

Proposed Hostel

Chautara Multiple Campus

Research Management Cell
Chautara, Sindhupalchok

CMC JOURNAL

(MULTI-DISCIPLINARY PEER REVIEWED)

Volume No.: 3, Issue: 1, ISSN: 2795-1588

Chautara Multiple Campus

Research Management Cell
Chautara, Sindhupalchok

CMC JOURNAL

(Multi-disciplinary Peer Reviewed)

Volume No. 3, Issue: 2, ISSN: 2795-1588

Advisory Board

Mr. Krishna Raj Shrestha
Mr. Punya Prasad Neupane
Mr. Subash Karmacharya
Mr. Gauri Pradhan
Prof. Kapil Shrestha
Dr. Purna Silwal
Mr. Gyan Mani Adhikari

Chief Editor

Mr. Jagar Mani Soti

Editorial Board

Ms. Jashmin Lama
Mr. Shreeniwash Paudel
Mr. Kamal Paudel

Design

Mr. Prakash Shrestha
Sewa Stationery & Suppliers

Publisher

Chautara Multiple Campus

Research Management Cell
Chautara, Sindhupalchok
Email: chautaramultiplecampus@gmail.com
Website: www.chautaramultiplecampus.com
Phone: 011-620442/620342

From the Editorial Desk

We are duly elated to bring out CMC Journal-2023/24. This is a Culmination of different personalities of CMC at various fields. Undoubtedly, this journal would serve the readers of all sectors with great interest. this herculean task of reviewing this peer reviewed journal would not have been possible without the sincere support of Dr. Dawa Lama, Mahendra Ratna Campus, Kathmandu, Dr. Rishi Ram Rijal, Mahendra Ratna Campus, Kathmandu, Mr. Gyanmani Adhikari, Central Department of Management, Kritipur and Dr. Achyut Gyawali, Tribhuvan University, Central Department of Management who dipped their oars into the turbulent water of the journal and have sailed to the shore of publication. We are really thankful to our respected campus chief, advisory members of CMC Journal for entrusting us with the responsibility of publishing this edition.

We Sincerely hope that you all readers will enjoy reading this edition. Furthermore, this edition can be effective stepping stone for those who are going to carryout different research works in various fields which are solely relevant to the different articles of this volume. We value your feedback and suggestions for improving our production, so don't feel hesitation to express your opinion to any of the editorial board.

Regards,

Editorial Board

Chautara Multiple Campus
Sindhupalchok

Table of Contents

CONTENTS		PAGES
1.	Higher Education in National Education Policy 2019: A Critical Discourse Analysis Kamal Paudel, Lecturer, Chautara Multiple Campus	1-12
2.	Enhancing Resilience and Effective Coping Mechanisms for Overcoming Classroom Speaking Anxiety among Students: A Case Study in Bhaktapur District Buddhi Laxmi Lakhe Shrestha, Kathmandu University	13-23
3.	Determinants of Financial Literacy among Students: Theoretical and Empirical Shred of Evidences Gyan Mani Adhikari	24-38
4.	Navigating Trade Liberalization: Insights from Regime Theory Binod Joshi Executive Director, Centre for International Relations Office of the Vice Chancellor, Tribhuvan University	39-52
5.	लोककथाको परिचयात्मक सन्दर्भ उप.प्रा. जगतमणि सोती चौतारा बहुमुखी क्याम्पस	53-62
6.	कृत्रिजनी खण्डकाव्यमा अभिव्यक्तिगत करुण रस लोकराज भण्डारी (दर्शनाचार्य) कृष्णापुर-४, कञ्चनपुर	63-70
7.	बैतडी जिल्लाको पाटनमा गाइने सांस्कारितक गीतको विधातात्विक अध्ययन उप.प्रा. रमेश प्रसाद पन्त सल्यानटार क्याम्पस, धादिङ (विद्यावारिधिरत)	71-78
8.	मुटुको ल्यथा नाटकमा अङ्गी रस सञ्जय खतिवडा	79-86
9.	तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको लेखने नेपाली भाषा डा. दुर्गाप्रसाद दाहाल महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल	87-101

Higher Education in National Education Policy 2019: A Critical Discourse Analysis

Kamal Paudel, Lecturer, Chautara Multiple Campus

Abstract

This study critically analyses the higher education policy provisions of the National Education Policy Document 2076 in Nepal. This study primarily focuses on the governmental guidelines for planning, applying, advancing, and sustaining a better quality of higher education in the nation. Similarly, the present study also aims to reveal the effectiveness of higher education and its outcomes to all concerned people. Moreover, the review exhibits a detailed observation of higher education provisions, practices, status, and their consequences in reality. The study utilizes Fairclough's (1992) three-dimensional CDA framework for the analysis. According to this approach, the three-dimensional models of text, discursive practice, and social practice are used in analysing specific policies on higher education in NEP 2076. The major findings of the study suggest restructuring higher educational institutions and improving quality through technology integration, curriculum reform, and teacher professional development. Besides, the NEP 2076 accepts the importance of research and thus emphasizes internationalization, reaching national development needs through higher education in Nepal.

Key Words: National Education Policy, Higher Education, Critical Discourse Analysis

Introduction

In order to govern educational activities and obtain better outcomes, the government of Nepal, under the supervision of the Ministry of Education, Science, and Technology (MoEST), approved and issued the National Education Policy 2076 on Kartik 18, 2076, by the decision of the Council of Ministers (Government of Nepal, 2019). To be more specific, the government of Nepal framed this policy as the managerial principle of the academic arena with respect to the federal structure. For the development of a nation, education is also considered the infrastructure of infrastructure (Government of Nepal, 2019, p. 1). The document has described education as developing well-qualified, capable, competitive, and productive human resources, resulting in the holistic development of any individual. Because the contribution of such manpower is essential for the economic, social, cultural, and infrastructure development of the nation (Government of Nepal, 2019).

In this context, designing appropriate policies and their effective implications is inevitable. Therefore, the educational systems from lower to higher levels should be highly considered. In addition, Article 31 of the Constitution of Nepal clearly mentions the right to education for the people (Government of Nepal, 2019). NEP 2076 focuses especially on past practices, present

policies, problems and challenges, and the necessity of controlling educational policy. However, the present study centres on higher education. In addition, NEP 2076 has been designed to implement education administration effectively, make it more result-oriented, and ensure the people's rights to education and contextual education in the changed atmosphere, in line with the nation's federal structure. Similarly, the policy document has also been formulated to integrate all the scattered educational policies and make them one unified national policy (Government of Nepal, 2019, p. 6).

The Ministry of Education, Science, and Technology supervises Nepal's education system, which is divided into basic, secondary, and higher education levels. Based on the control of the Ministry, the schools in Nepal can be categorized into (i) government schools or community schools—schools supported and administered entirely by the government; and (ii) private schools or independent schools—schools operating independently, both financially and administratively. Based on structure, education in Nepal can be divided into basic level education, secondary level education, and university level education at present (Government of Nepal, 2023).

Nepal does not have a long history of formal education, with the establishment of the Durbar School in 1853 AD (Gurung & Joshi, 1990). This school, in fact, was exclusively for members of the royal families and their officials. Education for the general public began only after 1951, when a popular revolt threw an end to the tyrannical Rana family regime and brought in a democratic system (Gurung & Joshi, 1990). In terms of higher education in Nepal, the establishment of Tri-Chandra College opened the door to greater opportunities. The formation of Tribhuvan University in 2016 BC and the College of Education in 2013 BC are regarded as the two most significant attempts to promote higher education in Nepal after many years of development (Bajracharya & Shrestha, 2012).

Before NEP 2076 was issued, other policies helped to govern and conduct other various educational activities in Nepal. Before NEP 2076, the School Sector Reform Plan (SSRP) was there, which was a long-term strategic plan to achieve the goals and objectives of basic and secondary education that the Nepalese government had envisioned for the years 2009/10 to 2014/15 (SSRP 2009). Similarly, in line with the country's vision of graduating from the status of a least developed country by 2022, the government of Nepal developed the School Sector Development Plan (SSDP) for the July 2016 to July 2023 period (SSDP 2016). It was another effort by the government to continue and ensure equitable access to quality education for all. In a similar vein, the Constitution of Nepal (2015) entails a reorientation of the governance and management of the educational system and its delivery mechanisms, especially to meet the new guarantees of free and compulsory basic education and free secondary education (SSDP, 2016) (Constitution of Nepal, 2015). The education imparted after the secondary level is considered higher education (tertiary education) in Nepal. Nepal's education system is free and compulsory for children aged 5 to 16. The Nepalese government has made great efforts to enhance access to education, especially in rural and isolated areas, with good results (NEP 2076).

Critical Discourse Analysis

Critical discourse analysis is an interdisciplinary approach to analysing discourse. It aims to exhibit the underlying and hidden power relations and ideological processes at work in spoken or written discourse. Crystal (2005, p. 123) states the CDA as "a perspective that studies the relationship between discourse events and socio-political and cultural factors, especially the way discourse is ideologically influenced by and can itself influence power relations in society". In this review, National Education Policy 2076, specifically higher education, has been critically analysed using Fairclough's Three-Dimensional Model for CDA (1992, p. 73).

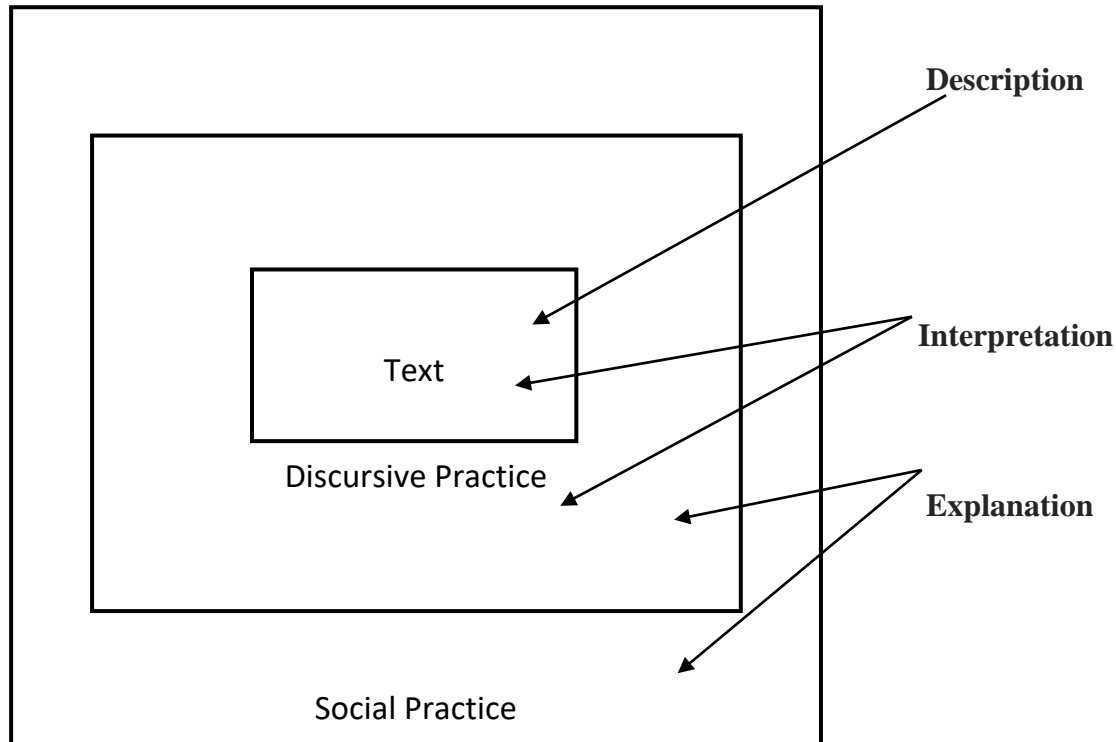

Figure 1: Fairclough's three-dimensional model for critical discourse analysis (1992, p.73).

According to this approach of Fairclough, there is a three-dimensional model for analysing any communicative event or interaction. They are text, discursive practice, and social practice. Here, text analysis emphasizes the analysis of the form of the text and its meaning in NEP 7076. Similarly, Fairclough (1992) clarifies the complexity of text analysis on the basis of meaning because of the multiple ways of explaining character, setting, scene, etc. A situational language or language used in the given setting can be taken as discourse. Besides, for the analysis of language in a particular context, language requires analysis in terms of variation in words, sentences, formation, and so on. With reference to Fairclough (1992), discursive practice demands the text's collective production, distribution, and consumption. In this study, discourse concentrates on the analysis of written languages, contexts, communicative ways, and persuasive techniques to convince the readers' mindset in the document NEP 2076. On the other hand, as remarked by Fairclough in his framework, discourse in social practice exhibits the relationship of discourse with

ideology and power. Regarding this, the present study makes use of interaction that shapes the relationship between text and social activity. This implies that the social context in which texts are written and understood influences both of these processes. The text itself provides hints for interpretation and reflects the process of creation. Three main components make up critical discourse analysis: text description, interpretation, and explanation linking to social action. Contextualizing the text within larger analytical frameworks is just as important as concentrating on the formal characteristics of the language. In the same way, this document also tracks these assets and provide the critical awareness to the readers on National Education Policy 2076, particularly on higher education.

Description of Specific Higher Education Policy Provisions in NEP 2076

The document states that to ensure reliability and competitive ability, access to higher education shall be increased through open and distance education. Similarly, it goes on to say that to establish, conduct, supervise, and effectively manage higher education-providing institutions, it is imperative to restructure the existing legal and institutional mechanisms (NEP 2076). Furthermore, the policy on higher education specifies that the quality of higher education-provider institutions should be improved in order to make higher education a national necessity and contextual according to international norms and practices. Likewise, by negotiating with interested universities among the currently operating universities, universities and higher education-providing organizations should be encouraged to operate by developing them as public, communal, and private institutions to conduct as provincial universities in consultation with the provincial government (NEP 2076, p. 9–10).

Capability testing and compulsory training of the manpower teaching or training at higher education, along with school education and technical and vocational education, are mentioned in the policy (NEP 2076, p. 10). In a similar way, by measuring the ability testing of currently working teachers, teacher growth and development should be aligned to professional capacity, keeping up-to-date, inspiration, performance level, and experience, among other things (NEP 2076, p. 10). Apart from this, in order to make higher education more advanced and functioning, the document has been provisioned to attract intelligent students in the teaching profession who have obtained excellent results from the universities (NEP 2076, p. 10).

Heading forward, to make education-providing structures at all three levels (federal, provincial, and local) skilled, effective, and result-oriented, their restructuring, improvement, and activation are mandated by policy. The plan also notes the mapping, merging, and upgrading of public, communal, and private educational institutions that provide higher education, along with school and technical institutions. In addition, the policy emphasizes the use of information and communication technology as an inseparable component of the educational learning process, making it technology-friendly, practical, and result-oriented too. The policy has further explained the need to strengthen the online-based Integrated Educational Management Information System

(IEMIS) at the federal, provincial, and local levels. In the same vein, it also goes into detail on implementing the National Qualification Framework (NQF) on the basis of credit banking and credit transfer systems (NEP 2076, p. 11). Another important provision it has included is that STEM education (science, technology, engineering, and mathematics) shall be an integral component at all levels of education (NEP 2076, p. 11)." Especially 10.14 on the policy document talks about higher education with more details. This section of the document clarifies that institutional development and strengthening should be carried out in higher education to accomplish tasks like coordination, grant distribution, quality accreditation and assurance, national qualification framework, criteria determination, monitoring and controlling, etc. Furthermore, it has indicated that the university and higher education council will be formed under the Prime Minister's presidency to guide and direct higher education, universities, and university grant commissions, among other things. Similarly, the government of Nepal's directly related ministries to human resource development, the national plan commission, vice chancellors or presidents of universities, representatives from the provincial and local levels, educationists, industrialists, entrepreneurs, businessmen, donors, and social workers will all be managed within the university and higher education council (NEP 2076, p. 25). Moving forward, the policy discusses strengthening the current university grant commission (UGC) to manage higher education better, implementing immediate and long-term higher education policy and strategy, the country's need for human resource development and establishing assimilation among higher education providers, providing quality accreditation and assurance (QAA) certificates, and taking other necessary steps. Similarly, higher education institutions that teach normal courses are said to be encouraged to transition into technological colleges in accordance with their requirements and mapping. Furthermore, the document also discusses reforming Tribhuvan University in order to retain quality and autonomy in terms of greater size and student management, supervision, and examination-related aspects. Likewise, higher educational institutions can collaborate with other universities both domestically and internationally, following the criteria determined by the University Grant Commission (UGC) (NEP 2076). Additionally, colleges or educational institutions with small numbers of university students will be merged, and the merging colleges' human resources will also be managed productively. Next, open university programs will be expanded and diversified to increase access to higher education. Similarly, higher education institutions will be encouraged to offer "lifelong education" programs.

The policy in the paper has provisions for university-level educational learning methods, technology, processes, contextual modifications of curriculum, and increased technological implications. In order to address national requirements, the paper also focuses on striking a balance between internationalization, or globalization, and localization. The document clarifies that this is done by modifying the current curriculum, connecting local and traditional knowledge to universal knowledge for higher education, and conducting research programs (NEP 2076, p. 27). Apart from the abovementioned, to help with the new area of nation-building and related manpower

production, the development of the necessary and new curriculum is also detailed in the document. For this, the paper has specified the genre and diversification of subjects in higher education.

Higher education teaching and learning will be project-based, exploratory, and research-focused, empowering students to become autonomous, knowledge-building, and production-oriented learners. Coordination between development-related entities and universities will create an atmosphere of practical implications for research achievement by developing research and innovation as an inherent part of higher education. In terms of students, the policy encourages students to study by providing opportunities to work side by side. Similarly, the education sector will be intertwined with other production and service areas. In a similar manner, students will be prepared to compete on an international level through the reformation of educational programs and capacity development. Further, a national qualification framework will also be put in place to measure the expertise of those willing to teach, train, and research at the higher education level. A policy of upgrading into a university or university college shall be followed while establishing universities at the provincial level, affiliated educational institutions, or Aangik educational institutions under existing operational universities. The grant that the government of Nepal has supplied will not be deducted when such institutions are handed over to the provincial government, and the condition, service, and facility will be managed to have no affecting implications (NEP 2076, p. 28). In this way, the document has mentioned the above provisions to better manage and conduct higher education in Nepal. But again, while going with the specific policies framed for higher education, they still seem insufficient and more of a vague type for concrete action to some extent. But we can be hopeful if all concerned bodies and departments apply the provisions of the policies effectively. So that we will be able to witness and experience an improved higher education in the country. Going further, policy 2076 also states that if the university expects to be a separate one, a system of transformation into a community university shall be managed based on the mapping out of public and community higher secondary education providing institutions, the geography of the province region, subject specialties, and merging on mutual understanding. (10.16.2). Furthermore, along with the current programs in the education faculty, the policy also envisions the expansion of research and study in numerous sectors of higher education to be reviewed and restructured. (10.19, p. 30). Similarly, it further goes on to state that the Nepalese universities will expand to manage the provision for producing the necessary employees, thus extending globally practiced programs and new programs based on Nepali industry, finance, tourism, infrastructure development, agriculture, jungle, herbs, science and technology, etc. (10.19.1). In a similar vein, the education faculty's current programs will be re-evaluated, and a system of providing professional degrees only after the completion of academic degrees will be implemented. (10.19.2). The document, on the other hand, also envisions producing science- and technology-based manpower by extending science and technology programs in higher education. (10.19.3).

The internationalization of Nepalese higher education programs aims to attract international students by ensuring quality teaching methods. Here, the policy document notes that this process

will involve globalizing Nepali traditional knowledge, techniques, and research on culture, ensuring copyright protection, and expanding them to a global level (10.20). After obtaining a higher education and entering the realm of work, the necessary knowledge, skills, and attitudes for obtaining practical experiences and directly accessing the benefits of higher education to the people, "National Development Service," will be conducted as a compulsory self-voluntary social service (10.21). In this regard, this particular provision further clarifies that there shall be a provision for a national development service for a period of up to one year based on the national necessity, to be implemented in the technical and general subjects at the bachelor's level and at the postgraduate level. This provision shall include the establishment of an internal and external supervisory system for the final evaluation based on the services provided (10.21.1). Moreover, under "National Development Service," students will be provided with subsistence expenses according to their work for community service and national development (10.21.2). In line with this, this policy further simplifies this vision at 10.20.3, as under the "National Development Service," each college or university, based on mapping, will prioritize and develop any specific community or geographical area as a college or university village. This involves creating service-oriented villages in service areas by those colleges and universities and doing exemplary development in the same areas. In the same way, the policy also voices that the universities will be developed as self-productive institutions, conducting entrepreneurial activities within such institutions, operating programs to create employment opportunities, and connecting education with production (10.21.4). Going forward, to develop research as an integral part of higher education by encouraging innovation, the policy adheres to legal, institutional, and practical ideas (10.22). The document at 10.22.2 notes that according to the areas of national priorities and the exploration of new knowledge and technology, the government will enhance its funding for research beyond the usual academic programs of higher education. The document, regarding the research-related provision at 10.22.3, pronounces that developing the capacity of existing research centres and university bodies, refining contemporary research programs, and utilizing the outcomes of such research in imperative national policymaking will be important. In addition to this, the policy provision at 10.22.4 clearly mentions that the universities and institutions providing higher education must complete assigned research programs annually, and there should be a system in place to ensure that such research is published in national and international journals as a mandatory practice. In line with this, the document at 10.23 includes another important policy: granting approval to foreign universities or affiliated educational institutions to operate programs in Nepal only under conditions where educational standards can be maintained consistently, and establishing Nepal as an educational hub by conducting programs related to new technology-integrated subjects in Nepal through collaborations with foreign universities, thereby providing Nepal with global-level education where such programs are not currently available in Nepalese universities. Similarly, another provision related to this at 10.23.6 encompasses higher education-provider institutions operating in Nepal, affiliated with foreign universities or boards, that will have the provision to enrol students based on the criteria set by the Ministry. Additionally, there will be a system in place to facilitate teaching foreign students in accordance with the allocated quota. Furthermore, moving

to the policy at 10.25.6, it states that university-affiliated research institutions will be developed as autonomous and self-reliant research entities based on research-related provisions. In the same way, at 10.26.5, it explains that all educational institutions, from basic levels to higher education, will establish libraries with sufficient resources, developing criteria for the creation, operation, and management of libraries that include an adequate supply of reference materials. Similar to this, the policy at 10.29.6 further communicates that at all levels of education (from early childhood development to higher education and lifelong learning), identifying issues related to inclusion and addressing them appropriately will be emphasized. Moreover, another provision at 10.36.2 states that information on students, teachers, staff, infrastructure, policies, strategies, and outcomes at all levels will be organized to ensure a systematic educational information management system at federal, provincial, and local levels, enabling automatic access.

In line with the above, the policy at 10.37.1 announces that professional codes of conduct will be made and implemented for teachers, principals, instructors, staff, and officials working in all types of educational institutions; conformity to the codes will be monitored. In a similar vein, the 10.49 policy explains that creating a system for authentication and accrediting the quality of higher education institutions using quality measurement criteria established by the accreditation organization and then giving additional financing and other facilities based on this accreditation in order to get quality certification is one of the important provisions in higher education. In addition to this, the following policy at 10.49.1 further explains that by determining the criteria and currently in operation, higher education-providing educational institutions will develop into autonomous colleges. Among such colleges, those that meet the specified criteria and excel in quality assessment will be recognized and developed as recognized universities. In the same way, the policy followed by 10.49.2 clarifies that to ensure quality assurance, a national framework for quality standards will be constructed, and the Higher Education Commission will implement a system for quality measurement by an independent accreditation mechanism based on this framework. Higher education institutions that fail to ensure quality in accordance with the established requirements within the prescribed timeframe will face operational restrictions. Revolving around a similar theme, the provision at 10.49.3 again explains that the University Grants Commission's (UGC) quality assurance and certification procedures ensure that the evaluation conducted by the examination centres for ensuring the quality, validity, and educational standards will be further systematic, extensive, and impactful. Similarly, the 10.49.4 policy tells us that every five years, there will be a system in place to assess standards of quality for all higher education-provider institutions and bodies. Regarding investment, the policy at 10.50.3 says that the investment in education by all three levels of government (federal, provincial, and local) will gradually contribute to its expansion, according to international commitment. The next policy provision at 10.50.4 talks about the grant system currently being provided to universities that will be transformed into a scientific and results-oriented framework. Going forward, the document at 10.55 mentions that through appropriate policies, investment, human resource development, curriculum alignment, and pedagogical modernization efforts to modernize science, technology,

engineering, and mathematics (STEM) education as essential components within the comprehensive education system, fostering their holistic development and expansion is mandated as one of the important provisions. Furthermore, at the bachelor's and master's levels, curriculum development will be focused on STEM, which identifies the necessary sectors for the country (10.55.6). Similarly, another policy at 10.55.7 stresses that Science and Technology Centres, Museums, Research and Innovation Centres, and Planetariums will be established at the federal and provincial levels to enhance STEM education. In this way, the national education policy 2076 has provisioned the above-mentioned policies that are specifically related to higher education in the document.

Critical Interpretation and Explanation of Higher Education Policies in NEP 2076

Text Analysis

This section makes a textual analysis on the description of above extractions of higher education policies in NEP 2076. To begin with, the higher education policies have outlined different aims and strategies. To be more specific, increased access, quality assurance, and relevance of higher education in national needs of Nepal have been highlighted in the provisions. In a similar vein, the policies have been written in formal, academic, bureaucratic and technical language. As they have reflected the official policy document format, they have also mirrored a focus to policymakers and educators as a targeted audience. Similarly, the structures of language used in the policy provisions are long and dense due to inclusion of many numbered clauses and sub-clauses within. This sort of complexity we find in the document, which conveys the message that the policy is a formal and official discourse. For instance, 'open and distance education', institutional development', and 'National Qualification Framework' (NQF), etc. have been used in the texts of policies. The wording in the document is mainly informative. Similarly, without much emotional language or argumentation, the texts have outlined different policy provisions. However, due to the repeated use of the terms such as 'effective' and 'result-oriented', the texts show ambiguity and vagueness, allowing a space for interpretation from different perspectives.

Discursive Practice

The NEP 2076 carries an optimistic and aspirational tone for higher education policies. Here, the policies also aim for the practice of potential transformation in higher education. The provisions are specified with numbers and details to support the statements and show the government's commitment. In the same way, the priorities and vision of the government are also expressed for the nation in higher education. The policies, in this sense, underscore the significance of addressing concerns such as internationalization, employability, and affordability. Furthermore, to show the influence of universal tendencies and discourse on education, specific terms 'lifelong education' and 'STEM education' are used in policy. In a similar vein, the policies also carry the message of making higher education an essential premise for national development. Besides, both difficulties

and opportunities for higher education are also represented in NEP 2076 as the impact of globalization. The policies, on the other hand, also show us the potential partnerships and practices of the public and private sectors for improving the quality of higher education in Nepal. In addition, the policies hold a novel perspective of prioritizing competitiveness, individual achievements, and market-driven reforms. Similarly, the policies have also shown the power relationship in the document. For this, the policies have placed a strong emphasis on the University and Higher Education Council's centralized authority over higher education. On the other hand, the policies lack clarity because of their frequent repetitions, leaving room for implementation issues. The policy provisions, in this way, reflect the discourse on higher education as stated in NEP 2076. Moving forward, terms such as 'national development', 'knowledge creation', and 'international mutuality' are also focused on the clauses. Besides, other terms like 'globalization', 'national priorities', 'innovation', and 'quality standards' are the other key ideas that have been immensely prioritized. The use of such terms is intended to help the targeted audience understand the goals and functions of higher education in NEP 2076.

Social Practice

In order to address social inequalities and promote social mobility, the provisions determine increased access to higher education. Since they underscore the essence of skillful human resources in the document, they envision such eligible manpower for contributing to nation-building and economic development. Moreover, according to the national and international need and demands of the 21st century, the higher education policies also reflect the changing nature of work. Similarly, national aspirations for financial growth, social mobility and global competitiveness are also reflected in them. At the same time, current shortcomings on higher education system of Nepal are also acknowledged by the policy provisions. For example, they depict low access to higher education, poor quality and the limited relevance to job markets. In addition, they aim to address such challenges by promoting inclusivity, quality, and a skill-based approach. Meanwhile, the analysis depicts government funding, institutional capacity, and stakeholder involvement as the other main factors that the policy's success will heavily depend on. The higher education policies seem to focus only on policymakers, academicians, and stakeholders. Moreover, they reveal the possible significance and results of access to higher education, curriculum content, teaching approaches and the role of universities in the societies when they are implemented accurately. But the challenge will be to implement the policies with required resources, dedication from all the concerned and stakeholders along with the current monitoring and evaluation provisions. The policy also envisions the social practice for the attraction of international students and researchers. Another service the text aims to address is the termination of the gap between academic knowledge and practical application. For this, the text provisions for the practice of mandating national development service. Regarding the research, funding and institutional structures, the document emphasizes the necessity of knowledge production in the nation by promoting research and innovation. Similarly, NEP 2076, for exchanging knowledge and technological transfer along with curriculum development and faculty, it stresses practice of collaboration with foreign universities.

Furthermore, the document also clarifies the strict criteria for scrutinizing academic organizations to enhance their quality assurance, resulting into better competition and resource allocation.

Conclusion

After analysing the policy document NEP 2076 through Fairclough's model, it shows the multidimensional nature of this policy document. The policies on higher education describe strategic directions as well as expected social transformations through education. Moreover, the policy provisions also represent collaborative attempts to renovate higher education in Nepal. In this regard, the policies have the principal aim of ensuring accessibility, quality, relevance to societal needs, and universal competitiveness. But at the same time, the document also highlights the need for effective implementation of strategies as a critical aspect. While analysing the document, the policies seem ambitious and comprehensive. But their success appears largely reliant on the collaboration, commitment, and effectiveness of different stakeholders engaged in implementing those provisions. Similarly, the provisions in the document seem strong. They have also offered us a comprehension of the necessary changes in higher education as a complicated implementation. More specifically, the policies suggest increased accessibility through open and distance learning. In addition, it also emphasizes restructuring higher educational institutions and improving quality through technology integration, curriculum reform, and teacher professional development. Besides, the policy provisions also highlight the importance of research, internationalization, and national development needs. However, for the successful execution of the higher education policies, all the concerned bodies must work together to strengthen Nepal's overall higher education systems. In this way, this study concludes that the policy document NEP 2076 presents a comprehensive vision for transforming Nepalese higher education in the nation.

References

- Bajracharya, M., & Shrestha, A. (2012). The History of Higher Education in Nepal: A Development Perspective. *Journal of Development and Social Science*, 3(1), 1-12.
- Crystal, D. (2005). A dictionary of linguistics and phonetics (5th ed.). London: Blackwell Publication.
- Frawley, W. (1993). Norman Fairclough, Discourse and social change. Cambridge: Polity, 1992. Pp. vii 259. *Language in Society*, 22(3), 421-424. doi:10.1017/S0047404500017309
- Government of Nepal. (2019). National Education Policy 2076. Kathmandu: Ministry of Education, Science, and Technology.
- Government of Nepal. (2023). Education System in Nepal. Ministry of Education, Science, and Technology. <https://moest.gov.np/>
- Gurung, J. B., & Joshi, L. M. (1990). Historical and Educational Development in Nepal. Ratna Pustak Bhandar.
- Nepal. (2015). Constitution of Nepal, 2015. Kathmandu: Government of Nepal.
- SSDP. (2016). School Sector Development Plan (2016-2023). Kathmandu: Ministry of Education, Science, and Technology.
- SSRP. (2009). School Sector Reform Plan (2009-2015). Kathmandu: Ministry of Education, Science, and Technology.

Enhancing Resilience and Effective Coping Mechanisms for Overcoming Classroom Speaking Anxiety among Students: A Case Study in Bhaktapur District

Buddhi Laxmi Lakhe Shrestha, Kathmandu University

Abstract

This research aims to identify effective ways to cultivate resilience and coping strategies for speaking anxiety among the students in the Bhaktapur district. The primary objective of my study is to alleviate speaking anxiety and enhance students' confidence in public speaking. To encapsulate this research and fulfill the purpose above, the research aims to elucidate the predominant factors causing speaking anxiety among students and suggest practical coping mechanisms to mitigate speaking anxiety through qualitative interviews and observations. The study employs a qualitative approach involving in-depth interviews and observations to gather comprehensive insights and interpretations. Interviews gather qualitative insights into experiences assessing the prevalence of speaking anxiety among students. Interpretation and discussion are outlined to implement and assess the efficacy of resilience-building strategies. The research findings indicate that various factors, including fear of judgment and lack of self-confidence, contribute significantly to speaking anxiety among students. Various strategies such as mindfulness exercises, peer support drills and demonstrations, and exposure therapy access achieved good results in fostering resilience and managing speaking anxiety. This research highlights the significance of targeted interventions and creating supportive environments to equip students with coping mechanisms, enhancing confidence in managing speaking anxiety.

The findings suggest various contributing variables, such as fear of criticism of self-confidence and cultural expectations. Coping tools like social support, mindfulness exercises, and communication skills training emerge as beneficial for students. The implications of this study extend to educators, counselors, and politicians, underlining the importance of focused programs to promote resilience and provide students with practical mechanisms to overcome public speaking fear. Such solutions can improve students' academic experience and contribute to their holistic development in the Bhaktapur District and beyond.

Keywords: Classroom Speaking Anxiety, Resilience Development, Coping Mechanisms, Achievement.

Context/background of a study

Anxiety can cause various issues with language learning, retention, and output, affecting their grades when compared to their calm counterparts (Azher, 2010). According to the literature, anxiety is classified into three forms: trait anxiety, situational anxiety, and state anxiety (Cattle & Scheier, 1963; MacIntyre & Gardner, 1989, 1991; Spielberger, 1966). Getting worried in various situations is known as trait anxiety (Spielberger, 1983). In other words, it is a personality attribute that remains steady across various situations, while situational anxiety fluctuates depending on the circumstances. Public speaking anxiety illustrates a prime example. Similarly, state anxiety is

defined as worry or stress that occurs at a specific time and in a particular situation, which is frequently accompanied by bodily symptoms like sweaty hands, tension, elevated heart rate, sweating, dry mouth, etc. (Spielberger, 1983).

In the era of twenty-first-century classroom speaking, anxiety is a big blockade in the academic environment, preventing students from communicating and participating effectively. This research focuses exclusively on the classroom environment of Bhaktapur District, where learners' classroom speaking fear needs specialized solutions. Speaking anxiety influences academic achievement, confidence, and participation in classroom activities (Altun, 2023). This research seeks to explore the issues experienced by students and find resilience-building tactics and effective coping mechanisms by diving into the local environment. The study findings will likely add to the current information on classroom speaking anxiety and provide practical insights that can guide educators, students, and policymakers working in the Bhaktapur District and other educational settings (GHANMI, BABACI, & BOUBEKER, 2020, p.1).

The Rationale of the Study

Due to its ubiquitous influence on the academic experiences of students, the subject of classroom speaking anxiety has gained significance in educational studies in recent years. While this phenomenon is generally recognized, tailored studies are urgently needed to address learners' distinct obstacles in specific cultural and educational environments. Classroom speaking anxiety impacts academic achievement and has broader consequences, such as lower self-esteem and less involvement in the learning process (Horwitz, 1986). The importance of understanding the elements that lead to speaking anxiety among students and identifying resilience-building techniques and effective coping mechanisms adapted to this unique setting drives the motivation for this study (Kankam & Boateng, 2017). We hope to fill a vacuum in the current research by undertaking a case study in Bhaktapur, generating insights that can impact the district's educational practices and mental health support systems. The findings of this study are intended to contribute to scholarly knowledge of classroom speaking anxiety and the development of practical therapies that improve resilience to the development of practical interventions that improve resilience and coping mechanisms among students and possibly other similar educational settings.

Purpose of the Study

This research aims to gauge and solve the widespread problem of classroom speaking anxiety among children in the Bhaktapur District, with the motto of building resilience and developing effective coping techniques. The research intends to fulfill many essential objectives. First, it measures the present levels of classroom speaking anxiety among district students. Second, it seeks to identify specific difficulties and contributing elements peculiar to the local situation. Third, the study investigates existing coping mechanisms and resilience-building practices students use. Likewise, the study suggests and assesses strategies to improve resilience and reduce classroom speaking anxiety. Finally, this study aims to provide practical insights and suggestions for learners reading grade eleven, educators, policymakers, and other educational contexts.

Research Questions

To fulfill the purpose above, the research will make an effort to answer the following questions:

- Why do students have classroom speaking anxiety, and what variables contribute to this?
- How can specific strategies for developing resilience be successfully implemented to enhance students' abilities to overcome anxiety associated with classroom speaking?

Literature Review

According to Prentiss (2021), speech anxiety is frequently seen in communication classrooms, particularly those concentrating on public speaking and presentations. Speech anxiety, according to the author, is produced by several variables, including fear of failure, negative self-talk, and a lack of preparation. Other research has found that fear of being evaluated by others, a lack of confidence, and a lack of experience all contribute to speaking anxiety (Papi et al., 2023; MacIntyre & Gardner, 1994). By including these insights, educators can empower learners to direct classroom speaking challenges with increased resilience and proficiency. Likewise, Shirvan and Talebzadeh 2017 investigated ways to lower foreign language speaking anxiety caused by students' fear of unfavourable peer assessment and the impression of inadequate competence. According to the essay, teaching resilience in the classroom is tough.

However, it is critical at the same time, as teaching resilience goes beyond memory, calculation, and other traditional instruction techniques. It necessitates connection and participation. Resilience is about believing in oneself, which youngsters comprehend after they grasp their place in the world (Konaszewski et al., 2021). Students become resilient when they think they deserve it and can overcome problems. The study also includes valuable resources, such as movies and exercises, to help understand the significance of this topic.

Moving ahead, Suparlan (2021) identified ten factors that contribute to students' anxiety, including fear of speaking in English, fear of teacher consequences, lack of self-confidence, fear of being less competent than other students, embarrassment, insufficient preparation, fear of making mistakes, limited vocabulary, habit of using English language, and language test.

According to the findings, the speaking anxiety of students may be minimized by providing them with a supportive atmosphere, such as a classroom that promotes involvement, as well as opportunities to practice speaking in a safe and non-threatening setting, a friendly classroom atmosphere, and project work (Tsiplakides & Keramida, 2009). Additionally, diverse resources, such as exercises, film, etc., can enhance thinking and provide important mechanisms to address and mitigate speaking anxiety among students in the classroom.

Empirical Review

Classroom speaking anxiety is considered a common problem among learner if they are preoccupied with the fear of uttering in front of the masses, and this fear and discomfort can have a significant impact on their overall well-being. According to Hutabarat and Simanjuntak (2019), the sources that drive speaking anxiety include fear of negative evaluation, limitations of English

exposure, and the learning environment. This study found that self-inferiority and the fear of making mistakes are the contributing factors to speaking anxiety. Likewise, Alqahtani (2015) found that the students who had more experience with public speaking had lower levels of anxiety. According to him, the level of students' anxiety is related to how much they have to speak in front of their peers.

Similarly, Kormos and Dornyei (2014) stated that motivation is the key factor affecting anxiety levels in language learning. They further concluded that the students who were more motivated to learn a language had lower anxiety levels. On the other hand, Noormohamadi (2009) advocated that language proficiency determined the levels of speaking anxiety. They found that students with higher levels of language proficiency had lower levels of anxiety. Horwitz et al. (1986) also state the supporting argument on the proficiency determination of Noormohamadi (2009) simultaneously. It is personality traits that determine levels of anxiety. The study found that the students who were self-conscious and introverted had higher levels of anxiety (Horwitz et al., 1986).

Likewise, MacIntyre and Gardner (1991) concluded that the students who had higher levels of communication apprehension had high levels of anxiety. On the contrary, Liu and Jackson (2008) found that anxiety levels were related to cultural background, and the students from collective cultures had higher levels of anxiety rather than the students who belonged to individualistic cultures. As stated by him, a closer look at the cultural dynamics and individual characteristics differs in levels of anxiety.

Research Methodology

A case study is an in-depth, specific exploration of the phenomenon by investigating the subject matter and applying numerous data sources such as observations, interviews, and documents to understand nuances and complexities comprehensively. A case study aims to describe the case by analyzing and identifying the factors to drive a meaningful conclusion in the broader context. Stake, R.E (2006). "A case study is an investigation of a phenomenon within its real-world context involving the investigation of the same phenomenon several times to provide more evidence and greater breadth." With its rich cultural heritage and diverse student population, Bhaktapur presented an ideal setting to delve into speaking anxiety and its impact on learning. This case study delves into the specific context of the Bhaktapur District of Nepal to explore the unique factors contributing to speaking anxiety among the learners in this region. This study aims to understand the challenges of speaking anxiety in the classroom by identifying and promoting pedagogical strategies to overcome speaking anxiety. Besides, it also hopes to inform the development of effective interventions to empower the students to overcome their anxieties and flourish in the academic sessions.

To investigate comprehensively, this research method followed the qualitative interpretive design; this case study in Bhaktapur District focused on students of grades ten, eleven, and twelve with a particular emphasis on understanding the dynamics of classroom speaking anxiety, including three participants purposefully to ensure diversity in gender and academic performance from two

different community schools. Data were collected through three rounds of in-depth interviews with participants to explore their speaking anxiety and coping mechanisms. The interview was recorded on a mobile recorder. Additionally, three classes were observed with detailed notes on students' involvement and teachers' support. Open-ended questions were asked to analyze thematically by ensuring cross-validation with observational data. To maintain Ethical consideration, the original names of participants were replaced by pseudonyms to ensure anonymity. This study aims to contribute valuable insights into understanding classroom speaking anxiety and developing resilience-building strategies.

Findings

Enhancing Resilience and Effective Coping Mechanisms for Overcoming Classroom Speaking Anxiety among Students: A Case Study revealed various noteworthy findings. Based on the result, the outcome of the administered questionnaire indicated that many students experienced speaking anxiety, attributed to a lack of self-confidence and motivation, inadequate preparation, overuse of vernacular, fewer opportunities, and fear of judgment and criticism, which caused negative evaluations. Anxiety may substantially influence language learners since it impairs their capacity to communicate successfully in the language they are attempting to learn. Learners can only improve their competency once they manage their anxiousness (Altun, 2023). Additionally, the study also identified a strong correlation between the speaking apprehension of learners and language test-related anxiety.

The research also uncovered that promoting student involvement, providing opportunities for speaking practice, a supportive classroom atmosphere, mindfulness exercises, and peer support drills were effective mechanisms to minimize speaking anxiety (Prentiss, 2021). This research also highlighted the necessity of addressing issues related to students' emotions on speaking, their self-perception, and their belief in their competence in linguistics and vocabulary.

Discussion

In this study, the discussion plunges into the implications of the findings and explores potential techniques for enhancing resilience and coping mechanisms among students experiencing classroom speaking anxiety (Takács et al., 2021; Prentiss, 2021). The interview with three students who belong to grade eleven from different ethnic groups and observations of three English classes assisted me with valuable insights into the multifaceted nature of speaking anxiety in a language learning context. Where learners' assumptions emerged as crucial determinants, based on the findings, speaking anxiety can be built through identified elements such as self-confidence-building activities, peer support efforts, communication skill training, and social support initiatives that could be undertaken effectively to address these challenges (Kostovska & Angelkoska, 2021). Likewise, the observed classroom illuminated the overall class atmosphere and alleviated speaking anxiety. Varied instances of collaborating learning activities and supportive teacher-student interactions emerged as potential mitigating variables. In comparing and synthesizing the student's interviews and class observations, common patterns emerged among the interviewed students and across the observed classes, highlighting systematic issues contributing to speaking anxiety.

In addition, the findings mentioned above underscore the importance of holistically addressing speaking anxiety and specific measures at the individual and classroom levels to promote resilience and confidence among language learners. The study discloses that collaborative projects, technology enhancement, and interactive learning activities can be measured to nurture to facilitate language practice in a non-threatening environment and foster a supportive atmosphere simultaneously. Subsequently, the study underscores the importance of a multifaceted strategy for addressing classroom speaking anxiety (Toropova et al., 2022). Knowing the unique obstacles that the learners in the Bhaktapur District encounter allows educators and policymakers to design interventions that ease anxiety and help improve the students' language confidence and resilience.

Understanding the Root Cause of Classroom Speaking Anxiety

Social Evaluation and Fear of Judgment

Participant Three: Aau, 10th grade student

In a one-on-one session with each student, he struggled with speaking anxiety. He confessed that whenever the teacher asked him to share his thoughts in the language classroom, he felt the question knot in his stomach; according to him, he did not feel afraid; instead, he became afraid of others rather, fear of judgment made me stay quiet.

Participant Two: Bini, 11th grade student

She coined, *"I avoid participating in the class discussion due to the fear of judgment, worrying about making mistakes in front of peers and the teacher herself. Becoming afraid will affect my socialization. So, it is essential to create a supportive atmosphere to alleviate this speaking anxiety."*

Participant One: Manas, 12th grade student

Manas shared with his counselor his challenges with social evaluation and fear of judgment. He said, *"Even though I know I have valuable contributions to the content, I get overwhelming fear that everyone will judge me. I became worried that my classmates would think my ideas were weird or that they would be embarrassing. I hope there is a supportive environment where I can express my ideas."*

Lack of Communication Skills and Self-Efficacy

Participant Three: Aau, 10th grade student

A 10th-grade student expressed that he often finds it hard to put his insights into words instead of knowing the answer, he couldn't make his voice loud during speaking. As he stated, he doubted himself, had less confidence in his communication skills, and ended up expressing herself in the classroom.

Participant Two: Bini, 11th grade student

An 11th-grade student, Bini, expressed his concerns about communication skills. *"I sometimes hesitate to speak up in the classroom because I am afraid I will not express myself well in front of the masses, even if I knew the answer, she stated. It is fear of not being clear on my vocabulary. I would feel confident participating in the classroom and public speaking if I had good communication skills."*

"I sometimes hesitate to speak up in the classroom because I am afraid I will not express myself well in front of the masses, even if I know the answer," she stated.

Participant One: Manas, 12th grade student

He opened up about his experiences, *"When it comes to speaking in the classroom and in front of the classmates, it is not that I do not have valid knowledge. Rather, it is about feeling unsure of how to articulate my thoughts. I worry about stumbling over my words, which makes me nervous about participating in the ongoing discussions."*

According to Kocijan and Harris(2016), fear of social evaluation, such as fear of judgment and negative reactions, Insufficient communication skills, lack of self-confidence, and self-efficacy, also contribute to speaking anxiety that can be underscored, necessitating efforts to communicate and boosting confidence while expressing.

Developing Resilience and Coping Mechanisms

Participant Three: Aau, 10th grade student

A tenth-grade student shared his journey of developing resilience, *"When I used to have discussions with my friends and a teacher in the language classroom, I was self-conscious and demotivated while speaking. However, I realized that moving further toward the talks and participating with deep breaths helped me fuel my resilience. In my perception, even if people face challenges in speaking, they should navigate themselves confidently."*

Participant Two: Bini, 11th grade student

Moving forward, a learner in eleventh grade reflected that overcoming their fear of public speaking and classroom speaking was tough, though; if learners get mindful of positive feedback from teachers and use significant techniques to brush up their speaking ability in the teaching-learning environment, the students can easily cope with anxiety. These mechanisms reduce speaking anxiety and boost learners' confidence in speaking challenges.

Participant One: Manas, 12th grade student

A senior student stated that she learned to manage anxiety through consistent practice, seeking support from language teachers, focusing on improvement rather than perfection, and celebrating small victories while speaking. She further suggested that a learner should learn to embrace and grow stronger through challenges.

To foster resilience in speaking, learners should consider mindfulness practices such as managing stress during speaking and exposing themselves to speaking situations (Freire et al., 2020).

Additionally, the teacher must offer positive feedback to build effective resilience and confidence among the learners.

Conclusion

Among various anxieties, speaking anxiety can be a significant barrier to language learning; this research delves into the critical issue of speaking anxiety among learners. The study's findings incorporate the universal nature of speaking anxiety of individual factors, for example, lack of self-confidence, fear of teacher consequences, and linguistics experiences of students. The study also acknowledged effective coping strategies, including peer support, classroom environment,

interactive projects, and teacher mechanisms that enhance resilience and gradually alleviate speaking anxiety (Pabro-Maquidato, 2021).

Moreover, the implication of this research extends beyond the Bhaktapur District, emphasizing the need for specific measures that meet the unique challenges that language learners experience. For a more positive and inclusive language learning experience, learners can minimize anxiety and become more effective communicators by viewing mistakes as learning opportunities and developing self-confidence (Martin & Alvarez Valdivia, 2017; Ackah-Jnr et al., 2020). Similarly, the education system can empower students to overcome speaking anxiety by fostering a conducive environment for inclusive language practice and acknowledging the importance of emotional and psychological well-being. This study provides a foundation for future research endeavors and catalyzes ongoing efforts to refine language education practices, ensuring students can thrive and confidently express themselves in linguistic contexts.

References

- Ackah-Jnr, F. R., Appiah, J., & Kwao, A. (2020). Inclusive language as a pedagogical and motivational tool in early childhood settings: Some observations. *Online Submission*, 8, 176-184. DOI: [10.4236/jss.2020.89012](https://doi.org/10.4236/jss.2020.89012)
- Altun, M. (2023). The Impact of Speaking Anxiety on the Development of Communication Skills. *International Journal of Social Sciences & Educational Studies*, 10(2), 104. Doi: 10.23918/ijsses.v10i2p104
- Alqahtani, M. (2015). The importance of public speaking ability in the modern business world. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 191, 1201-1204
- Azher, M., Anwar, M. N., & Naz, A. (2010). An investigation of foreign language classroom anxiety and its relationship with students achievement. *Journal of College Teaching & Learning (TLC)*, 7(11). DOI <https://doi.org/10.19030/tlc.v7i11.249>
- Barela, E. (2007). Book Review: Multiple Case Study Analysis, by Robert E. Stake. New York: Guilford Press, 2006. *American Journal of Evaluation*, 28(4), 570-572. <https://doi.org/10.1177/1098214007307454>
- Cattell, R. B. and Scheier, I. H. (1963). Handbook for the IPAT anxiety scale (2nd ed.). Champaign, IL: Institute for Personality and Ability Testing.
- Freire, C., Ferradás, M. D. M., Rigueiro, B., Rodríguez, S., Valle, A., & Núñez, J. C. (2020). Coping strategies and self-efficacy in university students: A person-centered approach. *Frontiers in psychology*, 11, 841. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00841>
- GHANMI, K., BABACI, M., & BOUBEKEUR, L. (2020). *The Impact of Anxiety on Students Classroom Oral Participation* (Doctoral dissertation, University Ahmed Draya-Adrar).
- Hutabarat, W., & Simanjuntak, M. (2019). Sources of speaking anxiety among English learners. *Journal of English Language Teaching and Linguistics*, 4(2), 1-12
- Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern language journal*, 70(2), 125-132.
- Kankam, P. K., & Boateng, S. O. (2017). Addressing the problem of speech anxiety among students. *International Journal of Public Leadership*, 13(1), 26-39.
- Konaszewski, K., Niesiobędzka, M., & Surzykiewicz, J. (2021). Resilience and mental health among juveniles: role of strategies for coping with stress. Health and quality of life outcomes, 19, 1-12. <https://doi.org/10.1186/s12955-021-01701-3>
- Kormos, J., & Dornyei, Z. (2014). The role of individual and social variables in oral task performance. *Language Teaching Research*, 18(3), 341-359 <https://doi.org/10.1177/136216880000400305>
- Kocijan, L., & Harris, L. M. (2016). Fear of positive evaluation and social anxiety. *Behaviour Change*, 33(1), 15–26. <https://doi.org/10.1017/bec.2015.17>
DOI: <https://doi.org/10.1017/bec.2015.17>
- Kostovska, I., & Angelkoska, S. (2021). Exploring Coping Strategies of Different Generations of Students Experiencing Anxiety. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.740569>

- Liu, M., & Jackson, J. (2008). An exploration of Chinese EFL learners' unwillingness to communicate and foreign language anxiety. *Modern Language Journal*, 92(1), 71-86
<https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.2008.00687.x>
- MacIntyre, P. D. & Gardner, R. C. (1989). Anxiety and second language learning: Toward a theoretical clarification. *Language Learning*, pp. 39, 251–275.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1989.tb00423.x>
- MacIntyre, P. D. & Gardner, R. C. (1991). Methods and results in the study of anxiety in language learning: A review of the literature. *Language Learning*, pp. 41, 85-117.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1991.tb00677.x>
- MacIntyre, P. D., & Gardner, R. C. (1994). The subtle effects of language anxiety on cognitive processing in the second language. *Language learning*, 44(2), 283–305.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1994.tb01103.x>
- Martin, S., & Alvarez Valdivia, I. M. (2017). Students' feedback beliefs and anxiety in online foreign language oral tasks. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 14, 1-15. DOI 10.1186/s41239-017-0056-z
- Noormohamadi, R. (2009). On the Relationship Between Language Learning Strategies and Foreign Language Anxiety. *Journal of Pan-Pacific Association of Applied Linguistics*, 13(1), 39-52.
- Pabro-Maquidato, I. M. (2021). The experience of English speaking anxiety and coping strategies: A transcendental phenomenological study. *International Journal of TESOL & Education*, 1(2), 45-64.
- Papi, M., & Khajavy, H. (2023). Second language anxiety: Construct, effects, and sources. *Annual Review of Applied Linguistics*, 1-13. <https://doi.org/10.1017/S0267190523000028>
- Prentiss, S. (2021). Speech Anxiety in the Communication Classroom During the COVID-19 Pandemic: Supporting Student Success. *Frontiers in Communication*, 6.
<https://doi.org/10.3389/fcomm.2021.642109>
- Prastiwi, N. A. (2012). *Factors contributing students' anxiety in interpersonal speaking class* (Doctoral dissertation, Program Studi Pendidikan Bahasa Inggris FBS-UKSW).
- Shirvan, M. E., & Talebzadeh, N. (2017). English as a foreign language learners' anxiety and interlocutors' status and familiarity: An idiodynamic perspective. *Polish Psychological Bulletin*, (4), 489-503.
- Spielberger, C. (1966). *Anxiety and behavior*. New York, NY: Academic Press.
- Suparlan, S. (2021). Factors contributing students' speaking anxiety. *Journal of Languages and Language Teaching*, 9(2), 160–169.
- Takács, R., Takács, S., T Kárász, J., Horváth, Z., & Oláh, A. (2021). Exploring coping strategies of different generations of students starting university. *Frontiers in psychology*, 12, 740569.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.740569>
- Toropova, A., Björklund, C., Bergström, G., Elinder, L. S., Stigmar, K., Wåhlin, C., ... & Kwak, L. (2022). Effectiveness of a multifaceted implementation strategy for improving adherence to

the guideline for prevention of mental ill-health among school personnel in Sweden: a cluster randomized trial. *Implementation science*, 17(1), 1-17.

Tsiplakides, I., & Keramida, A. (2009). Helping students overcome foreign language speaking anxiety in the English classroom: theoretical issues and practical recommendations. *International Education Studies*, 2(4), 39-44.

Determinants of Financial Literacy among Students: Theoretical and Empirical Shred of Evidences

Gyan Mani Adhikari

Abstract

Increasing financial literacy and capability promotes better financial decision-making, thus, enabling better planning and management of life events such as education, housing purchase, or retirement. This paper investigated the determinants of financial literacy among undergraduate and graduate students through the review of existing theories and empirical research. The study found that the level of financial literacy of the students mainly depends upon demographic characteristics (gender, income), educational characteristics (level), and personality characteristics (financial behavior, financial attitude, and financial influence).

Key Words: *Financial behavior, financial literacy, financial planning, financial management*

Background of the Study

Financial literacy is a blend of financial knowledge, awareness, skills, ability, attitudes, and behaviors necessary to make prudent and reliable financial decisions to improve financial health. In today's fast-paced community, financial literacy is a fundamental skill for daily life. It means being competent in understanding how money works, how to manage income and expenses, how and where to invest, managing financial risks effectively, and most importantly avoiding financial distress.

Worthington (2005) defined financial literacy as the ability to make informed judgments and to make effective decisions regarding the use of management and money. Remund (2010) on the other hand defines it as a measure of understanding key financial concepts. (Lusardi & Mitchell, 2013) further defined financial literacy as people's ability to process economic information and make informed decisions about financial planning, wealth accumulation, pensions, and debt. These authors suggest that a financially literate population can make informed decisions and take appropriate actions in matters affecting their financial wealth and wellbeing." OECD (2005) also gave a comprehensive definition of "financial education" as the process by which financial consumers/investors improve their understanding of financial products and concepts and, through information, instruction, and/or objective advice, develop the skills and confidence to become more aware of financial risks and opportunities to make informed choices, to know where to go for help, and to take other effective actions to improve their financial well-being.

According to Norman (2010), financial education refers to knowledge or an understanding of the importance of money and the use of money, it answers the question of why spend on this as opposed to that. It can be summed up as the wise use of money. Financial literacy is the ability to

understand finance. More specifically, it refers to the set of skills and knowledge that allow an individual to make informed and effective decisions through their understanding of finances.

Financial literacy is an important component of sound financial decision-making, and many young people wish they had more financial knowledge (Lusardi, Mitchell & Curto, 2010). There is a need to improve the financial literacy of individuals, especially students at the university level so they can have positive cash management attitudes before they enter the job market. This positive attitude will help them to practice proper personal financial management as working adults (Dahlia, Rabitah & Zuraida, 2012).

The awareness of the importance of financial education is gaining momentum among policymakers across the world's economies. Again, helping young people understand their financial issues is quite important, as younger generations are likely to face ever-increasingly complex financial products and services. They are also more likely to bear more financial risks in adulthood than their parents, especially in saving, planning for retirement, and covering their healthcare needs (OECD, 2011). The need for financial literacy has become increasingly significant with the deregulation of financial markets and easier access to credit, the ready issue of credit cards, and the rapid growth in marketing financial products. Recognizing the importance of financial literacy, a growing number of countries have developed and implemented national strategies for financial education to improve the financial literacy of their populations in general, often with a particular focus on younger generations (Grifoni & Messy, 2012).

Learning how to manage money (money management) is just as important as getting it (Danes & Hira, 1987). This phenomenon requires individuals to be equipped with some knowledge and skills relating to personal financing, or simply financial literacy. In academia, financial literacy can be defined as "one's understanding and knowledge of financial concepts" (Lee, 2005; Hogarth & Hilgert, 2002). Financial literacy can have important implications for financial behavior. For instance, people with low financial literacy are more likely to have problems with debt (Lusardi & Turfano, 2009), less likely to participate in the stock market (Rooij et al., 2007), less likely to choose mutual funds with lower fees, less likely to accumulate and manage wealth effectively and less likely to plan for retirement (Lusardi & Mitchell, 2006).

According to Mahdzan and Tabiani (2013), increasing financial literacy and capability promotes better financial decision-making, thus, enabling better planning and management of life events such as education, housing purchase, or retirement. This is particularly relevant for college students. Peng et al. (2007) stated that university students take on higher levels of personal financial responsibility. These students face more financial challenges in conjunction with relevant instruction. It is also more likely that college students are experiencing more challenges with finances as they pay bills, use credit cards, work, save, budget monthly expenses, and manage debt. Thus, there is paramount importance of financial literacy among college students.

Financial literacy equips individuals with the necessary knowledge, ability, and tools to make informed financial decisions with confidence, to manage personal wealth with a high degree of

competency, and heighten the efficiency in the demand for the best financial products (Ali, 2013). When individuals acquire knowledge about savings and apply the same, funds are made available to firms utilizing loans from financial institutions. These loans are used to finance production which helps to increase the gross domestic product (GDP) and create employment among many others.

Financial knowledge is the understanding of interest calculations, the relationship between inflation and return, inflation and prices, risk and return, and the role of diversification in risk reduction. The financial behavior assesses how the individual deals with money. It includes prompt payment of bills, framing properly planned budgets and monitoring them, continuous saving habits, etc. Financial attitude influences the behavior of the individual. Financial attitude is the opinion of the individual about the belief in planning, and their propensity to save and consume. So, the combination of financial knowledge, attitude, and behavior determines the level of financial literacy of an individual.

Financial literacy is mainly concerned with better planning for retirement life, gradual wealth accumulation, and better financial decision-making. So to be financially literate becomes important from the initial stages of one's career. However, due to some personal or professional hindrances, they become financially illiterate. This leaves them with inadequate knowledge about financial dealings, inappropriate decisions, etc. So, they have to be enhanced with financial knowledge and tools that are needed to make informed decisions. Financial literacy impacts the promotion of financial inclusion which ultimately results in the financial stability of any economy. The need for financial literacy in India has gained importance because of the low level of literacy and the large section of the population that is financially excluded from the formal financial setup.

Greenspan (2002) argues that financial literacy helps to inculcate individuals with the financial knowledge necessary to create household budgets, initiate savings plans, and make strategic investment decisions. Proper application of that knowledge helps households meet their financial obligations through wise planning, and resource allocation to derive maximum utility (Mwangi & Kihui, 2012).

In younger generations, school and college students are focal points for the study. In Nepal, to promote financial literacy, there are many programs held by the government, non-government organizations (NGOs), and the private sector. Nepal Rastra Bank launched a program 'NRB with Students' to enhance financial literacy among students (NRB, 2014). In enhancing financial literacy, NRB Strategic Plan 2012-2016 focuses on financial literacy programs for women, victims of conflict, ethnic minorities, and deprived and marginalized sections of the population. Similarly, since 2012 monetary policy of NRB has emphasized the financial awareness programs stating "because of low financial literacy financial services are not effective so appropriate strategy should be developed".

Efforts have been made by different researchers and academicians to investigate into the concept of financial literacy at the personal level. Financial illiteracy regarding personal finance in both

developed and underdeveloped countries is a problem that has an impact on the financial system of the particular country. Financial literacy can be measured on different paramount like financial knowledge, financial behavior, financial attitude, etc. The financial literacy among students is important for the banking and financial intermediaries and policymakers to incorporate the young generation's ideas and perspective for a better economic and financial future.

Methodology

This review-based study uses previously published reference materials to accumulate the theoretical and empirical witnesses on financial literacy developed by economists and financial experts around the globe.

Theoretical Review

This study observes some of the theories that incorporate the determinants of financial literacy. The theories are discussed as follows.

Human Capital Theory in economic literature posits that individuals invest in more years of education instead of heading into the job market to earn higher wages in the future, ultimately leading to the accumulation of more wealth (Mincer and Becker, 1962). The theory highlighted the importance of cognitive abilities that are fostered - or at least rewarded - by more years of schooling in determining a better financial outcome. A more recent development in Human Capital Theory introduced non-cognitive human capital into the model. Heckman, Stixrud, and Urzua (2006) established that a low-dimensional vector of cognitive and non-cognitive skills (e.g. personality traits) contributes to the variations in a variety of labor market and behavioral outcomes, such as wages, schooling, work experience, occupational choice, and participation in a range of risky adolescent behaviors. In particular, they found that for those varying behavioral outcomes, a significant change in the level of non-cognitive skills affects behavior, which is comparable to, or even greater than a corresponding change in cognitive skills. Goldsmith and colleagues were among the few who have studied the contribution of psychological capital to wages (Goldsmith, Veum, & Darity, 1997). Using data from the National Longitudinal Survey of Youth, they found evidence that psychological capital has both a direct effect via self-esteem, and an indirect effect via locus of control, on an individual's real wage. Even more striking, the results show that an individual's real wage is more sensitive to a change in self-esteem than to comparable alterations in cognitive human capital. In other words, it suggests that psychological human capital matters more than cognitive human capital in explaining wage outcomes. Indeed, the development of Human Capital Theory, from exclusively considering cognitive human capital to incorporating non-cognitive human capital, expands the scale implications of the theory. It provides theoretical support to newer studies exploring alternative channels through which non-cognitive capital affects various financial outcomes. More importantly, it inspires this study to test the role of non-cognitive human capital in determining financial self-awareness.

Lusardi and Olivia (2014) assessed previous empirical research and found that financial knowledge is considered a form of investment in human capital. Endogenizing financial knowledge has important implications for welfare, as well as policies intended to enhance levels of financial knowledge in the larger population. Next, they draw on recent surveys to establish how much (or how little) people know and identify the least financially savvy population subgroups. This is followed by an examination of the impact of financial literacy on economic decision-making in the United States and elsewhere. While the literature is still young, conclusions may be drawn about the effects and consequences of financial illiteracy and what works to remedy these gaps.

The behavioral finance theory stated that the roots of the concept of literacy refer to the human ability to read. In psychology and education, learning is commonly defined as a process that brings together cognitive, emotional, and environmental influences and experiences for acquiring, enhancing, or making changes in one's knowledge, skills, values, and world views (Illeris, 2004; Ormrod, 1995). The level of knowledge in any subject, including financial knowledge, can therefore be connected to variables, such as age, gender, level and program of study, parents' level of education, accessibility to media, sources of education on money matters, place of residence, among others (Shefrin & Statman, 1994). It is argued that some financial phenomena can be better explained using models where it is recognized that some investors are not fully rational or realize that arbitrageurs can't offset all instances of mispricing (Barberis & Thaler, 2003). Over the past years, psychologists have found again and again that the usual axioms of finance theory are descriptively false.

Prospective theory is an economic theory that assumes individuals treat losses or gains differently, showing how an individual decides among several choices that involve uncertainties (Kahneman and Tversky, 1979). This theory explains that individual decisions are easily affected by psychological factors and they are logical decision-makers. However, when individuals decide whether to purchase or not, they are most likely affected by their cognitive biases. This theory, thus emphasizes the different behaviors of investors when they are faced with prospective gains and losses. Investors exhibit differently, they are much more disturbed about prospective losses than they are happy about potential gains. People tend to under-weigh probable outcomes compared with certain ones and they respond differently to similar situations depending on the context of losses or gains in which they are presented (Kahneman & Perttunen, 2004). (Kahneman, 2003) explains that prospect theory describes how people frame and value a decision involving uncertainty and therefore, they look at choices in terms of potential gains or losses concerning a specific reference point, which is often the purchase price. Prospect theory describes the states of mind affecting an individual's decision-making processes including regret aversion and loss aversion (Waweru *et al*, 2003). According to Kahneman (2003), an important implication of prospect theory is that the way economic agents subjectively frame an outcome or transaction in their minds affects the utility they expect or receive. This incorporates the usefulness of the time value of money based upon discount rates and credit constraints and thus helps to explore the

moderating effect of financial factors on the relationship between financial literacy and financial planning.

The family resource management model, developed by Deacon and Firebaugh (1981) stated that management is ‘ the method of attaining objectives through the deployment of resources. The four steps within a model (inputs, throughputs, outputs, and feedback) explain how people make financial decisions and develop financial behaviors. The model ascertains the financial literacy level of college students and explains how financial knowledge affects their financial behaviors.

Life Cycle Theory, developed by Ando and Modigliani in 1963, deals with economic decisions on retirement saving in the rationalization of an individual’s income to maximize utility over his lifetime. The theory assumes that a fully rational and well-informed individual will consume less than his income in times of high earnings (during employment), and will save to support consumption when income falls (after retirement). This type of saving behavior enables households to smooth their marginal utility of consumption over their life cycle. This model assumes the following of human behavior: that they are forward-looking over their life spans; they can predict the financial resources they will have over their lifetime; they understand something about the financial resources they will need in all periods of their lives; and they make informed decisions about the use of their financial resources. The theory, thus, postulates that individuals are forward-looking time consistent (no contradiction over time) in behavior, and consume in line with their preferences but are constrained by the available resources over their whole life(Modigliani and Brenberg, 1954). Consequently, the forward-looking nature of individuals as well as the constraints in their resources accounts for the motivation to same towards dealing with uncertainties over their whole lives. Given that financial preparedness for retirement is future-looking, the current study infers from life cycle theory to explain how individuals make decisions on deferring current consumption in the form of savings and investments to future savings. This incorporates the usefulness of the time value of money based on discount rates and thus, this study explored the moderating effect of demographic characteristics, financial factors, and the independent variable of financial literacy on financial preparedness for retirement.

The theory of planned behavior(TPB) serves as a valuable framework for uncertainty in the determinants of financial literacy among university students(Shen et al. 2018). According to the TPB, individual intention to engage in a behavior is influenced by three main factors: attitudes, subjective norms, and perceived behavioral controls(Hidayani et al.,2021). In the context of financial literacy, attitudes reflect students' evaluation of the importance of being financially literate and perceived behavioral control considers students’ confidence in their ability to achieve and apply financial knowledge effectively. The TPB, thus, allows researchers to analyze how these factors collectively shape university students’ intentions to enhance their financial literacy, providing insights into effective strategies for promoting financial education programs tailored to their needs.

Review of Previous studies

This study reviews the previously published research works on determinants of financial literacy among undergraduate and graduate students. The reviews include research from international contexts including South Asia and national contexts.

Dans (1987) assessed the knowledge of IOWA State University's Students about money management. The study surveyed 323 college students from the University using a Questionnaire covering knowledge of Credit cards, insurance, personal loans, record keeping, and overall financial management. The study found that the participants had low levels of knowledge regarding average money management, credit card, and insurance. The study also found that males know more about issues covered in the section on overall financial knowledge. Married students generally were more knowledgeable about personal finance. It is suggested that students had a low level of money management knowledge. So, the University needed to include some syllabi about personal finance management-related courses.

Volpe, Chen, and Pavlicko (1996) assessed the knowledge of students about investment alternatives. The study surveyed 454 students from a state university in the Midwest and found that the average correct score of the participants was 44%, suggesting that they have inadequate knowledge. They also found that male students were more knowledgeable than female students and business majors were more knowledgeable than non-business majors. It is suggested that this study only covers the knowledge about investment alternatives. However, regarding other terms about financial literacy, the result might be different.

Huddleston-Casas, & Boycee (1999) examined the impact of a high-school financial planning program on a national sample survey on 4186 students from all over the US high school students through the questionnaire survey method. The study found that teaching personal finance (PF) in high schools could increase financial knowledge and have a positive impact on both teenage financial behavior and subsequent behavior as adults. Further, the study urged that PF became a mandatory component of consumer education in schools.

Britt et al. (2004) examined the determinants of financial behavior of 1500 university students. The study found that 90% were interested in learning about specific topics in financial education, where the highest percentage of them were found the need counseling services, followed by learning about savings and investment, budgeting, how to increase their income, and financial management. The study further found that those female students were more tended to enjoy shopping and bought items that were on sale than male, and males however, tended to hide their spending habits from their families. It is suggested that to improve the student's financial knowledge, colleges have to provide financial knowledge education to teach about saving and financial management.

Jorgensen (2007) investigated the personal financial literacy (knowledge, attitudes, and behavior) of a sample of undergraduate and graduate college students by gender, class rank, and socioeconomic status (SES), based on a field survey. The study found that financial knowledge,

attitude, and behavior scores were low but that they significantly increased each year from freshman to master. Further, students who were financially influenced by their parents had higher financial knowledge, attitude, and behavior scores. Finally, students with higher financial knowledge also had higher financial attitudes and behavior scores. The study recommended that financial topics should be discussed among family members and colleges also need to add some programs related to financial literacy.

Dahlia et al (2009) assessed the level of financial knowledge among degree students in UiTM Kedah Campus regarding Personal financial literacy (knowledge, attitude, and family) by gender and program by surveying 133 students with the questionnaire. The study found that degree students are very much lacking in their financial knowledge and hence their money management skills are very weak. The study provided suggestions to the Campus to revise the course which helps to increase the financial literacy of the students.

Lusardi et al. (2010) studied the youth's knowledge regarding interest rates, inflation, and risk diversification and the relationship between socio-demographic characteristics and family financial sophistication in Germany. The study showed that less than one-third of young adults have basic knowledge of interest rates, inflation, and risk diversification. However, financial literacy was strongly related to socio-demographic characteristics and family financial sophistication. It is suggested that to make young financially literate, the government, Reserve banks, and financial institutions need to take action.

Nidar and Bestari (2012) investigated the level and factors influencing personal financial literacy by surveying 400 students at Padjadjaran University of Indonesia. The findings showed that the level of personal financial literacy is within the low category, especially in investment, credit, and insurance. The study also showed that the level of education, faculty, personal income, knowledge from parents, parents' income, and ownership of insurance factors have a significant impact on personal financial literacy. The study used personal financial literacy in basic personal finance, income & spending, credit & debt, saving & investment, and insurance. The study recommended that financial institutions, stakeholders, and the Reserve Bank should consider this study as a reference. It is also suggested that financial literacy education for students is mandatory.

Ramaswamy et al. (2013) assessed the level of awareness of financial literacy by surveying management students at the University of Mauritius. The study found that management students at the University of Mauritius attached a sound level of importance to financial literacy to their subject of study. However, according to the results, most students had a medium level of knowledge and skills in financial literacy on savings and borrowings. Similarly, the study also stated that age, gender, language, race, and income level don't have an impact on the level of financial literacy. The study recommended stakeholders, universities, etc to include financial literacy education on its syllabus for both management and non-management students.

Shaari et al. (2013) examined the relationship between age, gender, spending habits, years of study, and financial literacy among 384 university students from local Universities in Malaysia using a questionnaire survey. The study revealed that spending habits and year of study have a significant positive relationship with financial literacy, whereby age and gender are negatively associated with financial literacy. The study suggested that financial literacy can prevent university students from engaging in extensive debt, especially credit card debt.

Thapa & Nepal (2014) examined the impact of demographic, education, and personality characteristics on financial literacy through a survey of 436 college students at Nepalese universities by using the logistic regression model. Studies showed that most of the students had a basic level of financial knowledge but they lacked an understanding of credit, taxes, share market, financial statement, and insurance. Students were highly influenced by their parents at home and they had a positive attitude towards savings. The study also found that income, age, gender, stream of education, types of college, and attitude of students are the determinants of financial knowledge. However overall financial knowledge was unaffected by gender, university affiliation, financial behavior, and influence. The study concluded that college students have a basic level of financial knowledge. However, the overall financial knowledge of the student was affected by some of their demographic, educational, and personality characteristics.

Irish Ben-Hadar (2015) examined the relationship between their background characteristics, financial behavior, financial awareness, and financial literacy by surveying 283 educators studying at universities in Israel. The study showed that the participants answered about 42 % of the questions correctly, reflecting a low level of financial literacy. Specific characters were found to be predictors of financial literacy with Sport, Art, and Music teachers, educators enrolled in principals' preparation or BA programs, ethnic minorities, less experienced educators, non-secular educators, and low (SES) educators displaying lower levels of financial literacy compared with their respective counterparts. Educators who were less exposed to financial information via the media also displayed lower levels of financial literacy. The study suggested that educators need to improve their knowledge of financial issues.

Thomas (2015) examined the knowledge of polytechnic students in money management, students' understanding of savings, borrowing, insurance, and Investment, and factors that hinder the student's access to financial literacy information outside the classroom by using statistical tools ANOVA and logistic regression. The study surveyed 120 students to investigate their level of financial literacy through the administration of questionnaires. Findings from the study revealed that students need to improve their personal finance knowledge. The results show that the participants answered about 40.71% of the questions correctly. None of the mean scores for financial literacy categories were above 60%. The results also reveal that many of the students are familiar with issues relating to simple interest calculations and loan guarantees. In contrast, the students are less knowledgeable and inexperienced with issues concerning personal financial planning and budgeting, mutual funds, and risk-return associated with investment decisions. The study concluded that the students are not well-informed about personal financial literacy Issues. It

recommended Polytechnic University to conduct and add some financial literacy courses to enhance students' financial literacy.

Barboza et al. (2016) examined the effects of gender and academic performance differences on overall financial literacy using a sample of 380 college students. The study used Probit and Ordered Probit models to indicate that academic performance – measured by GPA – and gender are significant determinants in observed differences across individuals relating to their financial literacy. The study results showed robust evidence indicating that females are significantly more likely to hold lower overall levels of financial literacy than males. Also, the study found a strong positive relationship in favor of those holding the highest GPA to demonstrating a significantly much higher level of financial literacy than otherwise. Female students with lower GPA scores are challenged to successfully conduct efficient financial decisions. Also, empirical evidence from the sample indicates that people report higher levels of self-assessed financial literacy vis-à-vis actual financial literacy.

Swamy and Priya (2017) investigated the financial literacy of postgraduate management students in the region of JNTUK, in Andhra Pradesh. The study employed a stratified random sampling technique to sample 203 postgraduate students. The study revealed that formal education is the main source of financial literacy of postgraduate students, followed by parents, the media, and peers. The study also revealed that financial literacy is highest among accounting students followed by banking and finance, marketing, and human resource management students.

Mudzingiri et al. (2018) investigated the determinants of the financial behavior of 191 university students in South Africa by using the OLS regression model through convenience sampling. The regression results showed that the risk preferences index, financial literacy perception index, and confidence significantly influenced the financial behavior of categorized university students. The study concluded that financial behavior, confidence, and personal characteristics are more important determinants of financial literacy.

Arofah et al. (2018) analyzed the financial literacy, materialism, and financial behavior of 129 undergraduates in economics in Indonesia. The study followed explanatory quantitative research with a cross-sectional survey. The study found that financial literacy has a positive and significant impact on financial behavior.

Khalisharan et al. (2022) examined the relationship between financial literacy, financial attitude, and financial behavior by surveying 204 undergraduate students in Malaysia and Indonesia. The results showed that Indonesian students scored higher on financial literacy, but, Malaysian students recorded better scores on financial behavior.

Kalade et al. (2022) investigated the nexus between financial behavior and financial literacy of undergraduate students in Nigeria. The study found that financial behavior is positively influenced by financial literacy in the form of decision-making.

Prasad and John (2022) examined the relationship between financial literacy and financial behavior among graduate students of management programs in Hyderabad. The findings of the study

revealed that the average level of financial literacy of management graduate students is 33 percent which is higher than that of the national average of 25 percent.

Mireku et al. (2023) investigated the link between financial literacy and financial behavior in Ghana. Based on family resource management theory, the study employed the Logistic Regression Technique on a cross-sectional sample of 3932 undergraduate and postgraduate students in public and private universities. The findings showed that financially literate students are more likely to exhibit sound financial behavior. The study also observed that family characteristics like the father's educational background, and discussion of financial matters are significant predictors of sound financial behavior than other variables.

Kumari (2020) identified the impact of financial literacy on investing decisions among undergraduates in the western province of Sri Lanka. A total of 200 students from 4 government universities in the western province of Sri Lanka participated in this study. The study focused on examining how students' level of financial literacy influences their financial opinions, decisions, and practices. The findings revealed that financial literacy positively and significantly influenced the undergraduates' investment decisions. Further, when it focused on the dimensions of financial literacy, the most significant dimension was financial skills. The knowledge about the financial product is identified as the least significant dimension of investment decisions of undergraduates. Finally, the researcher provides some suggestions for financial institutions and policy decision-makers to develop financial literacy levels by promoting financial knowledge to enhance investment decision-making power among the young generation in Sri Lanka.

Humid and Loke (2021) studied the relationship between socioeconomic factors, financial literacy, money management skills, overspending, and impulsiveness in credit card repayment decisions with a sample of 451 credit card user students in Malaysia. The study showed that socio-economic factors related to education, income, ethnicity, marital status, and number of credit cards held influence credit card repayment decisions. Financial literacy and money management skills have a positive effect on credit cardholders' decision-making. Specifically, money management skills related to financial statements monitoring, prompt bill payment, spending within budget, and handling money matters well influence credit card repayments. However, personality traits such as overspending and impulsiveness do not exert a significant effect on the credit card payment behavior of students. The findings of this study supported the argument that financial education and behavioral intervention that inculcate good money management skills are important in shaping individuals' behavior.

Owusu et al. (2024) investigated how undergraduate students' propensity toward indebtedness affects their savings behavior with the moderating role of financial literacy at the University of Ghana Business School. The study employed partial

Conclusions

Financial literacy is an applicable instrument for predicting the investment behavior of individuals. It trains individuals with the necessary knowledge, ability, and tools to make informed financial decisions with confidence, manage personal wealth with a high degree of competency, and heighten the efficiency in the demand for the best financial products. The study found that the level of financial literacy of the students mainly depends upon demographic characteristics (Gender, income), educational characteristics (level), and personality characteristics (financial behavior, financial attitude, and financial influence). Similarly, financial education for undergraduate and graduate students is found to be a strong predictor of financial knowledge. The study recommended that individuals and organizations should invest in building financial literacy. The government should also encourage education for teenagers and young citizens like students with a view of building the source of financial literacy. This study can be a good reference for individuals, policymakers, banking institutions, and other institutions that are working to enhance financial literacy along with future researchers.

References

- Alhabeeb, M. J. (1999). Allowances and the economic socialization of children. *Journal of the Association for Financial Counseling and Planning Education*, 10(2), 1-9.
- Ali, A., Rahman, M. S., & Bakar, A. (2013). Financial Literacy and Satisfaction in Malaysia: A Pilot Study. *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 4(5), 319-329.
- Barboza, G., Smith, C. and Pesek, J. G. (2016), Assessing financial literacy, gender gap and cognitive differences. *Journal of Financial Education*, 42(3), 205-242
- Beal, D. J. and Delpachitra, S. B. (2003). Financial literacy among Australian university students Economic Papers. *A Journal of Applied Economics and Policy*, 22(1), 65-78.
- Boakye, O. and Kansanba, J. (2013). An assessment of financial literacy levels among undergraduate business students in Ghana. *Research Journal of Finance and Accounting* 4(8), 36-49.
- Bodvarsson, O. B. and Walker, R. L. (2004). Do parental cash transfers weaken community college students? *Journal of Financial Counseling and Planning*, 13(2), 33-55.
- Britt et al. (2004). Financial behavior and problems among University students: Need for financial education.” *Journal of Personal Finance*3(1), 82–96.
- Chen, H. and Volpe, R.P. (1998). An analysis of personal financial literacy among college students. *Journal of the Financial Services Review* 7(2), 107-128.
- Danes, S. M. & Hira, T. K. (1987). Money management knowledge of college students. *Journal of Student Financial Aid*, 17(1), 4-16.
- The annual report of the Council of Economic Advisers (2006). Economic Report of the President of the US. Retrieved from <http://www.gpoaccess.gov/eop/index.html>.
- Fletcher, C. N., Beebout, G. & Mendenhall, S. (1997). *Developing and evaluating personal finance education at the worksite: A case study*. *Personal Finances and Worker Productivity*, 1(1), 54-59.
- Gustavo, B., Chad & James, N. M. (2016). An Analysis of gender and academic performance differences on overall financial literacy among college students. *Journal of Financial Education*, 24(2), 22-48.
- Grable, J. E. and Joo, S. (1998). *Does financial education affect knowledge, attitudes, and behavior?* An empirical analysis. *Personal Finances and Worker Productivity*, 2(2), 213-220.
- Grifoni, A., and Messy, F. (2012). Current Status of National Strategies for Financial Education: A Comparative Analysis and Relevant Practices. *OECD Working Papers on Finance, Insurance, and Private Pensions*, No. 16, Paris: OECD Publishing.
- Hadar, B.D. (2015). An analysis of personal financial literacy among educators. *Journal of Financial Education*, 41(1), 50-89
- Heckman, J. J., Stixrud, J., & Urzua, S. (2006). The effects of cognitive and noncognitive abilities on labor market outcomes and social behavior. *Journal of Labor Economics*, 24(3), 411-482.
- Heenkenda, S. (2014). Inequalities in the Financial Inclusion in Sri Lanka: An Assessment of the Functional Financial Literacy. MPRA Paper No. 54419.

- Hibbert, J. R., & Beutler, I. F. (2001). The effects of financial behaviors on the quality of family life: Evidence from adolescent perceptions. *International journal of financial Counseling and planning education*, 28(2), 21-33.
- Hogarth, J. M. (2002). Financial literacy and family and consumer sciences." *Journal of Family and Consumer Sciences, from research to practice* 94(1), 14-28.
- Huston, S. J. (2010). Measuring financial literacy. *Journal of Consumer Affairs* 44(2), 296-316.
- Ibrahim, D. Harun, R., and Isa, Z. (2009). *A Study on Financial Literacy of Malaysian Degree Students*. *Cross Cultural Communication* 5(4), 51–59.
- Jorgensen, B. L. (2007). *Financial Literacy of College Students: Parental and Peer Influences*. Master Thesis Submitted to Virginia Polytechnic Institute and State University in Master of Science in Human Development. Blacksburg, Virginia.
- Jump\$tart (2008), The financial literacy of young American adults, from [http://www.jump\\$tart.org/asset/files/2008surveybook.pdf](http://www.jump$tart.org/asset/files/2008surveybook.pdf)
- Klemme, D. (2002). National jumpstart coalition for financial literacy benchmarks: Curriculum inclusion and pedagogical practice in Wisconsin. *Journal of Family and Consumer Sciences Education*, 20(2), 12-19.
- Lachance, M. J., & Choquette-Bernier, N. (2004). College students' consumer competence: A qualitative exploration. *International Journal of Consumer Studies*, 28(3), 433-442.
- Lusardi, A. and Mitchell, O.S. (2014). The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1),5-44.
- Lusardi, A., and Mitchell, O. (2006). *Financial Literacy and Retirement Preparedness: Evidence and Implications for Financial Education*. *Business Economics* 42(1),10-21.
- Lusardi, A., and Mitchell, O. (2011). Financial literacy and retirement planning in the United States. *Journal of Pension Economics and Finance*10(4), 509-525.
- Lyons, A. C. & Hunt, J. (2003). The credit practices and financial education needs of Malaysia: A Pilot Study. *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 4(5), 319-336.
- Mahdzan, N. S., and Tabiani, S. (2013). The Impact of Financial Literacy on Individual Saving: An Exploratory Study in the Malaysian Context. *Journal of the Transformations in Business & Economics*12(1): 41–55.
- Mincer, J. (1962). On-the-job training: Costs, returns, and some implications. *Journal of Political Economy*, 70(5), 50-79.
- NRB. (2011). *NRB with Students: Financial Literacy for Children and Youths*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.
- NRB. (2012). *Monetary Policy 2012/2013*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.
- NRB. (2012). *NRB Strategic Plan 2012-2016*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.
- NRB. (2014). *Nepal Rastra Bank: Now, Then and Ahead*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.
- OECD and Development Research Centre Of The State Council, China (2009), *Migration and Poverty Alleviation in China*, joint report between the OECD Development Centre, Paris, and the Development Research Centre of the State Council, China.

- OECD-INFE.(2011). Measuring Financial Literacy: Core Questionnaire in Measuring Financial Literacy. *Questionnaire and Guidance Notes for Conducting an Internationally Comparable Survey of Financial Literacy*. Paris: OECD International Network on Financial Education (INFE).
- Peng, T., Bartholomae, S., Fox, J., and Cravener, G. (2007). The impact of personal finance education delivered in high school and college courses.” *Journal of Family and Economics*28(2), 265-284.
- Rooij, M., Lusardi, A., and Alessie, R. (2007). Financial literacy and stock market participation. *Journal of Finance and Economics* 101(2),449-472.
- Thapa, B. and Nepal, S.R. (2014). Financial literacy in Nepal: A survey analysis from college students. *Journal of NRB Economic Review*, 4(9), 49-74.
- U.S. Courts Bankruptcy Filings. (2006). Bankruptcy filings rose: Quarterly filings lowest since mid-80s. Retrieved from university students *Economic Papers: A journal of applied economics and policy*, 22(1), 65-78.

Navigating Trade Liberalization: Insights from Regime Theory

Binod Joshi

**Executive Director, Centre for International Relations
Office of the Vice Chancellor, Tribhuvan University**

Correspondence: binod.joshi@tu.edu.np

Abstract

Regime theory seeks to elucidate the diverse political dynamics driving international cooperation, particularly in the context of global and regional public goods. Central to this theory is the notion that international institutions, or regimes, play a pivotal role in shaping the behaviour of states within the realm of international relations, drawing from the liberal tradition. This paper aims to delve into the foundational underpinnings of regime theory as it pertains to trade liberalization and the prevailing ethos of free market policies in international economic relations. Three primary approaches have emerged in clarifying the theory: the dominant, interest-based approach rooted in liberalism (i.e., Neo-liberal); the power-centric critique of interest-based models (i.e., Realist); and the knowledge-centered approach (i.e., Cognitivist). While the former two are rationalist in nature, the latter adopts a sociological perspective, collectively offering multifaceted insights into the intricacies of international cooperation and regime dynamics.

Keywords: *Cognitive, Reflectivist, Collective Goods, IR theory, Globalization, Liberalism, Protectionism, Most Favoured Nations.*

Introduction

Regime Theory and International Cooperation: A Closer Look

Regime theory, a prominent strand of International Relations (IR) scholarship, delves into the dynamics behind international cooperation, particularly concerning global and regional public goods like environmental protection.

International agreements (regimes) like the General Agreements on Tariffs and Trade (GATT) and organizations like the World Trade Organization (WTO) have been central to regime theory. However, a disconnect exists between regime theory's focus on cooperation for free trade and the broader question of free trade's nature as a public good. This gap between modern trade theory and IR theory on trade liberalization invites the exploration of alternative explanations for the WTO regime's functioning.

Traditionally, IR theory has held contrasting views on trade liberalization's benefits. Neo-liberal IR theory generally predicts cooperation in international trade, while neo-realist perspectives often anticipate non-cooperative outcomes.

The post-war era witnessed a surge in studies on trade liberalization within IR. Some theorists argue for an increasingly interdependent or "globalized" world system. Rising economic transactions and interactions have fostered common interests and the need for cooperation. This interdependence, along with the risk of suboptimal outcomes from uncoordinated behavior, has been a key concern for the neo-liberal school of IR theory.

Cognitive or "Reflectivist" IR perspectives within regime theory emphasize the importance of factors like ideology and shared values in shaping international cooperation.

Regime theory, in the context of international relations and trade, provides a framework for understanding the dynamics of cooperation and conflict among states within specific issue areas, such as trade liberalization.

Following are some key points about regime theory and its relationship with trade liberalization:

1. **Definition:** Regime theory refers to a set of principles, norms, rules, and decision-making procedures around which actors' expectations converge in a given issue area. In the context of trade, regimes involve international agreements, institutions, and norms that shape the rules of the game for global commerce.
2. **Trade Liberalization:** Trade liberalization is the process of reducing barriers to trade between countries, such as tariffs, quotas, and other restrictions. It aims to promote free trade and economic integration among nations. Regime theory helps explain how and why states cooperate to promote trade liberalization.
3. **Basis of Cooperation:** Regime theory suggests that states cooperate within international regimes because it is in their self-interest to do so. By adhering to common rules and norms, states can achieve mutual benefits, such as increased trade opportunities, economic growth, and stability.
4. **Institutions:** Trade liberalization regimes often involve institutions like the World Trade Organization (WTO) and regional trade agreements (RTAs), such as the European Union or NAFTA. These institutions provide platforms for negotiating and enforcing trade agreements, thus facilitating cooperation among member states.
5. **Norms and Rules:** Regimes establish norms and rules that govern various aspects of international trade, including tariffs, subsidies, intellectual property rights, and dispute resolution mechanisms. These norms and rules help create predictability and stability in the global trading system, encouraging states to engage in trade liberalization efforts.
6. **Power Dynamics:** Regime theory acknowledges the role of power in shaping international regimes. Powerful states often play a central role in designing and influencing trade regimes to serve their interests. However, smaller and less powerful states can also exert influence through coalition-building and collective action within regimes.

7. **Compliance and Enforcement:** Regime theory highlights the importance of compliance and enforcement mechanisms in maintaining the effectiveness of trade liberalization regimes. States must comply with regime rules to ensure their benefits. Enforcement mechanisms, such as dispute settlement procedures and sanctions, help deter violations and resolve disputes among states.

In summary, (Martin & Simmons 1998) regime theory provides a theoretical framework for understanding how states cooperate to promote trade liberalization through the establishment of international regimes, institutions, norms, and rules. It emphasizes the role of self-interest, institutions, norms, and power dynamics in shaping the dynamics of cooperation and conflict in the realm of international trade.

Regime Theory: Cooperation in a Chaotic World

Regime theory, rooted in the liberal tradition of International Relations (IR), challenges the realist view of a conflict-prone international system. It argues that international institutions, or regimes, can influence state behavior (and other actors) and foster cooperation.

Regimes, by definition, represent instances of cooperation in an anarchic system, where states lack a central authority. Realists predict conflict as the norm, but regime theorists point to cooperation in areas like trade, human rights, and collective security. These cooperative arrangements themselves form regimes.

Stephen Krasner offers a widely accepted definition of regimes as "institutions possessing norms, decision rules, and procedures which facilitate a convergence of expectations" (Krasner, 1983).

However, regime theory isn't a strictly liberal domain. Realist scholars like Grieco (1990) have developed hybrid approaches, acknowledging cooperation's existence (though not its normativity) within a realist framework. The key difference lies in the degree of emphasis on cooperation: realists see it as a strategic choice, not the default setting.

Exploring Regime Theory in International Political Economy (IPE)

Regime theory, (Abbott, & Snidal 2000) encompasses a spectrum of explicit or implicit "principles, norms, rules, and decision-making procedures" that guide collective actions within specific issue areas. This expansive definition encompasses a wide array of human interactions, spanning from formal organizations like OPEC to informal groups such as major banks during economic crises. Notably, regimes need not solely consist of states.

In the realm of International Political Economy (IPE), three primary approaches to regime theory emerge: the dominant, interest-based approach derived from liberalism; the realist critique of interest-based models; and the knowledge-based perspective originating from the cognitivist school of thought. While the former two approaches adhere to rationalist paradigms, the latter adopts a sociological lens.

Despite realism's prominent position in the field of international relations, regime theory serves as a crucial explanatory framework for international cooperation. Various international agreements and organizations, including the GATT, WTO, IMF, and World Bank, constitute mechanisms for coordinating behavior and fostering collective action among states. These agreements collectively form "international regimes," facilitating the coordination of national trade policies and emphasizing the benefits of free trade over conflict.

However, challenges persist in translating theoretical economic principles into international political realities. Factors such as international capital mobility, strategic trade policies, and environmental regulations complicate the pursuit of free trade as a global interest. These complexities challenge traditional assumptions underpinning regime theory, necessitating alternative explanations for the dynamics of the trade regime.

In conclusion, modifications to conventional trade theories, such as the Ricardian trade theory, are essential for a more nuanced understanding of the political economy of trade liberalization. The status of free trade as a collective good warrants further examination, prompting the exploration of cognitive or constructivist variants of regime theory as alternative explanations for international cooperation in reducing trade barriers (Lake 1997).

Liberal Approaches to Regime Theory in IPE: Cooperation Beyond Hegemony

Liberal interest-based approaches in IPE offer a distinct perspective on cooperation within international regimes. They argue that cooperation can flourish in the absence of a dominant power (hegemony) due to a "convergence of expectations." Regimes, through established standards of behaviour, signal cooperation to member states. When all actors anticipate cooperation from others, the likelihood of its continuation rises significantly.

Neo-liberals take issue with the realist emphasis on competition and power politics. They argue that realists underestimate the extent of shared interests among nations and the iterative nature of international relations. Realist models often resemble the classic "prisoner's dilemma" game, where the structure incentivizes defection for both players. However, unlike one-off prisoner encounters, states interact repeatedly. Today's decisions have future consequences, making cooperation the more rational strategy. Over time, the sum of smaller cooperative gains can outweigh the potential benefit of a single exploitation followed by an unending cycle of defection (Axelrod, Robert, & Keohane 1985). Keohane (1984), a prominent neo-liberal IR theorist, proposes three key mechanisms by which regimes promote cooperation:

Information Sharing: Regimes monitor member behavior and report on compliance, keeping states informed about each other's actions.

Reduced Transaction Costs: Regimes create standard procedures and communication channels, streamlining interactions and lowering the costs of cooperation.

Expectation Setting: Regimes foster a general expectation of cooperation among members, encouraging continued adherence to established norms and rules.

By addressing these points, the passage effectively summarizes the core arguments of liberal approaches to regime theory within IPE. It highlights their emphasis on shared interests, iterative interactions, and the role of regimes in facilitating cooperation in an anarchic world.

Regime Theory in International Political Economy (IPE): A Critical Look at Free Trade

This passage delves into regime theory within the International Political Economy (IPE), specifically focusing on the concept of free trade. It draws on the work of ([Krasner, 1983]) who defines regimes as sets of principles, norms, rules, and procedures guiding expectations in a particular issue area. The analysis highlights three main approaches to regime theory within IPE (Hasenclever, 1997):

Liberal-derived interest-based approach: This dominant approach emphasizes how actors converge on shared interests to create regimes.

Realist critique: Realists challenge the interest-based view, arguing that cooperation arises from strategic considerations rather than inherent harmony.

Knowledge-based (cognitivist) approach: This approach focuses on shared ideas and knowledge as foundations for cooperation.

The passage then explores the tension between regime theory's emphasis on cooperation and the potential limitations of free trade as a "collective good." International agreements and organizations like the WTO are seen as fostering cooperation, yet concerns about capital mobility and strategic trade policies raise questions about the even distribution of benefits from free trade.

Constanza & Krugman mentioned but not directly cited that the limitations of the Ricardian comparative advantage theory are highlighted, particularly when considering capital mobility and strategic trade policies. These factors complicate the notion of absolute gains for all members under a free trade regime.

The core question becomes: how well does regime theory, built on assumptions of shared interests and collective benefits, explain the international trade regime, where individual national gains and protectionist tendencies are significant? The passage suggests that alternative explanations, possibly from cognitive or constructivist variants of regime theory, might offer a more nuanced understanding of cooperation for trade liberalization.

In essence, the passage critiques the traditional application of regime theory to free trade in IPE. It calls for a more critical examination of the assumptions underlying free trade as a collective good and explores alternative theoretical perspectives for understanding the dynamics of the international trade regime.

Realist Perspectives on Regime Theory in International Political Economy

Realists, exemplified by scholars like Grieco (1990), advocate power-based interpretations of regimes, often drawing on hegemonic stability theory. While regime theory occasionally operates

in opposition to hegemonic stability theory—a concept originating from economics—realists also incorporate it within regime theory itself to elucidate mechanisms of regime change. From a realist standpoint, the presence of a dominant hegemon is deemed instrumental in fostering a successful regime, characterized by attributes such as robustness and resilience.

In essence, within the realm of regime theory, realists and liberals diverge on their conceptualizations of international cooperation and the role played by international institutions. Liberals contend that cooperation among states emerges from a convergence of their interests, facilitated by international institutions. Conversely, realists assert that regimes merely reflect the prevailing distribution of power within the international system. According to this perspective, powerful states establish regimes to safeguard their security and economic interests.

Cognitivist Approaches to Regime Theory in IPE: Beyond Rationality

Cognitivist, or knowledge-based, approaches in IPE offer a critical perspective on regime theory, diverging from the rationalist assumptions of liberal and realist approaches. They challenge the idea of states as purely rational actors with fixed interests and power dynamics. Here's how cognitivism critiques rationalist approaches:

Limited Rationality: Cognitivists argue that states are not always perfectly rational actors. Perceptions, ideologies, and historical contexts influence decision-making.

Dynamic Interests: Interests are not static; they can evolve through interaction and learning within regimes. Different interpretations of interests and power are possible.

Iterated Games with a Past: Future consequences do matter in repeated interactions (games), but past experiences also shape present decisions. Today's choices are not solely based on future gains.

Social Context Matters: Cognitivists employ a post-positivist methodology, rejecting the separation of social institutions and actors from their surrounding social and political environment.

In essence, cognitivists argue that cooperation within regimes is influenced not just by material interests and power, but also by perceptions, historical context, and the social environment. This approach offers a more nuanced understanding of how ideas and shared knowledge contribute to international cooperation.

Regime Theory and Trade Liberalization in the WTO: An Analysis

The international trade system, as delineated in the GATT agreements and institutionalized through the creation of the WTO, epitomizes a quintessential example of an international regime within the realm of International Relations (IR) theory. The fundamental aim of such regimes is to safeguard collective interests and facilitate the provision of collective public goods among autonomous rational actors, primarily states, within an anarchic international system bereft of central authorities.

The WTO, specifically, is designed to advance purported collective interests in free trade by fostering cooperation on trade liberalization and the dismantling of trade barriers. Within the

discourse of regime theory, scholars like Hasenclever, Mayer, and Rittberger identify three primary "schools of thought": Interest-based (Neo-liberal), Power-based (Realist), and Knowledge-based (Cognitivist) theories of international regimes. Analyses of international cooperation within these theoretical frameworks rest upon certain foundational assumptions about actors and their interests.

A central tenet of theories concerning collective action posits that the provision of public goods necessitates the presence of a central authority capable of enforcing contributions to the provision of public goods and/or compliance with agreements. Absent such central authorities, phenomena like the Prisoner's Dilemma and free-rider dilemmas inhibit the adequate provision of public goods. While within national boundaries, the state often assumes the role of a Leviathan, no equivalent authority exists in the international arena of states.

In the absence of central authorities or hegemonic actors capable of assuming the role of a Leviathan, the establishment of principles, norms, rules, and decision-making procedures—around which actor expectations converge in a given issue area—facilitates rational actors' willingness to forego individual short-term interests and coordinate behaviour to secure long-term collective interests and evade Pareto-suboptimal outcomes. Particularly within the purview of neo-realist regime theories, the USA has been portrayed as a hegemonic leader, giving rise to the hegemonic stability theory. Such hegemonic actors may opt to unilaterally provide the public good (benevolent hegemony) or compel requisite contributions (coercive hegemony), both of which entail costs.

Contrastingly, neo-liberals contend that order or collaboration in realms like international trade need not be imposed by hegemonic leaders. Instead, they argue that "negotiated orders" between autonomous actors are attainable through the establishment of international institutions or concrete organizations like the WTO, coupled with reductions in uncertainty, enhanced transparency, and iterated games.

At the heart of regime theory lies the concept of negotiated orders—arrangements crafted through negotiations rather than imposed by hegemonic actors. Both neo-liberal and neo-realist regime theories draw heavily from collective action theory and game theory, albeit without the explicit aim of predicting political outcomes through formal modelling (Krasner 1982) Within this context, the notion of free trade as a public good assumes paramount importance in elucidating both the general interests in free trade and the imperative for mechanisms to foster cooperation among rational actors.

IR Theory and Regime Theory: A Spectrum of Explanations

Hasenclever, Mayer, and Rittberger (1997) categorize regime theories differently than the traditional "neo-liberal," "neo-realist," and "cognitivist" labels. They use "interest-based," "power-based," and "knowledge-based" approaches. Interestingly, there isn't a clear equivalent within regime theory for the broader IR schools of "globalist" or "Marxist" thought. Similarly, the cognitivist variant of regime theory seems to lack a direct counterpart in general IR theory.

The field of regime theory has largely been shaped by the dominant IR schools of neo-realism and neo-liberalism. These schools bring their core assumptions about international relations to explain different forms of international cooperation.

Neo-Realism:

- **Key Actors:** States are the primary actors, behaving rationally and as unitary entities in the international system.
- **Core Concerns:** Security and survival are paramount in international politics. Security is a "high politics" issue, while economic interactions are considered "low politics" unless directly linked to security.

Neo-Liberalism:

- **Actors:** Both state and non-state actors (companies, NGOs, international organizations) are important.
- **Focus:** While states remain crucial, their actions are influenced by domestic political processes. Economic and environmental issues hold equal or even greater weight than security concerns.

Despite agreeing on anarchy as a defining feature of the international system, neo-liberals, in studying regimes, have somewhat adopted the neo-realist assumption of rational state actors. Both schools grapple with the question of how regimes influence these rational actors under anarchy. Their main disagreement lies in the importance regimes hold: neo-liberals see them as significant drivers of cooperation, whereas neo-realists remain skeptical.

This difference stems from their understanding of how anarchy shapes state interests and behaviour. A key point of contention regarding trade cooperation (e.g., the WTO) is the relative versus absolute gains for states. Neo-liberals believe the focus on absolute gains makes cooperation more likely, a viewpoint neo-realists might not share.

Both perspectives heavily rely on assumptions of rationality, actor interests, and power dynamics. These assumptions, in turn, connect to the predicted benefits of free trade from basic international trade theory.

Mobility of Capital, Market Imperfections, and Free Trade as a Public Good

The notion of free trade as a public good has been widely posited, yet the presence of the Prisoner's Dilemma (PD) complicates the establishment of an international free trade regime among rational actors driven by individual national interests. Thus, examining this dilemma through the lens of fundamental propositions of classic international trade theory sheds light on the potential role of an international trade regime like the WTO in resolving collective action dilemmas. A deeper understanding of the concept of free trade is imperative.

Free trade is conceptualized as the ultimate objective of an international trade regime, evaluated against a backdrop of less free trade characterized by more (tariff and non-tariff) barriers. In essence, free trade represents a scenario where cross-border trade, particularly in goods, incurs minimal costs in terms of tariffs and non-tariff barriers. Notably, natural costs of trade such as transportation are excluded from this consideration. The pursuit of free trade involves concrete steps, negotiated over several trade rounds, towards this ideal. Thus, free trade comprises two distinct components: the benefits of deregulation and the resultant economic gains from specialization. Although closely intertwined, they are analytically differentiated for evaluation purposes into specific tariff reductions and increased Gross National Product (GNP). These aspects of trade liberalization can be assessed against the core properties of public goods: divisibility, rivalry, and excludability.

The economic effects of trade liberalization primarily influence the establishment of an international free trade regime, wherein the benefits of a given reduction in tariffs or non-tariff barriers equate to the utility derived from that reduction. While analytically distinct, these concepts are often directly proportional. Importantly, trade liberalization as a public good encompasses the implementation and enforcement of trade agreements, posing a collective action dilemma necessitating hegemonic leadership.

From a distributive standpoint, reductions in tariffs or the removal of non-tariff barriers are indivisible and jointly supplied goods within the trade regime. Although differentiated reductions are feasible, possibilities for negotiating bilateral or regional free trade agreements further shape the divisibility of trade liberalization. Excludability is inherent in trade liberalization; access to low tariffs is contingent upon membership in the regime, thereby restricting entry.

Analyzing divisibility and rivalry, tariff reductions theoretically boost the total economic output (GNP) of trading countries through an international division of labour. However, the resulting economic gains are initially indivisible, accruing to individual countries. Despite this, trade liberalization collectively benefits trading countries, constituting a public good for the trade regime as a whole.

Consideration of global allocation problems is crucial, particularly regarding factor movements between countries. The distribution of trade benefits hinges on international differences in productivity, with capital mobility playing a significant role. Differences in mobility between factors like labour and capital complicate compensation mechanisms between countries.

In the realm of international political economy and IR theory, free trade is conventionally regarded as a public good necessitating cooperation among sovereign rational actors. However, the absence of central authorities in an anarchic international system requires alternative mechanisms like international agreements and organizations (i.e., international regimes) to facilitate coordination. The existence of collective action dilemmas underscores the importance of such regimes in fostering cooperation (Martin & Simmons 1998).

Public goods, unlike private goods, cannot be provided through market mechanisms. Hence, the absence of central authorities in the international system underscores the need for international regimes to safeguard collective interests in areas like free trade. Altogether, the GATT agreements and the WTO constitute an international trade regime enabling cooperation and coordination amid formal anarchy (Keohane 1998).

The proposition that comparative advantages underpin international trade rests on several conditions, including limited factor mobility across national borders. This condition affects the status of free trade as a public good and the likelihood of cooperation in removing trade barriers.

Strategic Trade: Beyond Comparative Advantages

The previous discussion highlighted how capital mobility complicates the international free trade regime and negotiations, but doesn't necessarily negate the collective benefits of free trade. However, capital mobility is just one factor that challenges the traditional view.

The Rise of "Counter-Trade Theory"

Paul Krugman points to the emergence of a "counter-culture" in international trade theory since the 1970s. This school questions the universal celebration of comparative advantages as the sole basis for trade. While free trade's global benefits were previously undisputed, doubts emerged about individual national gains.

Beyond Free Trade vs. No Trade

While acknowledging the overall benefits of free trade, some argue that certain regulations might be preferable to complete liberalization. As Krugman suggests, simply showing "free trade is better than no trade" doesn't eliminate the possibility of "sophisticated government intervention" being beneficial.

Neo-Classical Trade Theory: Modifications and Skepticism

Neo-classical trade theory incorporates various types of factor mobility, but this doesn't necessarily change the underlying principles of comparative or absolute advantages, nor the overall economic gains predicted. However, the political implications of these theoretical advancements, such as protectionist measures, have been criticized by some theorists themselves.

This critique centers on the dangers of "government failure" exceeding the potential benefits of correcting market failures. It's difficult to assess the true benefits of supporting large oligopolistic industries, and accurately identifying monopolistic or oligopolistic markets is challenging. Additionally, subsidies can distort domestic markets by raising resource prices, potentially harming unsubsidized industries and leading to national losses.

Political Costs of Protectionism

Beyond the theoretical concerns, protectionist interventions have real political costs. Trade relations with partners can suffer, and special interest groups can lobby for protectionism based on their agendas, not necessarily sound economic principles. (Lake 1997).

The concentrated benefits of protectionism, contrasted with its widespread costs, create a built-in risk of such interventions.

Compensation and Capital Mobility

Compensating those negatively impacted by free trade is a national issue when capital mobility is low, but becomes international when capital is mobile. This distinction is crucial when analyzing regime theory and the negotiation processes within the GATT/WTO system.

Free Trade and National Interests

Neo-classical trade theory has long recognized that free trade might not be the optimal solution for every nation. However, this hasn't significantly impacted neo-liberal approaches in IPE and IR theory regarding the international trade regime. It's important to consider the nature of free trade as a public good about regime theories explaining the establishment of GATT/WTO and trade barrier removal decisions.

Hegemonic Stability Theory: A Critique

Hegemonic stability theory attributes the post-war international free trade regime to the US's national interest and leadership role. However, from a trade theory perspective, it's unlikely that hegemonic actors would always act as such "political entrepreneurs."

Relative vs. Absolute Gains: A Debate between Neo-liberals and Neo-realists

The neo-liberals have sought to demonstrate that cooperation amidst anarchy is feasible without relying on altruistic actors or coercive hegemons. They contend that moral or norm-driven behaviour is unnecessary for states to cooperate on common interests within the international system.

However, the neo-realists remain skeptical. They argue that neo-liberals overlook a crucial realist assumption—the significance of relative gains (and power dynamics) over absolute individual gains. Scholars like Robert Gilpin, Kenneth Waltz, and Joseph M. Grieco stress the importance of relative gains in the political economy of international relations, particularly within the international trade regime.

The crux of realism lies not in the assertion that anarchy compels states to be rational egoists, fearing cheating as the primary obstacle to cooperation. Rather, realism posits that anarchy compels states to adopt a stance of "defensive positionalism" (Waltz 1979). This entails states not only safeguarding their gains from cooperation but also being wary of the gains achieved by other states. In an anarchic environment, states prioritize securing their autonomy and survival due to the

constant threat of violence or destruction. The relative balance of power among nations is paramount, with power always being relative.

Consequently, the benefits derived from trade liberalization must always be analyzed through the lens of power dynamics. (Lake 1988) has remarked that the distributive effects of trade are pivotal in shaping any state's willingness to remove trade barriers, as such actions may alter the balance of power in favour of some and to the detriment of others. Thus, the distributive effects of trade pose the most fundamental obstacle to establishing an international trade regime, overshadowing concerns of uncertainty, cheating risks, or monitoring and ensuring compliance.

Neo-realists' emphasis on relative gains has been challenged by neo-liberals, who argue that while relative gains may influence a country's perception of trade liberalization, their significance varies. Relative gains are not universally crucial at all stages of international trade negotiations or across all issue areas. They may hold varying degrees of importance, depending on the context and stage of negotiation.

Conclusion: Cooperation, Benefits, and Challenges in International Trade

International trade is widely perceived as desirable, aligning with the principles of classic trade theory which emphasize its beneficial character. Historically, national trade policies often adhered to a "beggar thy neighbour" approach (Irwin 2009). However, from the realist perspective of International Relations theory, the contention lies not in the gains of free trade per se, but in the political feasibility of international cooperation on trade liberalization.

The liberal perspective has dominated the international trade agenda since the Bretton-Woods agreements, culminating in institutions like GATT and the WTO. Even critiques from dependency theorists have waned, replaced by mantras like "Trade not Aid" or variations advocating for increased trade alongside aid. Regardless of the slogan, the core tenets of neo-classic trade theory endure, with developing countries now active participants within the WTO framework.

For neo-realists, the focus on relative gains and the distributional effects of trade poses a significant obstacle to establishing a free trade regime. Yet, even for neo-liberals, the issue of international compensation remains pertinent, as there's no guarantee of absolute individual gains from free trade.

A cognitive perspective on the international trade regime suggests that continued support for trade liberalization and the outcomes of trade disputes cannot solely be attributed to rational interests or power dynamics among WTO members. Instead, organizational decision-making processes within WTO institutions shape these dynamics.

While there's a collective global benefit to trade, there's also an individual national benefit. From a neo-liberal perspective, this individual benefit serves as a crucial rationale for establishing an international trade regime. Disparities in the distribution of trade benefits don't inherently hinder international cooperation on trade liberalization (Mansfield & Milner 1997) from a neo-liberal IR viewpoint.

Neo-liberals argue that rational actors won't abstain from cooperation solely due to relative differences in free trade benefits; they primarily seek absolute individual gains. However, if capital flows unrestricted across borders, even staunchly rational liberals may question their commitment to free trade on theoretical grounds.

Concerningly, environmental considerations often take a backseat to free trade concerns. National environmental regulations that impede the free movement of goods, particularly in the USA and EU, are met with resistance. While these nations champion free trade and the WTO agreements facilitating it, they exhibit reluctance to accept limitations on their ability to enact environmental regulations.

Reference:

- Abbott, K. W., & Snidal, D. (2000). Hard and soft law in international governance. *International Organization*, 54(3), 421-456. DOI: 10.1162/002081800551280
- Axelrod, R., & Keohane, R. O. (1985). Achieving cooperation under anarchy: Strategies and institutions. *World Politics*, 38(1), 226-252.
- Bayoumi, T., & Eichengreen, B. (1998). Exchange rate volatility and intervention: Implications of the theory of optimum currency areas. *Journal of International Economics*, 45(2), 191-209.
- Beukel, E. (November, 1998). Imperfections of markets and governance: The international political economy of public good regimes – An introductory discussion. *DUPI*.
- Constanza, R., & et al. (1997). Sustainable trade: A new paradigm for world welfare. *Cheltenham*, pp. 473-485.
- Goldstein, J., et al. (2000). International institutions and domestic politics: GATT/WTO and the liberalization of international trade. *International Organization*, 54(4), 733-760. DOI: 10.1162/002081800551311
- Grieco, J. M. (1990). Cooperation among nations: Europe, America, and non-tariff barriers to trade. *Cornell University Press*.
- Hasenclever, A., Mayer, P., & Rittberger, V. (1997). Theories of international regimes. *Cambridge University Press*.
- Irwin, D. A. (2009). Free trade under fire. *Princeton University Press*.
- Keohane, R. O. (1984). After hegemony: Cooperation and discord in the world political economy. *Princeton University Press*.
- Krasner, S. D. (1982). Structural causes and regime consequences: Regimes as intervening variables. *International Organization*, 36(2), 185-205. DOI: 10.1017/S0020818300001482
- Lake, D. A. (1997). Rational extortion: The political economy of tariff reduction in the Caribbean Basin. *International Organization*, 51(1), 107-133. DOI: 10.1162/002081897550235
- Mansfield, E. D., & Milner, H. V. (1997). The new wave of regionalism. *Columbia University Press*.
- Martin, L. L., & Simmons, B. A. (1998). Theories and empirical studies of international institutions. *International Organization*, 52(4), 729-757. DOI: 10.1162/002081898550789
- Waltz, K. N. (1979). Theory of international politics. *McGraw-Hill*.
- Young, O. R. (1986). International regimes: Toward a new theory of institutions. *World Politics*, 39(1), 104-122. DOI: 10.2307/2010405

लोककथाको परिचयात्मक सन्दर्भ

उप.प्रा. जगतमणि सोती
चौतारा बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

उद्देश्य: प्रस्तुत अध्ययन लोककथाको परिचयात्मक सन्दर्भको पहिचान गर्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ। यस अध्ययनमा लोककथालाई विधागत स्वरूप र संरचनाका आधारमा कसरी चिनाउन सकिन्छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासालाई मुख्य समस्या बनाइएको छ। त्यसक्रममा लोककथाको संक्षिप्त परिचय र परिभाषा, लोककथाका प्रमुख तत्वहरू तथा विशेषताहरूको खोजी गर्ने प्रयास गरिएको छ। अतः लोक कथाको स्पष्ट परिचय दिने, लोक कथाका प्रकारहरू निर्धारण गर्ने तथा विशेषताहरूको खोजी गर्ने कार्यलाई यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य बनाइएको छ।

अध्ययन विधि: लोककथा मौखिक परम्परामा विकसित सशक्त लोकसाहित्यिक विधा हो। यसमा लोक परिवेश र लोक अभिव्यक्तिलाई विशेष स्थान प्रदान गरिएको हुन्छ। लोक अभिप्रायलाई लोककथा रचनाको अनिवार्य पूर्वाधार मानिन्छ। यसले श्रोतालाई कथानकीय घटनाक्रम र विषयवस्तुप्रति आकर्षित गर्दछ। यस लेखमा लोककथाको परिचय, परिभाषा, स्वरूप, प्रकार र विशेषताहरूको विषयमा संक्षिप्त अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। त्यसक्रममा लेखलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्नको लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधि तथा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ।

उपयोगिता: लोककथा लोक साहित्यको सर्वप्राचीन विधा हो। यसमा लोक समाजका अनुभव र अनुभूति तथा विचार र भावनाहरू समेटिएको हुन्छ। लोककथाले मनोरञ्जन, नैतिक सन्देश र महत्वपूर्ण ज्ञान प्रदान गर्ने भएकाले ग्रामीण समाजमा अहिले पनि लोक कथा भन्ने र सुन्ने प्रचलन जीवित रहेको छ। अतः आगामी दिनमा लोककथाका विषयमा खोज, अध्ययन र अनुसन्धान गर्न चाहने जिज्ञासु पाठकहरूको लागि यो लेख विशेष उपयोगी र महत्वपूर्ण रहेको छ।

प्राप्ति: लोककथा लोकजीवनको सुख-दुःखको अनुभूतिलाई प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त गर्ने एउटा सशक्त लोकसाहित्यिक विधा हो। लोककथालाई दन्त्य कथा वा वातशास्त्रका रूपमा समेत चिनाउन सकिन्छ। यसले लोक जीवनको प्रतिनिधित्व गर्दछ। यसलाई आधुनिक कथाको जनक समेत मान्न सकिन्छ। लोकजीवनका सुख-दुःख, समवेदना, आस्था, विश्वास, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति आदिसँग सम्बन्धित घटनाहरूको आख्यानमात्मक अभिव्यक्ति नै लोककथा हो। नेपाली लोककथाहरू “एकादेशवाट” थालनी गरी “सुन्नेलाई सुनको माला, भन्नेलाई फूलको माला, यो कथा वैकुण्ठ जाला, भन्ने बेलामा खुरूक आइजाला” भनेर बिट मारिन्छ।

विशेषता: लोककथा लोक समाजको साझा सम्पत्ती हो। यसले सामाजिक जनजीवनको जीवन्त चित्र प्रस्तुत गर्दछ। मौखिक परम्परामा विकसित हुनु, रचनाकार अज्ञात रहनु, काल्पनिकताको प्रबलता रहनु, मानवेतर पात्रको प्रयोगमा जोड दिनु, नैतिक सन्देश, ज्ञान र मनोरञ्जनमा केन्द्रित रहनु, रहस्यमय घटनाको वर्णन गर्नु, आरम्भ र समापनको बेग्लै ढाँचा कायम हुनु आदि लोककथाका मुख्य विशेषताहरू हुन्।

मुख्य शब्दावली : लोककथा, लोकजीवन, लोकविश्वास, नैतिकता, उपदेश र मूल्यमान्यता

अध्ययनको परिचय

मानव समाजमा परम्परादेखि प्रयोग र प्रचलनमा रहेको साहित्यलाई लोक साहित्य भनिन्छ। लोक साहित्य लोक समाजको साझा सम्पत्ती हो। यसमा लोक जीवनका अनुभव, अनुभूति र विचारलाई समेटिएको हुन्छ। लोक साहित्यका विभिन्न विधा मध्ये लोककथा पनि एक हो। यसलाई लोक साहित्यको सर्वप्राचीन तथा लोकप्रिय विधा मान्न सकिन्छ। लोक कथालाई आधुनिक कथा साहित्यको जनक मानिन्छ। यसमा लोक जीवनका सुख-दुःख, उकाली-ओराली, घाम-छायाँ, हारजित, घटना-दुर्घटना आदिलाई प्रभावकारी रूपमा समावेश गरिएको हुन्छ। लोक कथामा काल्पनिकताको प्रबलता रहन्छ। यसले नैतिक सन्देश तथा उपदेश प्रदान गर्दछ। लोक कथालाई दन्त्य कथा वा वातशास्त्रका

रूपमा समेत चिनाइएको पाइन्छ । लोककथा मौखिक परम्परामा विकसित सशक्त लोकसाहित्यिक विधा हो । यसमा लोक परिवेश र लोक अभिव्यक्तिलाई विशेष स्थान प्रदान गरिएको हुन्छ । लोक अभिप्रायलाई लोककथा रचनाको अनिवार्य पूर्वाधार मानिन्छ । यसले श्रोतालाई कथानकीय घटनाक्रम र विषयवस्तुप्रति आकर्षित गर्दछ । लोक कथामा मानवीयभन्दा बढी मानवेतर पात्रको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसले श्रोतालाई विमुग्ध पारी काल्पनिक लोकमा रमाउन सहयोग गर्दछ । लोकजीवनका सुख-दुःख, समवेदना, आस्था, विश्वास, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति आदिसँग सम्बन्धित घटनाहरूको आख्यानात्मक अभिव्यक्ति नै लोककथा हो । नेपाली लोककथाहरू “एकादेशबाट” थालनी गरी “सुन्नेलाई सुनको माला, भन्नेलाई फूलको माला, यो कथा वैकुण्ठ जाला, भन्ने बेलामा खुरूक्क आइजाला” भनेर बिट मारिन्छ । नेपाली लोक समाजमा लोककथा फुर्सदको बेलामा भन्ने र सुन्ने प्रचलन कायम रहेको छ । यसमा कथावाचकले श्रोतालाई आकर्षित गर्न रमाइलो वातावरणको निर्माण गर्दछन् । लोक कथा खासगरी साँझपख दाम्लो बाट्ने कुचो बान्ने, नाम्लो बुन्ने, बत्ती काल्ने, मकै छोडाउने जस्ता घरेलु कामहरू गर्दै घर-आँगनीमा अर्थात् पिँढीका डिलमा अनि अँगनीको छेउमा बसेर श्रोताहरू जुटाई विभिन्न हाउभाउका साथ वाचन गरिन्छ । आजभोलि स-साना केटाकेटीहरूलाई भुलाउन पनि लोककथा भन्ने प्रचलन छ । लोककथाले मनोरञ्जन, नैतिक सन्देश र महत्त्वपूर्ण ज्ञान प्रदान गर्ने भएकाले ग्रामीण समाजमा अहिले पनि लोक कथा भन्ने र सुन्ने प्रचलन जीवित रहेको छ । अतः यस अध्ययनमा लोककथाको परिचय, प्रकार र विशेषता पहिचान गर्ने कार्यलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ ।

समस्या कथन

लोककथा नेपाली लोक समाजको परिचय र पहिचानको आधार हो । यसले हाम्रो परम्परित मूल्यमान्यता र जीवनपद्धतिको समेत चिनारी दिन्छ । लोककथामा लोकभावना तथा लोक आचरण र व्यवहारहरू समेटिएका हुन्छन् । लोककथाको अध्ययन क्षेत्र ज्यादै व्यापक रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययन खासगरी नेपाली लोककथाको परिचयात्मक सन्दर्भको पहिचान कसरी गर्न सकिन्छ, भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित रहेको छ । यस अध्ययनका प्रमुख समस्याहरूलाई निम्नलिखित अनुसन्धान प्रश्नहरूबाट थप स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

लोककथालाई कसरी परिचित गराउन सकिन्छ ?

लोककथाका प्रमुख तत्व तथा विशेषताहरू के के हुन् ?

लोककथाका वर्गीकरणका आधारहरू के के हुन् ?

अध्ययनको उद्देश्य

लोककथा लोक साहित्यको सर्वप्राचीन र लोकप्रिय विधा हो । यसमा लोक समाजका अनुभव र अनुभूतिहरू समावेश गरिएको हुन्छ । लोककथा गद्यात्मक हुन्छ र सामाजिक संस्कृति अनुरूप परिवर्तनशील हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययन खासगरी लोक कथाको परिचय, प्रकार र विशेषताहरूको पहिचानमा केन्द्रित रहेको छ । लोकजीवनका सुख-दुःख, समवेदना, आस्था, विश्वास, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति आदिसँग सम्बन्धित घटनाहरूको आख्यानात्मक अभिव्यक्ति नै लोककथा हो । यस अनुसन्धानमूलक लेखमा लोककथाको परिचय, लोककथाका प्रकारहरू तथा लोककथाका विशेषताहरूको तथ्यगत आधारहरू पहिचान गरी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यसले लोक साहित्यका अध्येताहरूलाई समेत बलियो आधार प्रदान गर्ने देखिन्छ । अतः लोक कथाको स्पष्ट परिचय दिने, लोक कथाका प्रकारहरू निर्धारण गर्ने तथा विशेषताहरूको खोजी गर्ने कार्यलाई यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य बनाइएको छ ।

औचित्य र सीमा

परम्परादेखि लोक समाजमा प्रचलनमा रहेका कथाहरूलाई लोक कथा भनिन्छ । लोक कथामा लोक समाजका विचार, अनुभव र अनुभूतिहरू समेटिएको हुन्छ । यसले नैतिक सन्देश, ज्ञान र मनोरञ्जन प्रदान गर्दछ । नेपाली जनजिब्रोमा भुण्डिएको एउटा मनोरञ्जनात्मक साहित्यिक विधा लोककथाले नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सफल देखिन्छ । लोक कथा अध्ययनको विषयक्षेत्र असीमित छ । अतः यस अध्ययनलाई खासगरी लोक कथाको परिचय, प्रकार र विशेषताको पहिचान गर्ने कार्यमा मात्र सीमित गरिएको छ । लोकजीवनका सुख-दुःख, समवेदना, आस्था, विश्वास, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति आदिसँग सम्बन्धित घटनाहरूको आख्यानात्मक अभिव्यक्ति नै लोककथा हो । आधुनिक समयमा आएर पनि लोक साहित्यको खोज, अध्ययन, अनुसन्धान र विवेचना गर्नु एउटा उपयोगी कार्य हो । यसले हाम्रो लोक परम्पराको संरक्षणमा सहयोग गर्दछ । अतः आगामी दिनमा लोक कथामा केन्द्रित भएर अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासु पाठक तथा लोक साहित्यका अध्येताहरूको लागि यो अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

अध्ययन विधि

लोककथा लोकजीवनको अनुभव र अनुभूतिमा आधारित लोक साहित्यको सर्वप्राचीन विधा हो । मौखिक परम्परामा विकसित लोककथाको अनुसन्धानमा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको आवश्यकता पर्दछ । प्रस्तुत अध्ययन लोककथाको परिचयात्मक सन्दर्भको पहिचानमा मात्र केन्द्रित भएकाले पुस्तकालय अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । नेपाली लोक साहित्यका पूर्व अध्येताहरूका विचारलाई मुख्य आधार बनाएर अवधारणात्मक सिद्धान्त तयार पारिएको यस लेखमा खासगरी वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ ।

लोककथाको परिचय र परिभाषा

लोककथा लोकसाहित्यको महत्वपूर्ण विधाको रूपमा परिचित छ । 'लोककथा' शब्दको निर्माण 'लोक' र 'कथा' दुई शब्दको संयोजनबाट भएको हो । यसको वास्तविक अर्थ लोक समाजमा प्रचलित कथा भन्ने हुन्छ । मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै लोकजीवनमा हुकदै आएको लोककथा लोक समाजको परिचय र पहिचानको आधार पनि हो । नेपाली जनजिब्रोमा झुण्डिएको एउटा मनोरञ्जनात्मक साहित्यिक विधा लोककथाले नेपाली साहित्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सफल देखिन्छ । यसमा उखान-टुक्का तथा नेपाली भर्रा शब्दहरूको प्रशस्त प्रयोग भएको हुन्छ । आख्यान तत्वले पनि भरिपूर्ण लोककथा, लोक साहित्यको अमूल्य सम्पत्ति हो । ऐतिहासिक दृष्टिकोणले लोककथा अतिप्राचीन र मनोरञ्जनात्मक विषय हो भने सैद्धान्तिक दृष्टिकोणमा लोककथा लोकतात्विक संरचनामा निर्मित सन्देशमूलक लघु आयाम हो । लोक कथाका सन्दर्भमा विभिन्न अध्येताहरूले फरक फरक विचार र अभिव्यक्ति प्रकट गरेका छन् । उनीहरूको विचार र अभिव्यक्तिमा शाब्दिक भिन्नता भएता पनि अर्थगत तहमा भने समानता रहेको देखिन्छ । अतः यहाँ केही महत्वपूर्ण विचार र परिभाषाहरूलाई समावेश गरिएको छ :

कल्पनाका धरातलमा अडिएका जनश्रुतिमा आधारित परापूर्वकालदेखि एकनाश पुस्तौं पुस्ता मुखैमुख चलेर आएका कथाहरू नै लोककथा हुन् (थापा, सुवेदी, २०४१ : ३१९) । यसबाट लोककथा काल्पनिकतामा आधारित भएर रचना गरिएको तथा मौखिक परम्परामा विकसित भएको विधा हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

वर्णनात्मक भनाइद्वारा लोकलाई मजा दिने चाखिलो विषयवस्तुमा आधारित भएर रचना गरिएको घतिलो रचना लोक कथा हो (थापा, सुवेदी, २०४१ : २३३) । यसबाट लोककथा रोचक विषयवस्तुमा आधारित हुन्छ र वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

लोककथामा मानवको अतीतमात्र होइन वर्तमान पनि प्रतिध्वनित र नीहित हुने गर्दछ" (दिवस, २०३२ : ६) । यसबाट लोककथाले विगत र वर्तमान दुवैको प्रतिनिधित्व गर्दछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

परापूर्वकालदेखि मौखिक रूपमा गाउँबस्तीमा भन्दै आउने गरिएको मनोरञ्जन तथा शिक्षाप्रधान कथा कुथुङ्ग्रीको बटुलो नै लोककथा हो (पराजुली, २०५७ : ४५) । यसबाट लोककथा प्राचीन समयदेखि मौखिक परम्परामा विकसित भएको ज्ञान प्रधान विधा हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

लोककथाहरू एकादेशमा वा परापूर्वकालमा भनी थालिन्छन् र श्रोताहरूमा वास्तविक जगतभन्दा भिन्न लोकको निर्माण गरिन्छ (बन्धु २०५८ : २८९) । यसबाट लोककथा काल्पनिकतामा आधारित हुने तथा यसको प्रारम्भ एकादेशबाट हुने कुराको रहस्य स्पष्ट हुन्छ ।

संसारका प्राणी र वनस्पतिमा उत्पन्न सुख-दुःखका मर्म या कथा-व्यथाको आख्यानबद्ध मनोरञ्जनपूर्ण गद्यात्मक प्रस्तुति लोककथा हो (पराजुली, २०५८ : २२) । यसबाट लोककथा प्राणीका सुखदुःखमा आधारित भएर रचना गरिएको मनोरञ्जनपूर्ण गद्य विधा हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

वर्णनात्मक कथाद्वारा लोकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्ने लोकसाहित्यको एक उच्च विधाका रूपमा लोककथा देखिन्छ (कोइराला, २०५६ : १११) । यसबाट लोककथा वर्णनात्मक प्रस्तुतिमा आधारित लोक साहित्यको मनोरञ्जनात्मक विधा हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

यसरी माथि उल्लिखित विभिन्न परिभाषाहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा मानव सभ्यताको इतिहाससँगै श्रुतिपरम्परामा विकसित भएका रोचक, रहस्यमय तथा चमत्कारपूर्ण आख्यानात्मक संरचनामा आधारित भएर रचना गरिएका र काल्पनिक तत्वको प्रबलता भएका मनोरञ्जनपूर्ण कथाहरूलाई लोककथा भन्न सकिन्छ ।

लोककथाको स्वरूप

लोकजीवनको सुख-दुःखको अनुभूतिलाई प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्ति गर्ने एउटा सशक्त लोकसाहित्यिक विधा लोककथा हो । यसलाई कथा, दन्त्यकथा र बातशास्त्र पनि भनिन्छ (गिरी, २०५५ : २४) लोककथा भन्ने र सुन्ने परम्परा ज्यादै पुरानो मानिन्छ । अतः लोककथालाई

आधुनिक कथा साहित्यको जनक भनिन्छ। लोककथा रोचक र रहस्यमय हुन्छ। यसमा पाठकको मनलाई जित्न सक्ने क्षमता नीहित रहेको हुन्छ। परम्परादेखि एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा मौखिक संरचनाको माध्यमबाट सहज रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आएको लोककथाको स्वरूप अन्य साहित्यिक विधाभन्दा फरक हुन्छ। समग्रमा लोकजीवनका सुख-दुःख, समवेदना, आस्था, विश्वास, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति आदिसँग सम्बन्धित घटनाहरूको आख्यानात्मक अभिव्यक्ति नै लोककथा हो। गद्यात्मकता र वर्णनात्मकता नै यसको मूल स्वरूप हो।

लोककथाको वर्गीकरण

परापूर्व कालदेखि मौखिक परम्परामा विकसित हुँदै आएको लोककथाले अनेकौं घुम्ती तथा कालखण्डहरू पार गर्दै वर्तमान युगसम्म आइपुगेको छ। यसले नेपाली लोक समाजको जीवन्त प्रतिनिधित्व गरेको छ। लोक समाजको वृहत् र व्यापक क्षेत्रलाई ओगटेको लोककथालाई सजिलो ढङ्गले अध्ययन गर्नका लागि यसको वर्गीकरण आवश्यक छ। लोककथाको निश्चित वर्गीकरण गर्न असजिलो हुनुमा यसको असीमित व्यापकता प्रमुख कारण बनेको छ। आजको भौतिक युगमा आइपुग्दा पनि लोककथाको वर्गीकरणका सन्दर्भमा कुनै स्पष्ट आधार निर्माण हुन सकेको छैन। लोककथाको वर्गीकरणका सन्दर्भमा विभिन्न अध्येताहरूले फरक फरक अभिमतहरू प्रकट गरेका छन्। अतः यहाँ केही महत्वपूर्ण सन्दर्भहरूको विषयमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ :

प्राचीनकालमा लोककथालाई कथा र आख्यायिका गरी प्रमुख दुई भेदमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। पूर्वीय आचार्यहरूले प्राचीन लोककथाहरूलाई कथागत विषयवस्तु र उद्देश्यका आधारमा धार्मिक कथा, उपदेशात्मक कथा र मनोरञ्जनात्मक कथा गरी प्रमुख तीन भेदमा वर्गीकरण गरेका छन् (थापा, सुवेदी, २०४१ : १७)। यसै सन्दर्भमा पूर्वीय आचार्य आनन्दवर्धनले लोककथालाई परीकथा, सबलकथा र खण्डकथा गरी तीन वर्गमा विभाजन गरेका छन्। त्यसैगरी पूर्वीय साहित्यकार हरिभद्र अचार्यले प्राचीन पूर्वीय लोककथाहरूलाई अर्थकथा, कामकथा, धर्मकथा र सङ्गीर्ण कथा गरी चारवटा वर्गमा विभाजन गरेको पाइन्छ (दिवस, २०३३ : २९)। यसरी पूर्वीय आचार्यहरूले विभिन्न आधारमा लोककथाको वर्गीकरण गरेको पाइन्छ।

लोककथाको वर्गीकरणका सन्दर्भमा कृष्णदेव उपाध्यायले प्रेमकथा, उपदेशकथा, सामाजिक कथा, व्रतकथा, मनोरञ्जन कथा र पौराणिक कथा गरी जम्मा छ भेद उल्लेख गरेका छन् (उपाध्याय, ई. सं. १९७७ : १३१)। त्यसैगरी अर्का विद्वान् सत्येन्द्रले कथागत विषयवस्तुका आधारमा लोककथालाई गाथा, पशुपंक्षी सम्बन्धी कथा, परी कथा, विक्रमका कहानी, साधुसन्तका कथा, निर्देशक कहानी, बल र बुद्धिका कथा तथा निरीक्षणमा आधारित कथाहरू गरी आठ भागमा विभाजन गरेका छन् (उपाध्याय, ई. सं. १९७७ : १३१)। उनको उक्त वर्गीकरणमा विषयवस्तुगत आधारलाई विशेष महत्व प्रदान गरिएको छ। यसरी भारतीय लोककथाका अधिकांश अध्येताहरूले विषयवस्तुका आधारमा नै लोककथाको वर्गीकरण गरेको पाइन्छ।

पाश्चात्य लोक साहित्यका अध्येता सर जर्ज गोमेले कथालाई लोककथा, वीरगाथा, गीतिकथा र जनश्रुति कथा गरी चार भेदमा वर्गीकरण गरेका छन्। यसरी नै स्थित थमसनले किंवदन्ती, परीकथा, पशुपंक्षीकथा, नीतिकथा र पौराणिक कथा गरी लोककथालाई पाँच वर्गमा विभाजन गरेका छन्। अर्का पाश्चात्य साहित्यकार एन्टी अर्नेले लोककथालाई पशुपंक्षीकथा, शुद्धकथा र हँस्यौली कथा वा चुटकिला कथा गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरेका छन्। (उपाध्याय, ई. सं. १९७७ : १३२)। यसरी केही पाश्चात्य विद्वान्हरूले कथाचक्रलाई आधार बनाएर लोककथाको वर्गीकरण गरेका छन् भने कतिपयले कथानकलाई आधार मानेर लोककथालाई यसरी विभाजन गरेका छन् – नीतिमूलक कथा, परीकथा किंवदन्ती वा आख्यायिका र पौराणिक कथा (उपाध्याय, ई. सं. १९७७ : १३३)।

हालसम्म लोककथाका बारेमा जे-जति खोज, अध्ययन-अनुसन्धान भएतापनि त्यसले पूर्णता प्राप्त गर्न सकेको छैन। नेपाली लोककथाका अध्येताहरू जनकविकेशरी धर्मराज थापा, हंसपुरे सुवेदी, जीवेन्द्रदेव गिरी, तुलसी पराजुली र मोतीलाल पराजुली लगायतका व्यक्तित्वहरूले पनि पूर्वीय आचार्यहरूले गरेका वर्गीकरण पद्धतिलाई अनुकरण गरेका छन्। हालसम्मको खोज अनुसार नेपाली लोककथाको अध्ययन, अनुसन्धान र वर्गीकरणमा समावेश गरिएका विशेष तथ्यहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : ऐतिहासिक सन्दर्भका लोककथाहरू

अर्ती-उपदेशमूलक लोककथाहरू

पशुपंक्षी सम्बन्धी लोककथाहरू

मानवीय स्वभाव र प्रवृत्तिका लोककथाहरू

अतिमानवीय व्यवहारका लोककथाहरू

दैवी शक्ति सम्बन्धी लोककथाहरू

फलफूल तथा वोटवृक्षका लोककथाहरू

साहस र बहादुरीका लोककथाहरू

धार्मिक तथा सांस्कृतिक लोककथाहरू

यसरी विभिन्न अध्येताहरूको खोज, अध्ययन र अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षलाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा नेपाली लोककथालाई विषयवस्तुको आधारमा निम्नलिखित आठ भागमा वर्गीकरण गरी अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

सामाजिक लोककथा

लोक समाजका विभिन्न विधि र व्यवहारसँग सम्बन्धित कथाहरूलाई सामाजिक लोककथा भनिन्छ । सामाजिक लोककथामा मानवीय जनजीवनका विभिन्न रीतिरिवाज, परम्परा, चालचलन, गुणदोष आदि पक्षहरू प्रतिबिम्बित हुन्छन् ।

धार्मिक लोककथा

धर्म र संस्कृतिसँग सम्बन्धित भएर रचना गरिएका कथाहरूलाई धार्मिक लोककथा भनिन्छ । यसअन्तर्गत खासगरी आध्यात्मिक चेतना र सदाचारको पाठ सिकाउने खालका कथाहरू पर्दछन् ।

मानवीय तथा अतिमानवीय लोककथा

मानव-मानवका बीचमा मात्र नभएर मानव र पशुपक्षी तथा बोट-बिरूवा आदिसँगको तादात्म्य सम्बन्ध स्थापित गरी लेखिएका कथाहरूलाई मानवीय तथा अतिमानवीय लोककथा भनिन्छ । यस्ता कथामा मूल वा गौण पात्रका रूपमा उपस्थित भएर मानवेतर प्राणीहरूले पनि अकल्पनीय कार्यहरू सम्पन्न गरेको देखाइन्छ ।

अतीउपदेश तथा बहादुरीका कथा

लोककथाको मूल तात्पर्य नै मानवीय आचरण र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउनु हो । यसले सामाजिक परिवर्तनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । अतः मानिसलाई विभिन्न प्रकारका अतीउपदेश प्रदान गरी अनुशासन र कर्तव्यको पाठ सिकाइएका तथा वीरता र सूरताको भाव जगाउने उद्देश्यले रचना गरिएका कथाहरूलाई अतीउपदेश र बहादुरीका कथा भनिन्छ ।

राजपाटसम्बन्धी लोककथा

खासगरी राजा महाराजाको शासनशैली तथा जीवनपद्धति र उदारताको विषयवस्तुलाई आधार बनाएर रचना गरिएका कथाहरूलाई राजपाट सम्बन्धी कथाहरू भनिन्छ । यसअन्तर्गत इतिहास प्रसिद्ध लोककथाहरू पर्दछन् ।

राक्षस सम्बन्धी कथा

अमानवीय चरित्र तथा दुष्ट आचरण भएका पात्रहरूका व्यवहार र क्रियाकलापलाई आधार बनाएर रचना गरिएका कथाहरूलाई राक्षस सम्बन्धी कथाहरू भनिन्छ । यस्ता कथाहरूमा अरुलाई दुख दिएर सताएका विषयवस्तुको प्रयोग गरिन्छ ।

हास्य-व्यङ्ग्य कथा

श्रोतालाई हँसाउने उद्देश्यले रचना गरिएका कथाहरू हास्य व्यङ्ग्य कथाअन्तर्गत पर्दछन् । यस्ता कथाहरूले श्रोताको मन-मस्तिष्कलाई उत्तेजित पाउँ मरी-मरी हँसाएर मनोरञ्जन प्रदान गर्दछन् । यस्ता कथाहरूमा समाजमा विद्यमान विकृति र विसंज्ञितिप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको हुन्छ ।

विविध लोककथाहरू

यसरी माथि उल्लेख गरिएका विषयवस्तुको क्षेत्रभन्दा बाहिर रहेर विभिन्न सन्दर्भमा रचना गरिएका रोचक र प्रभावकारी कथाहरूलाई विविध लोककथा अन्तर्गत समावेश गरिएको पाइन्छ । अतः यस आधारमा विश्लेषण गर्दा नेपाली लोक साहित्यका अध्येता तुलसी दिवशले गरेको लोककथाको वर्गीकरणलाई उपयुक्त मान्न सकिन्छ ।

लोककथाका तत्त्वहरू

कुनै पनि लोककथा रचनाको लागि आवश्यक पर्ने अनिवार्य र महत्वपूर्ण उपकरणहरूलाई लोककथाका तत्त्वहरू भनिन्छ। यसले रोचक र प्रभावकारी लोककथा रचनामा विशेष भूमिका निर्वाह गर्दछ। लोककथाका तत्त्वहरू अन्तर्गत निम्न कुराहरू पर्दछन् :

(क) कथानक

लोककथामा वर्णन गरिएका घटना, कार्य आदिको संयोजनबाट कथावस्तु बनेको हुन्छ। कथावस्तु लोककथा रचनाको प्रमुख आधार हो। यसले कथाको गोरेटो निर्माण प्रक्रियामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। कथानकलाई कथावस्तु वा विषयवस्तुका रूपमा समेत चिनाउन सकिन्छ। लोककथाको कथावस्तु स्थूल वा सूक्ष्म घटनाहरूको संयोजनबाट बनेको हुन्छ। लोककथामा कथावस्तुको प्रारम्भ एकादेशबाट भई भन्नेलाई फूलको माला, सुन्नेलाई सुनको माला, यो कथा वैकुण्ठ जाला भन्ने बेला तुरुन्त मुखमा आइजाला मा गई अन्त्य हुन्छ।

(ख) पात्र वा चरित्र

लोककथाको कथानकलाई अधि बढाउन प्रयुक्त मानवीय तथा मानवेतर वस्तु/प्राणीहरूलाई नै पात्र भनिन्छ। पात्रको कार्यव्यापारले घटना वा कार्य अधि बढ्दै जान्छ र लोककथा थप रोचक बन्न पुग्दछ। लोककथालाई गतिशीलता प्रदान गर्न पनि पात्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। लोककथाका पात्रले तिलस्मी पाराले श्रोतालाई अद्भूत आनन्द, अर्ती उपदेश र जूक्तिबुद्धिसमेत प्रदान गर्दछन्। पात्रको अभावमा लोककथा अधुरो र अपूर्ण रहने भएकाले पनि पात्रलाई अनिवार्य तत्व मानिएको हो।

(ग) परिवेश :

लोककथालाई जीवन्त तुल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने अर्को प्रमुख तत्व परिवेश हो। यसलाई देश, काल र वातावरणको रूपमा समेत चित्रण गर्न सकिन्छ। परिवेशले मानस विम्ब तथा धारणा निर्माण गर्दछ। लोककथामा प्रायः काल्पनिक परिवेशको प्रयोग गरिएको हुन्छ। परिवेशले सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, आर्थिक, ऐतिहासिक र रहस्यात्मक परिस्थितिको निर्माण गर्दछ। यसले समय, स्थान र मानसिक प्रभावलाई आधार बनाएको हुन्छ। अतः परिवेशलाई लोककथाको अनिवार्य र महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ।

(घ) उद्देश्य :

लोककथाका विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये उद्देश्य पनि एक हो। लोककथा मार्फत् लोक समाजमा प्रवाह गर्न खोजिएको प्रमुख विचार, भावना वा सन्देशलाई लोककथाको उद्देश्य भनिन्छ। यसले पाठकको मनमा एक प्रकारको गहिरो प्रभाव पार्दछ। साहित्यका अन्य विधाहरूले जस्तै लोककथाले पनि कुनै न कुनै दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ। अतः त्यही दृष्टिकोणको प्रस्तुतिलाई नै लोककथाको उद्देश्य मानिन्छ। खासगरी श्रोतालाई मनोरञ्जन, अर्ती-उपदेश र जूक्ति-बुद्धि प्रदान गर्नु लोककथाको उद्देश्य रहेको पाइन्छ।

(ङ) भाषाशैली

भाषा विचार विनिमयको प्रभावकारी माध्यम तथा सञ्चार प्रक्रियाको प्रमुख आधार हो। भाषाको माध्यमद्वारा नै विचारको/भावको सम्प्रेषण हुन्छ। लोककथा पनि लोक समाजको साझा अभिव्यक्ति भएकाले यसलाई लोकभाषाको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिन्छ। यसरी लोककथाको भाव वा विषयलाई व्यक्त गर्ने कथालाई नै शैली भनिन्छ। भाषाको अभिव्यञ्जना शक्तिको उपयोग गरेर कथा-कथनलाई प्रभावकारी तुल्याउनु नै लोककथाको कथाकारको खास विशेषता हो। भाषिक प्रयोगका आधारमा लोककथाको भाषाशैली लोकजीवनमा प्रचलित अति सरल सुबोध्य कथ्य लोकभाषा रहेको हुन्छ। तिलस्मी पाराले लोककथालाई कौतूहलपूर्ण र रोमाञ्चकारी पनि बनाइएको हुन्छ। अतः भाषाशैलीलाई पनि लोककथा रचनाको अर्को अनिवार्य र महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ।

(च) अभिप्राय

लोककथामा प्रयुक्त पात्रका क्रियाकलाप, मनस्थिति, घटना, परिवेश आदिको विशेष अर्थ झल्काउनका निम्ति प्रयोग गरिने विशेष खालका शब्द, शब्दावली र वाक्यको प्रयोग गर्ने कथालाई अभिप्राय भनिन्छ। अभिप्रायले अलङ्कारको काम गरी सम्बन्धित लोककथाको अर्थगत सौन्दर्यको अभिवृद्धि गरी कलात्मक उत्कर्ष प्रदान गर्दछ। अतः अभिप्रायलाई पनि लोककथाको अनिवार्य र महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ।

२.१२ लोककथाका विशेषताहरू

लोककथा लोक समाजको साक्षात् सम्पत्ति हो । लोककथा भन्ने र सुन्ने प्रचलन वैदिक कालदेखि नै प्रारम्भ भएको मानिन्छ । लोककथामा लोक जीवनका अनुभव र अनुभूतिहरू समावेश गरिएको हुन्छ । विभिन्न कालखण्डका उकाली-ओराली पार गर्दै वर्तमान युगसम्म आइपुग्दा नेपाली लोककथाले अनेकौं प्रवृत्ति र विशेषताहरूलाई अँगालेको छ । लोककथाको परिचय र पहिचान दिलाउने प्रमुख आधारहरूलाई लोककथाका प्रवृत्ति वा विशेषता भनिन्छ । लोककथाका प्रवृत्तिगत विशेषताहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) मौखिक परम्परामा विकसित हुनु

लोककथा मौखिक परम्परामा विकसित हुँदै आएको लोक साहित्यको प्रमुख र लोकप्रिय विधा हो । यसलाई अलिखित साहित्यका रूपमा समेत परिचित गराउन सकिन्छ । लोककथा परापूर्वकालदेखि नै कथ्य रूपमा भन्ने र सुनाउने प्रचलन कायम रहेको देखिन्छ । लोककथाले मौखिक प्रक्रियाको माध्यमबाट विकसित र विस्तारित हुने अवसर प्राप्त गरेको छ । अतः मौखिक परम्परा कायम रहनुलाई लोककथाको प्रमुख विशेषता मानिन्छ ।

(ख) रचनाकार अज्ञात रहनु

लोककथामा लेखकको कुनै चिनारी र पहिचान नहुने हुनाले यसको रचनाकार अज्ञात हुन्छ । लोककथाको विकास प्रक्रिया एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई भन्दै र सुनाउँदै अगाडि बढेको देखिन्छ । वर्तमान समयमा समेत निरन्तर रूपमा यसको विकास र विस्तार भइरहेको छ । समाजका हरेक मानिसले लोककथा पिता-पुर्खाबाट ग्रहण गरी छोरा-नातिलाई सुनाउने प्रचलन कायम छ । श्रोताले यो कथा कसले भनेको वा लेखेको हो भनेर प्रश्न गर्दा वक्ताले उहिलेको कुरा हो भनेर बुझाउँने गरिन्छ । लोककथाको रचनाकार को हो भन्नुभन्दा पनि कुन समयको हो भनी प्रश्न गर्दा पनि समय किटान गर्न सकिन्न । त्यसैले रचनाकार अज्ञात रहनु यसको महत्वपूर्ण विशेषता हो ।

(ग) नैतिक र उपदेशमा केन्द्रित रहनु

कुनै पनि साहित्यले जनमानसमा नैतिक शिक्षा दिनु नितान्त आवश्यक मानिन्छ । लोककथा पनि नैतिक शिक्षाको मूल्य र मान्यताबाट टाढा रहन सक्दैन । पौराणिक ग्रन्थहरूदेखि आजको वैज्ञानिक दर्शनसम्मको अध्ययन परम्परामा उपदेशात्मक पद्धति अपनाइएको पाइन्छ । भूतप्रेत, राक्षस, देवीदेवतासम्बन्धी कल्याणकारी कार्यको कथा, देशभक्ति र वीरताका कथाहरूले नैतिक तथा उपदेशात्मक सन्देश बोकेका हुन्छन् । लोककथाहरूमा अर्काको सम्पत्तिमा लोभ नगर्नु, भुठो नबोल्नु, अर्काको दुःखमा नहाँस्नु, ठगी, चोरी आदि अनैतिक कार्य नगर्नु भन्ने जस्ता उपदेशात्मक कुराहरू पाइन्छन् । यसरी अधिकांश लोककथाहरूमा अती उपदेश पाइनुले पनि नैतिक उपदेशलाई नेपाली लोककथाको महत्वपूर्ण विशेषता मानिन्छ ।

(घ) कल्पना तत्वको प्रबलता रहनु

लोककथालाई कल्पनाको उपज मानिन्छ । कल्पनाले विषयवस्तुलाई रोचक तुल्याउन सहयोग गर्दछ । कल्पनाको प्रधानताले गर्दा नै लोककथा रहस्यमय बन्न पुग्दछ । यसले पाठकको मनमा जिज्ञासाको भाव पैदा गर्दछ । कल्पना तत्वको अभावमा लोककथा अधुरो र अपूर्ण बन्न पुग्दछ । अतः कल्पनाको प्रधानता रहनु पनि लोककथाको अर्को महत्वपूर्ण विशेषता हो ।

(ङ) मानवीय भावना प्रकट गर्नु

नेपाली लोककथामा मानव जीवनका विविध पक्षको सहज र स्वाभाविक चित्रण गरिएको पाइन्छ । त्यसकममा आत्मीयता र हार्दिकताको भावलाई विशेष महत्व प्रदान गरिएको हुन्छ । लोककथामा मानिस, जीव र वनस्पति बिचको सम्बन्ध तथा मानिस मानिस बिचको सम्बन्धलाई पनि विशेष महत्वका साथ उठाइएको पाइन्छ । दया, माया, प्रेम र सद्भाव जस्ता कुराहरूलाई लोककथामा सान्दर्भिक र सार्थक रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । अतः मानवीय भावना प्रकट गर्नुलाई लोककथाको अनिवार्य विशेषता मानिन्छ ।

(च) मङ्गलको कामना प्रकट गर्नु

लोककथा मानवीय जीवनसँग सम्बन्धित हुने हुँदा यसमा धेरैजसो मङ्गलको कामना गरिएको हुन्छ । यसमा कथाको अन्त्यमा सुन्ने र सुनाउने दुवै थरीलाई मङ्गलको कामना गरिएको हुन्छ । यसले भूत, भविष्य र वर्तमान तीन कालखण्डको मङ्गलगान गरेको हुन्छ । पात्र वा चरित्रका कार्यव्यापार सञ्चालनको प्रक्रियामा समेत शुभेच्छा प्रकट गरिएको हुन्छ । अतः मङ्गलको कामना प्रकट गर्नु पनि लोककथाको विशेषता मानिन्छ ।

(छ) सुख वा संयोगमा कथाको अन्त्य हुनु

लोककथामा सङ्घर्षपूर्ण जीवनका कथाव्यथालाई ज्यादै मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । लोककथाका पात्रहरूले वियोग, निराशा, दुःख, हानि-नोक्सानी जस्ता कारुणिक पक्षहरूसँग मुकाविला गर्दै सुखद भविष्यको आभास प्रदान गर्दछन् । यसबाट श्रोतावर्गमा एकप्रकारको कौतूहलता र जिज्ञासाको भाव प्रकट हुन्छ । यसरी लोककथामा अनैतिक वा दुष्ट पात्रको पतन तथा असल पात्रको प्रगति देखाइने भएकाले लोककथा सुखान्तक हुन्छ ।

(ज) उत्सुकताको भाव प्रकट हुनु

लोककथामा अद्भूत र रहस्यमय विषयवस्तुको उठान गरिएको हुन्छ । यसले श्रोता वर्गमा एकप्रकारको कौतूहलता, उत्सुकता र जिज्ञासाको भाव पैदा गराउँछ । यसबाट कथाले थप गतिशीलता प्राप्त गर्दछ । श्रोतालाई कथानकीय विषयवस्तु श्रवण गर्नमा यसले उत्प्रेरणा प्रदान गर्दछ । श्रोताको उत्सुकताको तृप्ति कथाको अन्त्यमा हुन्छ । यसले कथाको आदि र मध्यभागमा कौतूहलता सिर्जना गर्दछ । कथाको अन्त्य भागमा सुनौं सुनौं लाने उत्सुकता जागेर श्रोतामा आनन्द प्राप्त हुन्छ । अतः उत्सुकता पैदा गराउनु पनि लोककथाको मुख्य विशेषता मानिन्छ ।

(झ) रहस्यमय प्रस्तुतिमा जोड दिनु

लोककथामा विषयवस्तुलाई रोचक र प्रभावकारी तुल्याउन रहस्यमय प्रस्तुतिमा जोड दिइएको पाइन्छ । खासगरी भूत-प्रेत, पिशाच-दानवका साथै पशुपंक्षी र परीहरूका कथाले लोककथालाई रहस्यमय बनाएको हुन्छ । अलौकिक वस्तु तथा पात्रहरूको चयनले लोककथा अझ बढी रोमाञ्चकारी हुन्छ । यसमा वास्तविक यथार्थ र कल्पनाभन्दा परको परायथार्थलाई अलौकिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । अतः रहस्यमय प्रस्तुतिमा जोडिदिनु पनि लोककथाको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।

(ञ) आदर्शमय प्रेमको आभास पाइनु

मानव जीवनमा प्रेम अपरिहार्य हुन्छ । लोककथा मानव जीवनको सहज-स्वाभाविक पक्षसँग सम्बन्धित छ । लोककथामा मानवीय प्रेम मात्र नभएर मानवेतर प्रेमलाई पनि विशेष महत्त्व प्रदान गरिएको हुन्छ । लोककथाको प्रेम प्रेमी-प्रेमिकासँग मात्र सम्बद्ध नभएर भाइ-बहिनीको प्रेम, आमा-छोराको प्रेम, पति-पत्नीको प्रेम, राजा र प्रजाको प्रेम, पशु र पन्छीको प्रेम जस्ता विविध पक्षमा केन्द्रित रहेको हुन्छ । यसरी लोककथामा प्रयुक्त प्रेमले आदर्श समाजको निर्माणमा जोड दिएको हुन्छ । अतः आदर्शमय प्रेमको आभास पाइनु पनि लोककथाको विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

(ट) हास्य-व्यङ्ग्यको भाव प्रकट हुनु

लोककथाले लोक समाजमा प्रचलित विकृत पक्षहरूप्रति व्यङ्ग्यको भाव प्रकट गरेको हुन्छ । लोककथा भन्ने वित्तिकै मानिसको मनमा एक प्रकारको खुशीयालीको सञ्चार हुन्छ । कतिपय लोककथाहरूमा रुढिवादी प्रचलन र परम्पराको विरोध गरिएको पाइन्छ । लोककथामा मनोरम वातावरणको निर्माण गर्न हास्यको सहारा लिइएको हुन्छ । त्यसकममा हाँसोको भाव प्रकट गर्न व्यङ्ग्यको प्रयोग गरिएको हुन्छ । अतः हास्य-व्यङ्ग्यको भाव प्रकट हुनुलाई पनि लोककथाको विशेषता मानिन्छ ।

(ठ) सुनौलो भविष्यको वर्णन गर्नु

लोककथामा अलौकिक विषयवस्तुको माध्यमबाट सुनौलो भविष्यको परिकल्पना गरिएको हुन्छ । मानिसका असल र राम्रा कार्यहरूको फल राम्रो हुने र नराम्रा कार्यहरूको फल नराम्रो हुने कुरालाई ज्यादै प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यसमा पाप, पुण्य, स्वर्ग, नरक, दान, धर्म जस्ता कुराहरूलाई पनि महत्त्वका साथ उठाइएको हुन्छ । पुनर्जन्मको परिकल्पना गर्दै परिवर्तनको सङ्केत दिन खोजिएको हुन्छ । वर्णनात्मक पक्षको प्रबलता हुने भएकाले घटनाको बाहुल्यता पनि लोककथामा प्रशस्त पाइन्छ । यसले श्रोतालाई भविष्यप्रति सचेत र सजग तुल्याउन सहयोग गर्दछ । यसरी वाचकीय कलाको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने लोककथाले सुनौलो भविष्यको वर्णनमा जोड दिने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

(ड) ज्ञान र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु

लोककथाको प्रमुख उद्देश्य ज्ञान र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो । लोककथा लोक जीवनका अनुभव र अनुभूतिको सार भएकाले यसमा प्रशस्त मात्रामा ज्ञान र मनोरञ्जन पक्षलाई समेटिएको हुन्छ । यो अत्यन्तै रोचक र जिज्ञासाले भरिपूर्ण हुन्छ । लोककथालाई ज्ञानवर्धक र मनोरञ्जनपूर्ण तुल्याउन अनौठा र अपत्यारिला घटनाक्रमलाई पनि पत्यारिलो बनाउन खोजिएको हुन्छ । यस्ता अनौठा र अपत्यारिला घटना सुनाउँदा बालबालिकाहरू मन्त्रमुग्ध भएर त्यसैमा एकोहोरिन्छन् । एउटा कथा सकिनासाथ अर्को कथा भन्न आग्रह गर्दछन् । केटाकेटीहरू मात्र नभएर ठूला मान्छेहरू पनि लोककथा सुन्न थालेपछि समय गएको पत्तै पाउँदैनन् । अतः ज्ञान र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु पनि लोककथाको विशेषता हो ।

(ढ) गतिशीलता प्रदान गर्नु

गतिशीलता पनि लोककथाको अर्को महत्वपूर्ण विशेषता हो । प्राचीन कालदेखि एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै मौखिक परम्परामा विकसित भएको लोककथाले अहिले पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । लोककथाको लोकप्रियता दिनानुदिन बढ्दै गएको छ । यसको तात्पर्य लोककथा निरन्तर रूपमा गतिशील बन्दै गएको छ । यसलाई आधुनिक कथाको जनकका रूपमा समेत चर्चा गरिएको छ । अतः सामाजिक गतिशीलता प्रदान गर्न लोककथाको महत्वपूर्ण भूमिका हेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

यसरी माथि प्रस्तुत गरिएका विभिन्न प्रकारका प्रवृत्तिगत विशेषताहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा लोक समाजका साभ्ना अनुभव र अनुभूतिहरूलाई कल्पनाको कसीमा उनेर ज्ञान, मनोरञ्जन र आनन्द प्रदान गर्ने उद्देश्यका साथ मौखिक परम्परामा विकसित भएको लोक साहित्यको गतिशील र रहस्यमय विद्यालाई लोककथा भन्न सकिन्छ । यसले व्यापक परिवेश र विषयक्षेत्रलाई समेटेको हुन्छ । यसमा अलौकिक र रहस्यमय घटनाक्रमको प्रयोग तथा मानवेतर पात्रको प्रयोगलाई विशेष महत्व प्रदान गरिएको हुन्छ । यसरी लोककथाको रचना प्रक्रियामा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्ने पक्षहरूलाई लोककथाका विशेषताहरू भन्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरू मध्ये लोककथा पनि एक हो । लोककथालाई लोक साहित्यको सर्वप्राचीन र लोकप्रिय विधा पनि मानिन्छ । लोककथामा लोक समाजका अनुभव र अनुभूतिको रहस्यमय प्रस्तुति पाइन्छ । यसले आधुनिक कथा साहित्यको विकासमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । 'लोककथा' 'लोक' र 'कथा' दुई शब्द मिलेर बनेको समस्त शब्द हो । मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै लोकजीवनमा हुर्कदै आएको लोककथा लोक समाजको कथा हो । नेपाली जनजिब्रोमा भुण्डिएको एउटा मनोरञ्जनात्मक साहित्यिक विधा लोककथाले नेपाली साहित्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सफल देखिन्छ । यसमा उखान-टुक्का तथा नेपाली भर्रा शब्दहरूको प्रशस्त प्रयोग गरिएको पाइन्छ । आख्यान तत्वले पनि भरिपूर्ण लोककथा, लोक साहित्यको अमूल्य सम्पत्ति हो । ऐतिहासिक दृष्टिकोणले लोककथा अतिप्राचीन र मनोरञ्जनात्मक विषय हो भने सैद्धान्तिक दृष्टिकोणमा लोककथा लोकतात्विक संरचनामा निर्मित सन्देशमूलक लघु आयाम हो । मौखिक परम्परामा विकसित हुनु, रचनाकार अज्ञात रहनु, रहस्यमय विषयवस्तुमा केन्द्रित हुनु, लघु आयाममा संरचित हुनु, आख्यानमा सन्दर्भ अनिवार्य हुनु, लोक भाषाशैलीको प्रयोग गरिनु, एकादेशमा शब्दबाट थालनी गर्नु, काल्पनिकताको प्रबलता रहनु, विशेष सन्दर्भबाट समापन गर्नु, रहस्यमय विषयको उठान गर्नु, रोचक प्रस्तुतिमा जोड दिनु आदि लोककथाका प्रमुख विशेषताहरू हुन् । यसरी लोककथालाई रोचक र प्रभावकारी तुल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने उपकरणहरू कथानक, चरित्र वा पात्र, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य र अभिप्रायलाई लोककथा रचनाका प्रमुख आधार तत्वहरू मानिन्छ । लोककथा लोक समाजको साभ्ना सम्पत्ति भएकाले यसको विकास र बिस्तार तथा संरक्षण र प्रयोगमा समेत लोक समाज सकीय रहेको देखिन्छ । लोककथाले लोक समाजको जीवन्त प्रतिनिधित्व गर्दछ । यसबाट ज्ञान, नैतिक चेतना, मनोरञ्जन र आनन्द प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, बोधविक्रम (१९९१), **नेपाली दन्त्यकथासङ्ग्रह**, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- उपाध्याय, कृष्णदेव (१९७७ ई.), **लोकसाहित्यको भूमिका**, इलाहवाद: साहित्य भवन ।
- कर्मा, लिलासिंह (२०३८), **हाम्रा लोककथा**, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, शङ्करप्रसाद (२०६२), **लोकसाहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण** (दो.सं.) विराटनगर ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५५), **लोकसाहित्यको अवलोकन**, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- जोशी, सत्यमोहन (२०१४), **हाम्रो लोकसंस्कृति**, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०४०), **नेपाली बृहत् शब्दकोश** (सम्पा.) काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४१), **नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना**, काठमाडौं: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- दिवस तुलसी (२०३३), **नेपाली लोककथा : केही अध्ययन**, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- पराजुली, मोतीलाल (२०४३), **नेपाली लोककथा**, पोखरा : श्रीमती तारादेवी पराजुली, ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०४३), **पाँचसय वर्ष** (सम्पा.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, ।
- प्रधान, प्रतापचन्द्र (२०४०), **नेपाली कथावलोकन**, दार्जीलिङ्ग : दीपा प्रकाशन ।
- बन्धु चूडामणि (२०५८), **नेपाली लोकसाहित्य**, काठमाडौं: एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- शर्मा, तारानाथ (२०५१), **नेपाली लोकसाहित्यको इतिहास** (ते.सं.), काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५०), **कथाको विकास प्रक्रिया** (दो.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र, लुइटेल् (२०५४), **शोधविधि**, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०५४), **प्रारम्भिककालको नेपाली लोकसाहित्यको इतिहास र परम्परा**, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा अभिव्यञ्जित करुण रस

लोकराज भण्डारी (दर्शनाचार्य)

कृष्णापुर-४, कञ्चनपुर

लेखसार

कुनै पनि काव्यकृति पढेर वा सुनेर पाठक वा श्रोताको मनमा उब्जिने भाव तथा अनुभूतिलाई रस भनिन्छ । कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा भक्ति, वीर, रौद्र, वियोग शृङ्गार, करुण रसका विचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको छ । देशभक्तिको भावना विकास भएको गोरे जर्मनको लडाइँमा जान्छ । लडाइँमा पठानहरूसँग मुडभेट हुँदा वीर रस तथा गोरे र मानवीर घाइते हुँदा रौद्र रसको निष्पत्ति भएको छ । वीर र रौद्र रसको परिणामस्वरूप हत्याहिंसा हुन्छ । हत्याहिंसाबाट शोकभावको उदय भएर करुण रसको निष्पत्ति हुन्छ । कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा वीर र रौद्र रसको प्रतिफल स्वरूप करुण रसको निष्पत्ति भएकोले यस खण्डकाव्यमा वीर, रौद्र र करुण रसका विचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको छ । गोरेको सम्फनामा विछिप्त बनेकी कुञ्जिनीले चेतनाशून्य भएर आत्महत्या गर्दा वियोग शृङ्गार रस करुण रसमा साधारणीकृत भएको छ । त्यसैले वियोग शृङ्गार र करुण रसका बीचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको छ । कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा घटेका विभिन्न घटनाहरूले करुण रसको साधारणीकरणमा सहयोग गरेको छ । कुञ्जिनी र गोरेको मृत्यु भएर यी दुवैको मिलन असम्भव भएकाले पाठकको मनमा शोक तथा अश्रु भाव उत्पन्न भएको छ । जुन करुण रसका रूपमा पाठकमा साधारणीकरण भएको छ ।

विशेष शब्दावली : अनुभाव, आलम्बन विभाव, उद्दीपन विभाव, करुण रस, व्यभिचारी भाव, स्थायी भाव ।

१. विषयपरिचय

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१६) द्वारा रचित कुञ्जिनी (२००२) करुण रस प्रधान खण्डकाव्य हो । उनले आफ्ना खण्डकाव्यमा मानवता, प्रकृति चित्रण, कल्पना, भावुकता, हार्दिकता, राष्ट्रप्रेम, आदर्श प्रेमको चित्रण गरेर नेपाली खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावादी धाराको सुत्रपात गरेका छन् । यसै स्वच्छन्दतावादी धारामा आधारित कुञ्जिनी खण्डकाव्य आदर्श प्रेममा आधारित सामाजिक खण्डकाव्य हो । आत्मीय प्रेम, राष्ट्रप्रेम, धनी र गरिब बीचको विभेदले प्रेमीप्रेमिकाले भोग्नु परेको वियोग तथा कारुणिक अवस्थाको भावलाई प्रस्तुत गरिएको यस खण्डकाव्यको थालनी संयोग शृङ्गार रसबाट र अन्त्य करुण रसमा गरिएको छ ।

काव्यकृति पढेर वा सुनेर पाठक वा श्रोताको मनमा उब्जिने विशिष्ट प्रकारको अनुभूति वा आनन्दलाई रस भनिन्छ । काव्यकृतिमा विभाव, अनुभाव, सञ्चारी भाव र स्थायी भावको संयोगबाट विविध रसको उत्पत्ति भएको हुन्छ । जसमध्ये करुण पनि एक हो । आफ्नो प्यारो वस्तुको विनाश, प्रियजनको वियोग तथा विपत्ति देखेर, करुण कहानी पढेर वा सुनेर मनमा आउने शोक भावबाट करुण रसको उत्पत्ति हुन्छ । यस्तो अवस्था कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा पनि पाइन्छ । कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा करुण रस प्रधान रसको रूपमा परिपुष्ट भई पाठकका मनमा साधारणीकरण भएको छ । त्यसैले प्रस्तुत आलेखमा रस सिद्धान्तलाई आधारमानी कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा निहित करुण रसको विश्लेषण गरिएको छ ।

२. समस्याकथन

प्रस्तुत अध्ययन कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा केकति रसहरूका विच सजातीय सम्बन्ध रहेको छ ? र कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा विभावादिद्वारा केकसरी करुण रसको अभिव्यक्त गरिएको छ ? भन्ने समस्यामा केन्द्रित रहेको छ ।

३. अध्ययनको उद्देश्य

समस्याकथनमा रहेका प्राज्ञिक प्रश्नहरूको समाधानका लागि प्रस्तुत अध्ययन कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा रसहरूमा निहित सजातीय सम्बन्धको पहिचान गर्नु र कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा विभावादिद्वारा अभिव्यक्त करुण रसको विश्लेषण गर्नु उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ ।

४. अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि मुख्य रूपमा निगमनात्मक र आगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । रस सिद्धान्तका आधारमा कुञ्जिनी खण्डकाव्यको अध्ययन अनुसन्धान गरिएकोले यस अध्ययनमा निगमनात्मक विधिको र कुञ्जिनी खण्डकाव्यको अध्ययन अनुसन्धान गरी निष्कर्ष निकालिएकोले आगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसका साथै सामग्रीको तथ्यको विश्लेषणका क्रममा आवश्यकता अनुसार वर्णनात्मक विधि र विश्लेषणात्मक प्रक्रियाको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

५. सैद्धान्तिक पर्याधार

संस्कृतको 'रस' धातुमा 'अच्' (अ) प्रत्यय लागेर निर्मित रस शब्दले वस्तुको आस्वादनपरक गुण वा वस्तुको सारतत्त्व भन्ने अर्थ बुझाउँछ (पराजुली, २०७४, पृ. १) । पाठक वा श्रोताले कुनै पनि काव्यकृति पढेर वा सुनेर उसका मनमा उब्जिने भाव वा अनुभूतिलाई रस भनिन्छ । रसका माध्यमले पाठकलाई काव्यकृति पढ्दा आनन्द आउने भएकाले रस जहिले पनि आनन्दमय हुन्छ । काव्यकृति पढेर वा सुनेर पाठक वा श्रोतालाई आनन्दित पार्नु र मनोरञ्जन दिनु यसको विशिष्टता हो ।

रस सिद्धान्त पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूको देन हो । रस सिद्धान्तको प्रतिपादन ईसाको पहिलो शताब्दीका आचार्य भरतमुनिने नाट्यशास्त्रका प्रसङ्गमा गरेका हुन् । भरतमुनिपछि, संस्कृतिका आचार्यहरू भट्टलोल्लट, शङ्कु, भट्टनायक, अभिनव गुप्त, जगन्नाथ, विश्वनाथ आदिले यस सिद्धान्तलाई विकसित गरेका छन् । काव्यकृतिमा विभाव, अनुभाव, सञ्चारी भाव र स्थायी भावको मिश्रणबाट विभिन्न प्रकारका रसको उत्पत्ति भएको हुन्छ । पाठक तथा दर्शकको अनुभूतिमा आधारित हुने भएकाले रसलाई प्रकारगत रूपमा वर्गीकरण गर्ने क्रममा संस्कृतका आचार्यहरूमा मतमतान्तर रहेको पाइन्छ । मुख्यतः संस्कृतका सबै आचार्यहरूले सर्वसम्मत रूपमा रसलाई शृङ्गार, वीर, करुण, भयानक, रौद्र, हाँस्य, विभत्स, अद्भुत र शान्त गरी नौ प्रकारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ ।

आफन्तजनको तथा प्रियजनसितको वियोग वा तिनको विपत्ति वा तिनको मरण देखेर वा सुनेर अथवा प्रिय वस्तुको विनाश देखेर वा सुनेर मनमा उत्पन्न हुने विकलताबाट करुण रसको उत्पत्ति हुन्छ (उपाध्याय, २०६७, पृ. ५९) । आफ्नो प्यारो वस्तुको विनाश, प्रियजनको वियोग, तिनको विपत्ति देखेर वा करुण कहानी पढ्दा वा देख्दा मनमा एक किसिमको करुण भाव उर्लिएर आउँदा करुण रसको निष्पत्ति हुन्छ (लम्साल र अन्य, २०६७, पृ. २९) । यसरी आफ्नो प्रिय वस्तुको विनाश हुँदा, आफन्तजनको मृत्यु हुँदा वा विजोग अवस्था देख्दा, प्रियजनसित वियोग हुँदा, कसैको दुःखद कहानी सुन्दा वा पढ्दा पाठक तथा श्रोताको मनमा एक किसिमको शोक भावको अनुभूति हुन्छ । जुन करुण रसको स्थायी भाव भएर आउँछ । करुण रसको आलम्बन विभाव शोक भावको अनुभूति गर्ने व्यक्ति, विनिष्ट वस्तु वा व्यक्ति, मृत व्यक्ति हुन् भने उद्दीपन विभाव विनिष्ट वस्तु तथा मृत व्यक्तिको सम्झना, शव दर्शन, शव यात्रा, एकोहोरो शङ्खको ध्वनि आदि हुन् । काम्नु, लड्नु, रुनु, आँसु झार्नु, छाती पिटीपिटी रुनु, कराउनु, विलाप तथा विलौना गर्नु, विरह, मुर्छा पर्नु, विहोश हुनु आदि यसका अनुभाव हुन् भने मोह, रलानि, विषाद, चिन्ता, निर्वेद, स्मृति, दैन्य, अपस्मार, उन्माद, मति, जडता, मरण, त्रास, स्वप्न, बिबोर, व्याधि, अश्रु, स्वरभेद आदि व्यभिचारी तथा सञ्चारी भाव हुन् ।

६. 'कुञ्जिनी' खण्डकाव्यमा रसहरूमा निहित सजातीय सम्बन्ध

काव्यकृतिमा कुनै एक रसको आस्वादनपछि स्वभाविक रूपमा अर्को रसको निष्पत्ति हुने गर्दछ । एउटा रसले अर्को रसको निष्पत्ति गर्नमा सहयोग गरेको हुन्छ अर्थात् कुनै एक रसको आस्वादनपछि वा स्थायी भावको पूर्णतापछि त्यस स्थायी भावले अर्को रसको उत्पन्न गराउन सहयोग गर्दछ । एउटा रस अर्को रस निष्पत्तिको कारण वा हेतुका रूपमा रहेको हुन्छ, जसलाई सजातीय सम्बन्ध भनिन्छ । रस साधारणीकरणको अवस्थामा पुनका लागि वा कुनै रसलाई अङ्गी रसका रूपमा परिपाक गराउनका लागि रसहरूमा सजातीय सम्बन्ध हुनु जरुरी हुन्छ । यस्तो सजातीय सम्बन्ध अङ्ग रस र अङ्गी रसमा तथा अङ्ग रसहरू स्वयम्मा पनि हुनु अनिवार्य मानिन्छ ।

कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा क्रमशः संयोग शृङ्गार, रौद्र, भयानक, संयोग शृङ्गार, (परिपाक अवस्थातर्फ जाँदै गरेको), भक्ति (देशभक्ति), वियोग शृङ्गार, वीर, रौद्र, करुण (रसावस्था), वियोग शृङ्गार (परिपाक अवस्थातर्फ उन्मुख) र करुण (साधारणीकर तथा परिपाक) रसको आस्वादन गर्न सकिन्छ । संयोग शृङ्गारबाट आरम्भ भएको यस खण्डकाव्यको कथावस्तु करुण रसमा अन्त्य भएको छ । **कुञ्जिनी** खण्डकाव्यमा करुण रस साधारणीकरण भई यसले पाठकमा लामो समयसम्म प्रभाव उत्पन्न गरेको छ । यस खण्डकाव्यमा करुण रसलाई साधारणीकरण गरी परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन शृङ्गार, रौद्र, भयानक, भक्ति (देशभक्ति), वीर रसहरूले सहयोग गरेका छन् । यस खण्डकाव्यमा यी रसहरूमा सजातीय सम्बन्ध रहेको पाइन्छ ।

कुञ्जिनी खण्डकाव्यको आरम्भमा गोरे र कुञ्जिनीबीच एक आपसमा प्रेमप्रसङ्ग चलिरहेको छ । जसमा संयोग शृङ्गार रस पाइन्छ । कुञ्जिनी मावल गएको बखतमा गोरेले कुञ्जिनीको बुवा ठालूसिडसँग कुञ्जिनीको हात माग्दा ठालूसिडमा गोरेप्रति उत्पन्न भएको आक्रोसले क्रोध भावको विकास भएको छ । भने ठालूसिडले गोरेलाई गरिव भनेर उसको उपमान गरेका अवस्थामा रौद्र रस उत्पन्न भएको छ

। यहाँ गोरे र कुञ्जिनीका बीचमा प्रेमसम्बन्ध गाँसिएको कारण क्रोध भाव (रौद्र रस) को उदय भएको हो । यसकारण यस खण्डकाव्यमा शृङ्गार र रौद्र रसका बीचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको छ । मावलमा गएको कुञ्जिनी अवेर हुँदासम्म घर नफर्किँदा ठालूसिडमा चिन्ता उत्पन्न हुन्छ र भय भावको विकास भएको छ । भय भावले भयानक रसको उत्पत्ति गराएको छ । कोल्पोको बाढीको भेलमा बगीरहेकी कुञ्जिनीलाई गोरेले बचाएर ल्याएको देख्दा ठालूसिड खुसी हुँदै गोरेलाई कुञ्जिनी दिन मन्जुर हुन्छ । यस घटनाले संयोग शृङ्गार रस (शारीरिक रूपमा नभएर आत्मिक रूपमा) परिपाक अवस्थातर्फ उन्मुख भइरहेको हुन्छ तर अचानक गोरेले जर्मनको लडाइँमा जानुपर्ने हुन्छ । जसको कारणले गर्दा वियोग शृङ्गार र करुण रसको सङ्केत देखा पर्दछन् ।

गोरे कुञ्जिनीलाई “राजाको हुकुम मर्दको रकम, हामीहरू देशका सिपाही ।/ नूनको रीन, सोभो हो सून, गर्नु पर्छ देशको लडाइँ ॥” (कुञ्जिनी, १२ : ३६) भनेर सम्झाउँछ । यहाँ गोरेमा रहेको देशभक्तिको भावना भक्ति (देशभक्ति) रसमा परिणत भएको छ । गोरेसँग विछोडिन पुगेकी कुञ्जिनी गोरेको सम्झनाले चिन्तित हुँदै विछिप्त तथा मुर्छित अवस्थामा पुगेकी छे भने विदाइको बेलामा कुञ्जिनीलाई सम्झाउने गोरे स्वयम् पनि कुञ्जिनीको सम्झनाले चिन्तित हुँदै विछिप्त बनेको छ । यस घटनाले वियोग शृङ्गार रस परिपाक अवस्थातर्फ उन्मुख भइरहेको छ । यहाँ वियोग शृङ्गार रसको विकास भक्ति (देशभक्ति) रसको कारणले भएको हो । यदि गोरेमा देशभक्ति भावनाको विकास नभएको भए कुञ्जिनी र गोरेका बीचमा पनि विछोड हुने थिएन । भक्ति (देशभक्ति) रसको कारणले वियोग शृङ्गारको अवस्थामा उत्पन्न भएकाले कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा भक्ति रस र वियोग शृङ्गार रसका बीचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको छ । भक्ति (देशभक्ति) रसको कारणले वियोग शृङ्गारको अवस्था र वियोग शृङ्गार रसको कारणले करुण रसको साधारणीकरण भएकोले भक्ति (देशभक्ति) रस र करुण रसका बीचमा पनि सजातीय सम्बन्ध रहेको छ ।

देशभक्तिको भावनाले गर्दा जर्मनको लडाइँमा गएको गोरेको बजिरस्तानमा पठानहरूसँग मुडभेट हुन्छ । अदम्य साहस तथा उत्साहका साथ गोर्खाली सेना र गोरेले पठानहरूसँग लडाइँ गर्दछन् । यस घटनामा वीर रसको उदय भएको छ । पठानको भालाले मानवीर र गोरे घाइते हुन्छन् । मानवीर मुर्छा पर्छ भने गोरे आवेगमा आएर सिंह उफ्रेजस्तै पठानहरूलाई खुकुरीले पिँड्ने काम गर्दछ । यस घटनामा गोरेमा क्रोध भावको उदय भई रौद्र रसको उत्पत्ति भएको पाइन्छ । पठानको भालाले घाइते भएको मानवीर विस्तारै निको हुन थाल्दछ भने गोरेको अवस्था भन्-भन् नाजुक बन्न पुग्दछ । पठानको भालाले भन्दा पनि मनको भाला (कुञ्जिनीसँग भएको विछोडको पीडा) ले गोरेको अवस्था जीर्ण बन्छ । कुञ्जिनीलाई सम्झँदासम्झँदै उसको कारुणिक अन्त्य हुन्छ । गोरेको कारुणिक अन्त्य भएपछि उसका साथीहरू रुन थाल्दछन् । गोरेको मृत्युपछि शोक भावको साधारणीकरण भई करुण रस परिपाक अवस्थातर्फ उन्मुख हुन्छ । गोरेसँगको विछोडको कारण विछिप्त भई मुर्छित बन्न पुगेकी कुञ्जिनीको विवाह अकै केटो (सेते) सँग हुनलाग्दा विवाहको दिन सोह्र शृङ्गारमा सजिएकी कुञ्जिनी गोरेलाई सम्झँदै त्रिशुलीमा हामफालेर आत्महत्या गर्दछे । कुञ्जिनीले आत्महत्या गरेको देखेर सानीआमा सिन्धु विलाप (विलौना) गरेर रुन्छन् भने ठालूसिड आँसु भाँदै पश्चताप गर्दछ । यस घटनाले परिपाक अवस्थातर्फ उन्मुख भइरहेको वियोग शृङ्गार रस करुण रसमा परिणत भई परिपाक (उत्कर्ष) अवस्थामा पुग्दछ । अर्थात् करुण रस साधारणीकरण भएर पाठकमा दीर्घकालीन समयसम्म अश्रु तथा शोकभावको विकास गराउँदछ ।

समग्रमा कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा भक्ति, वीर, रौद्र, वियोग शृङ्गार, करुण रसका विचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको छ । गोरेमा उत्पन्न देशभक्तिको भावनाले लडाइँमा होमिएर पठानहरूसँग भएको मुडभेटमा वीर रस तथा गोरे र मानवीर घाइते हुँदा रौद्र रसको निष्पत्ति भएको छ । यस खण्डकाव्यमा वीर र रौद्र रसको प्रतिफल स्वरूप करुण रसको निष्पत्ति भएकाले वीर, रौद्र र करुण रसका विचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको छ । गोरेको सम्झनामा विछिप्त बनेकी कुञ्जिनी वियोग शृङ्गार रसकै कारण चेतनाशून्य भएर आत्महत्या गर्दछे । यसले गर्दा करुण रस साधारणीकरण भई परिपाक अवस्थामा पुगको छ । यहाँ वियोग शृङ्गार रसकै कारणले करुण रसको साधारणीकरण भएको छ । त्यसैले वियोग शृङ्गार र करुण रसका बीचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको छ ।

७. कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा करुण रस

काव्यमा मुख्य तथा प्रधान भएर आउने रसलाई अङ्गी रस भनिन्छ । काव्यमा विभिन्न प्रकारका सहायक तथा गौण रसहरू पनि हुन्छन् । यी सहायक तथा गौण रसले पनि कुनै एक रसलाई परिपक्क बनाएर पाठक र दर्शकको मनमा पछिसम्ममा प्रभाव उत्पन्न गरेको हुन्छ । पूर्वीय आचार्य विश्वनाथले काव्यमा शृङ्गार, शान्त र वीर रसमध्ये कुनै एक रस अङ्गी (मुख्य) रसका रूपमा र अरु रसलाई अङ्ग (सहायक/गौण) रसका रूपमा चित्रित हुनुपर्दछ भनेका छन् । तर प्रस्तुत कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा करुण रस अङ्गी रसको रूपमा आएको छ । कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा घटेका विभिन्न घटनाहरू (गोरे जर्मनको लडाइँमा जानु, मानवीर घाइते भई मुर्छित हुनु, गोरे जर्मनको लडाइँमा पठानको भालाले घाइते हुनु, गोरेसँगको वियोगमा कुञ्जिनी विछिप्त तथा मुर्छित हुनु, गोरेले राती नराम्रो सपना देख्नु, घाइते गोरेको स्वस्थ गम्भिर बन्दैजानु, गोरेको मृत्यु हुनु, ठालूसिडले कुञ्जिनीको भावना विपरित लखन लप्टनको छोरो सेतेसँग विवाह छिन्ने कार्य गर्नु, सिन्धुले राती नराम्रो सपना देख्नु, कुञ्जिनीले आत्महत्या गर्नुले करुण रसको साधारणीकरणमा सहयोग गरेको पाइन्छ । जर्मनको लडाइँमा दुस्मनको गोली लागेर घाइते भई कुञ्जिनीलाई सम्झेर उसकै यादमा डुवेर गोरे राउतको मृत्यु भएको बेला र गोरेसँग विछोड भएपछि बुवा ठालूसिडले

सेतेसँग विवाह छिनेपछि गोरेको यादमा कुञ्जनीले त्रिशुलीमा हाम फालेर आत्महत्या गरेको घटनाले पाठकका मनमा वियोग शृङ्गारको भाव अनुभूति गराए पनि वियोग शृङ्गार परिपाकपूर्ण अवस्थापछि करुण रसमा परिणत भएको छ, र शोक भावले पाठकका मनमा दीर्घकालीन समयसम्म प्रभाव पारेको छ ।

गोरेले जर्मनको लडाइँमा गएपछि उसको यादमा/सम्झनामा विछिप्त, उन्माद बनेकी कुञ्जनी काव्यको अन्त्यावस्थामा चेतनाशून्य अवस्थामा पुगी आफ्नो विवाह सेतेसँग भइरहेको दिन सोह्र शृङ्गारले सजिरहेकी अवस्थामा त्रिशुलीमा हाम फाल्न पुगेकी छे । कुञ्जनीको मृत्युपछि उक्त वियोग शृङ्गार करुण रसको परिपाक अवस्थामा पुगी साधारणीकरण भएको छ । वियोग शृङ्गारमा प्रेमीप्रेमीकाको विछोड हुन्छ तर तिनीहरूमा पुनर्मिलनको सम्भावना पनि रहेको हुन्छ । यहाँ कुञ्जनीको आत्महत्याले कुञ्जनी र गोरेको पुनर्मिलनको अवस्था रहेको छैन भने लडाइँमा घाइते भएको गोरे पनि कुञ्जनीको सम्झनामा विछिप्त अवस्थामा पुगेको छ । पाठानहरूले खोपेको भालाको घाउभन्दा मनको घाउले कुञ्जनीलाई सम्झदै गोरेको पनि मृत्यु भएको छ । यसरी **कुञ्जनी** खण्डकाव्यमा प्रेमीप्रेमीका दुवैको मृत्यु भएको छ । प्रेमीप्रेमीकाको मृत्यु पूर्वको अवस्था जतिखेर दुवैले वियोगमा एक अर्कालाई सम्झदै विछिप्त थिए त्यो अवस्थासम्म यस खण्डकाव्यमा वियोग शृङ्गारको अवस्था रहेको छ । कुञ्जनी र गोरेको मृत्युपश्चात् उक्त वियोग शृङ्गारको रति/प्रेम भाव शोक भावमा परिणत भएपछि यसले करुण रसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको छ । करुण रसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेकाले वियोग शृङ्गार प्रस्तुत खण्डकाव्यमा अङ्ग रसका रूपमा अभिव्यक्त भएको छ भने करुण रस अङ्गी (प्रधान/मुख्य) रसका रूपमा अभिव्यक्त भएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा करुण रसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि विभिन्न सामग्री तथा उपकरणहरूको संयोजन गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

७.१ आलम्बन विभाव

काव्यको मूल आधार नै आलम्बन विभाव हो । काव्यमा प्रयोग गरिएका नायकनायिका, पात्रहरू तथा वस्तुहरू नै आलम्बन विभाव हुन् । आलम्बन विभावले सहृदयका मनमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको स्थायी भावलाई जगाउने अथवा उदबुध गर्ने काम गर्दछ । यो विषयालम्बन र आश्रयालम्बन गरी दुई प्रकारको हुन्छ । जसलाई लक्षित गरेर स्थायी भाव अङ्कुरित हुन्छ त्यो विषयालम्बन हो भने जुन व्यक्ति र पात्रमा स्थायी भाव अङ्कुरित हुन्छ त्यो आश्रयालम्बन हो (उपाध्याय, २०६७ पृ. २९) । **कुञ्जनी** खण्डकाव्यमा करुण रसको आलम्बन विभावका रूपमा गोरे, कुञ्जनी, मानवीर, गोरेका सिपाही साथी, सिन्धु, ठालूसिड आएका छन् । जसमा गोरे, कुञ्जनी, मानवीर विषयालम्बन र गोरे, कुञ्जनी, मानवीर, गोरेका सिपाही साथी, सिन्धु, ठालूसिड आश्रयालम्बनका रूपमा आएका छन् ।

७.२ उद्दीपन विभाव

आलम्बन विभावले अङ्कुरित गराएको वा जगाएको भावलाई पोषण गर्ने, बढाउने वा मलजल गर्ने कारकलाई उद्दीपन विभाग भनिन्छ । उद्दीपन विभावले स्थायी भावलाई उकास्ने तथा तीव्र रूपमा जागृत गर्ने काम गर्दछ । काव्य वा नाटकमा वर्णित देश, काल, पर्यावरण तथा पात्रका क्रियाकलाप र हाउभाउ आदि उद्दीपन विभाव हुन् । **कुञ्जनी** खण्डकाव्यमा जर्मनको लडाइँमा गएको गोरेलाई कुञ्जनीको सम्झना आउनु, कुञ्जनीलाई गोरेको सम्झना आउनु, कुञ्जनी विरामी हुनु, मानवीर घाइते भई मुर्छित हुनु, गोरे घाइते हुनु, मानवीरले गोरेसँग अब आफू नवाँच्ने भएकाले गोरे र कुञ्जनीको विवाह हेर्न नपाउने कुरा गर्नु, घाइते भएको गोरेको अवस्था विगर्दै जानु, आफू नवाँच्ने ठानेर गोरेले कुञ्जनीलाई मानवीरमार्फत् आफ्नो केश मायाको चिनो पठाउनु, गोरेले सपनामा कुञ्जनीलाई घाट लगेको देख्नु, गोरेको मृत्यु हुनु, सिन्धुले नराम्रो सपना देख्नु, कुञ्जनीले त्रिशुलीमा हाम फालेर आत्महत्या गर्नु, सिन्धु र ठालूसिडलाई कुञ्जनीको भल्को आइरहुनु आदि करुण रसका उद्दीपन विभाग हुन् ।

७.३ अनुभाव

आलम्बन विभाव र उद्दीपन विभावको संयोगपछि पात्र तथा चरित्रमा देखापर्ने शारीरिक तथा मानसिक विकार, हाउभाउ, चेष्टा, क्रियाप्रतिक्रिया आदि अनुभाव हुन् । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा आलम्बन विभाव र उद्दीपन विभावले स्थायी भावको अनुभव गराइसकेपछि कुनै व्यक्ति, पात्र वा चरित्रमा उत्पन्न हुने विभिन्न हाउभाउ, चेष्टा, क्रियाप्रतिक्रिया, शारीरिक तथा मानसिक विकार आदिलाई अनुभाव भनिन्छ । यसले स्थायी भावलाई अभिव्यक्त गर्ने काम गर्दछ ।

कुञ्जनी खण्डकाव्यमा गोरेसँग भएको विछोडका कारण कुञ्जनी एकलै टोलाएर बस्नु तथा खाना पनि नखानु, गोरेको सम्झनामा कुञ्जनी विरामी पर्नु, सेतेसँग आफ्नो विवाह हुने कुरा सुनेर कुञ्जनीको कलेजा छियाछिया हुनु, कुञ्जनीले विष खाएर मरुभै गर्नु, गोरे र मानवीर अँगालो हालेर रुनु, कुञ्जनीको विछिप्त अवस्था देखेर सिन्धुलाई छटपटी र चिन्ताहुनु, मानवीर र अन्य साथीहरूले गोरेलाई अँगालो हालेर रुनु, कुञ्जनीको वियोगमा/मृत्युपछि सिन्धु र ठालूसिड रुनु, सिन्धु र ठालूसिडका आँखामा आँसु आउनु, ठालूसिडले कपाल लुछेर लडीबुडी खेल्नु, ठालूसिडले पश्चाप गर्नु, सिन्धुले विलाप र विलौना गर्नु आदि करुण रसका अनुभाव हुन् ।

७.४ व्यभिचारी भाव

सहृदयका मनमा अङ्कुरण हुने अस्थिर प्रकारका मानसिक चित्तवृत्ति नै व्यभिचारी भाव हुन् । “स्थायी भावलाई उकास्न सहयोगीका रूपमा आउने अस्थायी भावलाई व्यभिचारी भाव भनिन्छ” (शर्मा र लुइटेल्, २०६७ पृ. ४५) । एउटै रसमा निर्भर नरहेर छिन्नछिन्ना विभिन्न रसहरूमा परिवर्तन वा चलायमान हुने भएकाले व्यभिचारी भावलाई सञ्चारी भाव पनि भनिन्छ । विभाव र अनुभावका तुलनामा व्यभिचारी भाव रससित बढी निकट हुन्छन् । स्थायी भावलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन व्यभिचारी तथा सञ्चारी भावको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ अर्थात् व्यभिचारी तथा सञ्चारी भावले स्थायी भावलाई परिपुष्ट गर्ने काम गर्दछन् । संस्कृतका काव्यशास्त्रीहरूका अनुसार व्यक्तिकारी तथा सञ्चारी भाव ३३ प्रकारका छन् । विभाव र अनुभावको मेल भई **कुञ्जिनी** खण्डकाव्यमा शोक भावलाई करुण रसका रूपमा साधारणीकरण गर्नको लागि उन्माद, मोह, मति, जडता, मरण, चिन्ता, स्मृति, स्वप्न, विबोर, व्याधि, शोक, अश्रु, विषाद, त्रास, स्वरभेद आदि व्यभिचारी तथा सञ्चारी भावको प्रयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा गोरेका यादमा जलेर कुञ्जिनी विक्षिप्त भएकोले तथा कुञ्जिनीको त्यस्तो विक्षिप्त अवस्था सिन्धुले देखेकीले उन्माद भाव, गोरेको वियोगमा विक्षिप्त बनेकी कुञ्जिनी चेतनाशून्य अवस्थामा पुगेकीले मोह भाव, जर्मनको लडाईंमा गएको पल्टन चन्द्रगिरीमा पुगेपछि देशलाई (नेपाललाई) सम्झेर रोएको अवस्थाको वर्णन हुँदा स्मृति भाव, लडाईंमा जाने क्रममा गोरेले बाटोभरि कुञ्जिनीलाई सम्झदै हिँडेको अवस्थाको वर्णन हुँदा औत्सुक्य भाव, ठालूसिङले कुञ्जिनीको विवाह लखन लप्टनको छोरा सेतेसँग छिन्न गएको बखतमा कुञ्जिनीको दयनीय तथा विक्षिप्त अवस्था देखेर कुञ्जिनीलाई केही हुने त होइन भन्ने कुराको वर्णन हुँदा चिन्ता, घाइते भएको मानवीर मुर्छा परेको अवस्थामा मरण भाव, गोरेले राती सपनामा कुञ्जिनीलाई घाटमा लगेको देखेको वर्णन हुँदा स्वप्न भाव, सपनाबाट विउँभिएर गोरे कुञ्जिनीलाई सम्झेर रुँदा स्मृति र विबोर भाव, गोरे मनको घाउ र लडाईंको घाउले मुर्छित परेकाले व्याधि भाव, गोरेको मृत्यु भएपछि मानविरले गोरेलाई अँगालो मारेर रुँदा अश्रु तथा शोक भाव, पानी परिरहेको बेला कुञ्जिनीलाई दौडेर त्रिशुलीतिर गइरहेको देख्दा सिन्धुमा त्रास भाव, कुञ्जिनीको मृत्युपछि ठालूसिङले कपाल लुछेर लडीबुडी खेल्दा विषाद भाव, कुञ्जिनीको मृत्युपछि सिन्धुले रुँदा औत्सुक्य भाव, बेलाबेला कुञ्जिनीलाई सम्झेर सिन्धुले रुँदा स्मृति र अश्रु भाव उत्पन्न भएको छ ।

यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यमा विभिन्न व्यभिचारी तथा सञ्चारीभावले शोक स्थायी भावको उत्पन्न गराई करुण रसलाई परिपाक बनाएको पाइन्छ । जसलाई तलका साक्ष्यहरूले पनि प्रष्ट पार्न सकिन्छ :

धेरै छैन अबलाई सँगै दुईचरी बसेन्थ्यौ हाँगामा,
थौटी चरी उडेर जाली आर्की जाली पहाडी हावामा,
घर पुगे भन्दिए सँगै ! पीरतीकी बत्तीलाई सुनाई,
कस्ता हामी नडमासु थियौं कति छाती खोलेर देखाई !
विहा तिम्रो हेरूँला भन्दा परदेशमा दुश्मनको मारखाई,
आँसु दोटा गिराई गयो मानवीर गुरुड भनेर उनलाई । (कुञ्जिनी, १९ : १७)

यहाँ पठानसँग मुडभेटमा मानवीर घाइते भएको बखत उसले रुँदै गोरेलाई अब आफू नवाँच्ने भएकाले घर गएपछि कुञ्जिनीलाई हाम्रो मित्रताको बयान सुनाइदिनु भन्ने कुरा गर्दागर्दै बेहोस/मुर्छित परेको अवस्थाको वर्णन हुँदा मरण भाव रहेको छ भने यो मरण भावले स्थायी भावको शोक भावलाई व्युत्ताई करुण रसको उत्पत्ति भएको छ ।

गोरे भन्छ अडेर बीच धारा जालको सुकेर भरेभै
मुर्दा रातमा पात चाल्ने हावा सेलाएर मधुरो भरभै ।
“घर मेरो कोल्पूमा सँगै ! एक टुक्रो केश काटी राखेर,
मेरो चिनो बगाइदेऊ भन्नु कुञ्जिनीलाई एकान्त डाकेर ।
सिंह सरि गर्जेर उफ्री दश दुश्मन हातले गिडेर ।
आखिर घाउ लागेको कोखो मनको पुग्न नपाई धोको;
गयो तिम्री सपनादेखी स्वर्गतिर आँसुले हेरेर ।” (कुञ्जिनी, २० : २५)

यहाँ जर्मनको लडाइँमा दुश्मनको भालाले घाइते भएको गोरेले मर्नुभन्दा अगाडि मानवीरसँग कुञ्जनीलाई आफ्नो (गोरेको) केश काटेर दिनु र मायाको चिनो नदीमा बगाइदिनु भन्नु, मैले सिंहको जस्तै उफ्रेर दशवटा दुश्मनलाई मारेको कुरा भन्दिनु भन्ने कुरा गर्दा हुदा अश्रु तथा शोक भाव उत्पन्न भएको छ। जसको कारणले करुण रसको निष्पत्ति भएको छ।

मानवीरले अँगालो हाल्यो ! सँगै सँगै भनेर रोएर,

सबै रोए वीरको आखिर सच्चा कुरा उसले फोएर । (कुञ्जनी, २० : ३०)

यहाँ जर्मनको लडाइँमा घाइते भएको गोरेको मृत्युपछि मानवीरले गोरेलाई अँगालो हालेर रोएको कुराको वर्णन हुँदा तथा गोरेका अरु साथीहरूले पनि रोएको कुराको वर्णन गरिदा अश्रु/शोक व्यक्तिकारी भाव उत्पन्न भएको छ। जुन भाव करुण रसमा परिणत भएको छ।

“कठै मेरी गयो नि बाबा ! मेरी छोरी कुञ्जनी अपारकी !

प्यारी मेरी कलेजाभन्दा जुहार यौटी गयो नि संसारकी,

कठै ! तिम्रो दुखेको दिल ! कठै तिम्रा जलका लोचन,

संझी संझी फुट्दछ छाती तिम्रा मीठो बोली र बचन !

....

तर तिम्री अस्सरे छाया पृथिवीमा रोएर गयो नि,

हामी आज टुहुरा जस्ता बत्ती निभी वसेभैँ बन्यौँ नि”

सिन्धुलाई गलामा आई आँसुको भलको घुँक्काले समायो

ओठलाई फर्फर पारी आँखा सलसल बधाली रूलायो ॥ (कुञ्जनी, २१ (घ) : २)

यहाँ कुञ्जनीले त्रिशुलीमा आत्महत्या गरेपछि कुञ्जनीसँगको वियोगमा कुञ्जनीलाई सम्भेर तथा उसका विगतका क्रियाकलाप र रूपरङ्ग सम्भेर छटपटाइ रहेकी सिन्धुको हृदयविदारक तथा करुणा जन्य स्थितिको चर्चा गरिएकोले स्मृति र शोक भाव रहेको छ। जुन भाव करुण रसमा परिणत भई पाठकलाई समेत भावविह्वल तथा करुणाजन्य स्थितिमा पुऱ्याउँछ।

७.५ स्थायी भाव

मानिसका मनमा/हृदयमा सुषुप्त अवस्थामा स्थायी रूपमा रहने भाव, संवेग तथा चित्तवृत्तिलाई स्थायी भाव भनिन्छ। काव्यमा पछिसम्म स्थिर भएर रहने र अन्य भावहरूलाई समेत आफूमै समाहित गर्ने भावहरू स्थायी भाव हुन्। “सहायक वा असहायक व्यभिचारी भाव आदि भावहरूद्वारा व्यवहृत नहुने र रसास्वादनको आधारका रूपमा स्थिर रहने भाव नै स्थायी भाव हुन्” (सिंह, २००७, पृ. २२६)। स्थायी भाव शृङ्गार रसको रति वा प्रेम, करुण रसको शोक, रौद्र रसको क्रोध, वीर रसको उत्साह, हाँस्य रसको हाँसो, भयानक रसको भय वा डर, विभत्स रसको जुगुप्सा वा घृणा, अद्भुत रसको आश्चर्य वा विस्मय र शान्त रसको शम वा निर्वेद गरी नौ प्रकारका हुन्छन्। यिनै स्थायीभाव साधारणीकरणका माध्यमले रसका रूपमा परिणत हुन्छन्। कुञ्जनी खण्डकाव्यमा शोक स्थायी भाव विभावादिका माध्यमले साधारणीकरण भई करुण रसमा परिणत भएको छ।

८. निष्कर्ष

कुञ्जनी खण्डकाव्यमा भक्ति, वीर, रौद्र, वियोग शृङ्गार, करुण रसका विचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको छ। देशभक्तिको भावना विकास भएको गोरे जर्मनको लडाइँमा जान्छ। लडाइँमा पठानहरूसँग मुडभेट हुँदा वीर रस तथा गोरे र मानवीर घाइते हुँदा रौद्र रसको निष्पत्ति भएको छ। वीर रस र रौद्र रसले मारकाटलाई पनि जनाउँछ। वीर र रौद्र रसको परिणाम स्वरूप खुनखरावा तथा हत्याहिंसा पनि हुन्छ। खुनखरावा तथा हत्याहिंसाले शोकभावको उदय गराएर करुण रसको निष्पत्ति हुन्छ। कुञ्जनी खण्डकाव्यमा पनि वीर र रौद्र रसको प्रतिफल स्वरूप करुण रसको निष्पत्ति भएको पाइन्छ। त्यसैले यस खण्डकाव्यमा वीर, रौद्र र करुण रसका विचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। गोरेको सम्भनामा विछिप्त बनेकी कुञ्जनी वियोग शृङ्गार रसकै कारण चेतनाशून्य भएर आत्महत्या गर्दछे। जसले गर्दा करुण रस साधारणीकरण भई परिपाक अवस्थामा पुगको छ। यहाँ वियोग शृङ्गार रसकै कारणले करुण रसको साधारणीकरण भएको छ। त्यसैले वियोग शृङ्गार र करुण रसका बीचमा सजातीय सम्बन्ध रहेको छ।

कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा घटेका विभिन्न घटनाहरू गोरे जर्मनको लडाइँमा जानु, मानवीर घाइते भई मुर्छित हुनु, गोरे जर्मनको लडाइँमा पठानको भालाले घाइते हुनु, गोरेसँगको वियोगमा कुञ्जिनी विछिप्त तथा मुर्छित हुनु, गोरेले राती नराम्रो सपना देख्नु, घाइते गोरेको स्वस्थ गम्भिर बन्दैजानु, गोरेको मृत्यु हुनु, ठालूसिडले कुञ्जिनीको भावना विपरित लखन लप्टनको छोरो सेतेसँग विवाह छिन्ने कार्य गर्नु, सिन्धुले राती नराम्रो सपना देख्नु, कुञ्जिनीले आत्महत्या गर्नुले करुण रसको साधारणीकरणमा सहयोग गरेको पाइन्छ। जर्मनको लडाइँमा दुस्मनको गोली लागेर घाइते भई कुञ्जिनीलाई सम्भेर उसकै यादमा डुवेर गोरे राउतको मृत्यु भएको बेला र गोरेसँग विछोड भएपछि बुबा ठालूसिडले सेतेसँग विवाह छिनेपछि गोरेको यादमा कुञ्जिनीले त्रिशुलीमा हाम फालेर आत्महत्या गरेको घटनाले पाठकका मनमा वियोग शृङ्गारको भाव अनुभूति गराए पनि वियोग शृङ्गार परिपाकपूर्ण अवस्थापछि करुण रसमा परिणत भएको छ। कुञ्जिनी र गोरेको मृत्यु भएर यी दुवैको मिलन असम्भव भएकाले पनि पाठकको मनमा शोक तथा अश्रु भाव उत्पन्न गराएको छ। जुन करुण रसका रूपमा पाठकमा साधारणीकरण भएको छ। कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा निहित करुण रसको अवस्थालाई तलको तालिकाद्वारा अझ स्पष्ट पारिएको छ :

सजातीय रस	आलम्बन विभाव	उद्दीपन विभाव	अनुभाव	व्यभिचारी भाव	स्थायी भाव
शृङ्गार, वीर, भक्ति (देशभक्ति), रौद्र ।	गोरे, कुञ्जिनी, मानवीर विषयालम्बन र गोरे, कुञ्जिनी, मानवीर, गोरेका सिपाही साथी, सिन्धु, ठालूसिड आश्रयालम्बन ।	लडाइँमा गएको गोरेलाई कुञ्जिनीको सम्भना आउनु, कुञ्जिनीलाई गोरेको सम्भना आउनु, कुञ्जिनी विरामी हुनु, मानवीर घाइते भई मुर्छित हुनु, गोरे घाइते हुनु, मानवीरले गोरेसँग अब आफू नबाँच्ने भएकाले गोरे र कुञ्जिनीको विवाह हेर्न नपाउने कुरा गर्नु, घाइते भएको गोरेको अवस्था विगदै जानु, आफू नबाँच्ने ठानेर गोरेले कुञ्जिनीलाई मानवीरमार्फत् आफ्नो केश मायाको चिनो पठाउनु, गोरेले सपनामा कुञ्जिनीलाई घाट लगेको देख्नु, गोरेको मृत्यु हुनु, सिन्धुले नराम्रो सपना देख्नु, कुञ्जिनीले आत्महत्या गर्नु, सिन्धु र ठालूसिडलाई कुञ्जिनीको भल्को आइरहनु आदि ।	कुञ्जिनी एकलै टोलाएर बस्नु तथा खाना पनि नखानु, गोरेको सम्भनामा कुञ्जिनी विरामी पर्नु, सेतेसँग आफ्नो विवाह हुने कुरा सुनेर कुञ्जिनीको कलेजा छियाछिया हुनु, कुञ्जिनीले विष खाएर मरुभै गर्नु, गोरे र मानवीर अँगालो हालेर रुनु, कुञ्जिनीको विछिप्त अवस्था देखेर सिन्धुलाई छटपटी र चिन्ता हुनु, मानवीर र अन्य साथीहरूले गोरेलाई अँगालो हालेर रुनु, कुञ्जिनीको वियोगमा / मृत्युपछि सिन्धु र ठालूसिड रुनु, सिन्धु र ठालूसिडका आँखामा आँसु आउनु, ठालूसिडले कपाल लुछेर लडीबुडी खेल्नु, ठालूसिडले पशचाप गर्नु, सिन्धुले विलाप र बिलौना गर्नु आदि ।	उन्माद, मोह, मति, जडता, मरण, चिन्ता, स्मृति, स्वप्न, विबोर, व्याधि, शोक, अश्रु, विषाद, त्रास, स्वरभेद आदि ।	शोक

१०. सन्दर्भसामग्रीसूची

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७), *पूर्वीयसाहित्य सिद्धान्त*, पाँचौ संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

गडतौला, नारायण (२०७१), *रस र ध्वनि सिद्धान्त*, काठमाडौँ : प्रगति पुस्तक प्रकाशन प्रा. लि.।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०४७), *कुञ्जिनी*, (चौथो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

पराजुली, मोतिलाल (२०७४), *रस सिद्धान्त र प्रयोग*, त्रि.वि. : एम. फिल. कार्यक्रमा प्रस्तुत कार्यपत्र ।

पोखरेल, भानुभक्त (२०५९), *सिद्धान्त र साहित्य*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

लम्साल, रामचन्द्र र अन्य (२०६७), *साहित्यशास्त्र, नेपाली समालोचना र शोधविधि*, काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, तेस्रो संस्क., काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

सिंह, सत्यव्रत (सन् २००७), *साहित्य दर्पण*, वाराणासी : चौखम्बा विद्याभवन ।

बैतडी जिल्लाको पाटनमा गाइने सांस्कारिक गीतको विधातात्विक अध्ययन

उप.प्रा. रमेश प्रसाद पन्त

सल्यानटार क्याम्पस, धादिङ (विद्यावारिधिरत)

लेखसार

बैतडेली समुदायमा मानव जीवनका प्रत्येक चरण चरणमा विभिन्न प्रकारका संस्कारजन्य कार्यहरू मनाइदै आएका छन् । त्यस्ता कार्यमध्ये जन्म, न्वारन, छैटी, अन्नप्रासन, करणवेद, ब्रतबन्ध, विवाह र मृत्यु आदि चरणमा गरिने कार्यलाई यहाँ सांस्कारिक कार्य भनिएको छ, यस्ता कार्यको अवसरमा गाइने गीतलाई सांस्कारिक गीत भन्ने गरिन्छ । यहाँ यस्ता गीतलाई ज्यादै महत्वका साथ हेर्ने गरिन्छ । यहाँ ब्रतबन्ध कार्यलाई सबैभन्दा महत्वपूर्ण कार्यका रूपमा लिने गरिन्छ । प्रस्तुत लोकगीत बालकलाई जनै पहिरिने बेलामा गाइने लोकगीत हो । यस लोकगीतमा कपास छर्ने, काट्ने र जनै बनाउने र पहिरिने प्रसङ्गको व्याख्या गरिएको छ । यसमा विधिविधानका साथ गरिने कार्य बमोजिम स्थानीय नारी समूहद्वारा मिठो स्वरमा र लोक लयमा ढालेर गाइएको छ । यो लोकगीत आयामका आधारमा लघु आकार रहेको छ । स्थानीय भाषामा गाइएको प्रस्तुत गीतमा कथ्य एवम् अनौपचारिक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । यस गीतले यहाँका लोकसमुदायको जीवन दर्शन उतारिएको छ । प्रस्तुत लोकगीतलाई जसअन्तर्गत विषयवस्तु, मूलपाठ, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, लय, संरचना र भाषाशैलीमा केन्द्रित रही विश्लेषण गरिएको छ ।

१. विषय परिचय

बैतडी जिल्ला नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशमा अवस्थित छ भने पाटन त्यस जिल्लामा रहेको प्रसिद्ध एक सुन्दर सानो शहर हो । यहाँ विभिन्न जाति जनजातिहरूको बसोबास रहेको छ । यहाँ प्रत्येक जातीय संस्कृतिमा लोकगीतको उपस्थिति पाइन्छ । यसै क्रममा बैतडी जिल्लाको पाटनमा प्रचलित रहेका संस्कारगीत, श्रमगीत, पर्वगीत, धार्मिकगीत, बाह्यमासे गीतहरू यहाँको संस्कृतिकै रूपमा प्रचलनमा रहेका छन् । यी गीतमध्ये पाटन क्षेत्रमा रूपमा हराउन लागेका र बिलाउन लागेका सांस्कारिक गीतमध्ये ब्रतबन्ध क्रममा गाइने गीतको विधातात्विक अध्ययन गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । अतः यस अध्ययन कार्यमा बैतडी जिल्लाको पाटन क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन र विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखी यो शीर्षक छनोट गरिएको छ । मानिस यस धर्तीमा जन्मेदेखि मृत्युवरण नहुन्जेलसम्म र त्यसपछि पनि विभिन्न कार्यहरू हुँदै आएका छन् । त्यस्ता सांस्कारिक कार्यमा यहाँका स्थानीय लोक गायिकाले आफ्नै कण्ठबाट लोक लयमा स्थानीय भाषामा गाइने लोकगीत नै सांस्कारिक गीत हो । यस्ता संस्कार गीतहरू मानिसको जन्म, छैटी, न्वारन, ब्रतबन्ध र विवाहजस्ता शुभ कार्यमा मिठो स्वर एवम् मार्मिक लयमा गाइएका छन् । जुन गीतले यहाँका मानिसहरूको जीवन दर्शनलाई प्रदर्शन गरेको छ । बैतडी जिल्लाको पाटनको स्थानीय भाषामा यसलाई फाग भनिन्छ । फाग भनेको स्थानीय भाषामा मौरीको घरलाई जनाउँछ । जसरी माहुरीले घरको वरिपरि बसेर गुनगुनाहट गरेर संगीतमय वातावरण सिर्जना गरेको हुन्छ, त्यसरी नै यस्ता सांस्कारिक कार्यमा नारी समूहद्वारा मिठो स्वर र लोक लयमा गुनगुनाहट गरिने हुँदा यसलाई फाग गीत भनिएको हो । प्रस्तुत गीतमा स्थानीय परिवेश, समाज, जीवनशैली, मानव, जन्म मरण लगायतका कुराहरू प्रस्तुत गीतमा समेटिएका छन् । जुन गीतले मानिसलाई आनन्द र श्रुतिमधुरता बनाउने काम गरेको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा पाटन क्षेत्रमा ब्रतबन्ध गर्दा गाइने गीतलाई लोकगीतका सर्वस्वीकार्य गीतत्वको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

२. अध्ययनको समस्याकथन

बैतडी जिल्लाको पाटन क्षेत्र लोकगीतका आधारमा हेर्दा सम्पन्न एवम् समृद्ध छ । यहाँका लोकगीतले स्थानीय जनजीवनको भल्को उतारेको छ । लोकगीतले पाटन क्षेत्र समृद्ध भए पनि यहाँका संस्कारजन्य कार्यमा विधि विधानपूर्वक गाइने लोकगीतको विधातात्विक अध्ययन नभएको अवस्था छ, त्यसकारण यहाँको लोकगीतका मुख्य समस्यालाई निम्ननुसार देखाइएको छ :

क) बैतडी जिल्लाको पाटन क्षेत्रमा ब्रतबन्ध गर्दा गाइने सांस्कारिक गीतको तत्वगत विश्लेषण के कसरी गर्न सकिन्छ ?

३. अध्ययनको उद्देश्य

उद्देश्य विनाको कार्य औचित्यहीन हुन्छ । कुनै पनि कार्य उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको हुन्छ । प्रस्तुत गीत पाटन क्षेत्रमा परम्परादेखि चल्दै आएका सांस्कारिक गीतको महत्व एवम् यथार्थ भल्काउन गीतलाई विधातात्विक अध्ययन पद्धतिका आधारमा विश्लेषण गर्नु रहेको छ ,साथै यसका मुख्य उद्देश्य निम्न अनुसार रहेका छन् :

क) बैतडी जिल्लाको पाटन क्षेत्रमा ब्रतबन्ध गर्दा गाइने सांस्कारिक गीतको तत्वगत विश्लेषण गर्नु

४. अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा बैतडी जिल्लाको पाटन क्षेत्रमा ब्रतबन्ध सांस्कारिक कार्य गर्दा गाइने सांस्कारिक गीतलाई सम्बन्धित ठाउँमा प्रत्यक्ष रूपमा सहभागी भएर श्रव्य र दृश्यको माध्यमबाट सामग्री संकलन गरिएको छ । प्रस्तुत गीत समस्या समाधान गर्नका लागि पाटन नगरपालिका अन्तर्गत पर्ने क्षेत्र धन्सैनी र मलोडा गाउँ परिवेशका स-साना क्षेत्रमा सङ्कलन गर्ने क्षेत्र छनोट गरिएको छ । यहाँ बालकको अन्न बालकको ब्रतबन्ध गर्दाका क्रममा गाइने सांस्कारिक लोकगीतलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । उक्त गीतलाई संकलनका क्रममा सम्बन्धित क्षेत्रमा ३० वर्षका मानमती पन्त र ७० वर्षका कृति पन्तलाई सूचक छनोट गरी कार्य सम्पन्न गर्न सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । साथै यसमा क्षेत्रीय विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

५. सांस्कारिक लोकगीतको सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत अध्ययन कार्यमा क्षेत्र कार्यबाट सङ्कलन गरिएर ल्याइएका गीतहरूलाई विधातत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । जसअन्तर्गत विषयवस्तु, मूलपाठ, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, लय, भाषाशैली र संरचना विश्लेषणका मुख्य आधार रहेका छन् । साथै यसमा वर्णनात्मक विधि र विश्लेषणत्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

६. सांस्कारिक लोकगीतको परिचय

मानिसको जन्म, न्वारन, छैटी, ब्रतबन्ध, विवाहजस्ता सांस्कारजन्य कार्य, जात्रा, पर्व, उत्सव, यज्ञ, पूजा, मेला, वर्ष चक्रमा घुमी आउने पर्व विशेषका अवसरमा सांस्कारिक लोकगीतको रूपमा स्वीकार हुँदै पुर्खाहरूको मौखिक परम्पराबाट स्थानन्तरण हुँदै अगाडि बढेको लोकगीत हो । यसलाई स्थानीय भाषामा फाग भनिन्छ ,भने सेती अञ्चलका जिल्लामा यस्ता लोकगीतलाई मागल गीत भनिन्छ (पन्त,२०५५,पृ.५६) । यस्ता गीत विभिन्न माङ्गलिक एवम् सांस्कारजन्य कार्यको शुभ अवसरमा गाउने गरिएका छन् ।

तर यस्तो सांस्कारिक लोकगीतलाई पाटन क्षेत्रमा फाग पनि भनिन्छ । यसले बैतडीको पाटन क्षेत्रको समुदायमा थरीथरीको अर्थ बोकेको पाइन्छ । खास गरी बैतडेली समुदायमा फाग भन्नाले घरका भित्तामा मौरी पालनका लागि बनाइएको खर प्वालका आकारको ठाउँलाई बुझाउँछ । त्यसमा मौरीहरू बस्दछन् र गुनगुनाउँछन् । त्यसरी नै प्वालभित्र बसेका मौरीहरूको गुनगुनाहट भैं अटुट रूपमा संगीतात्मक लयको संवाहन गर्ने लोकरचना भएकोले यसलाई फाग भएको हो (पन्त, २०५५, पृ. ६-७)। यस लोकगीतको सम्बन्धमा वास्तविक, स्पष्ट एवम् तार्किक र युक्तिसंगत् अर्थ दर्शाउने भाव नदेखिए तापनि फाग बैतडी जिल्लाको आफ्नै ढङ्गको लय हो, एउटा छन्द हो, लोक सांस्कार गीत हो, मङ्गल गीत हो । नारी गीत हो, लोक कर्मकाण्ड हो, सर्वाधिक महत्वपूर्ण लोकगीत हो, सामाजिक एकता कायम गर्ने, जातीय स्वाभिमान बचाइ राख्ने साक्षात् सम्पत्तिको रूपमा चिनिएको लोकगीत हो (पन्त, २०५५, पृ ७) । खास गरी प्रस्तुत लोकगीत गाउनुको मुख्य उद्देश्य व्यक्तिले आफ्नो जीवनमा इष्टफल प्राप्त गर्नु , कार्यसिद्धिको कामना गर्नु, ईश्वर वन्दनाका साथै आस्था, विश्वास र भरभरोसाको कामना गरिनु हो । प्रस्तुत अध्ययनमा बैतडी जिल्लाको पाटन क्षेत्रको लोक समुदायमा मानव जीवनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण चरण मानिएको ब्रतबन्धका क्रममा बालकका शिरको कपाल काट्ने बेलामा गाइने लोकगीतलाई विषयवस्तु, मूलपाठ, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, लय, भाषाशैली र संरचनालाई मुख्य आधार विश्लेषण गरिएको छ ।

६.१ जनै पहिरदा गाइने सांस्कारिक गीतको विश्लेषण

प्रस्तुत सांस्कारिक लोकगीतको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

६.१.१ परिचय

प्रस्तुत सांस्कारिक लोकगीत ब्रतबन्धका क्रममा गरिने कर्मकाण्डका अवसरमा गाइएको लोकगीत हो । बैतडेली जनसमुदायका मानिसहरूले जनै पहिरदा यो गीत गाउने गर्दछन् । खास गरी यसमा बालकले लगाउने जनै बनाउन गरिएका कामअर्न्तगत कपास छरेको,गोडमेल गरेको,सिचाई गरेको,कातेको र कातेका र अन्त्यमा जनै बनाएर बालकलाई पहिरिएका घटनाक्रम मानव जीवनमा

सबैभन्दा पवित्र मानिने ब्रतबन्ध गर्दाको क्रममा यस गीतमा समावेश गरिएको छ । हुने चरणअर्न्तगत बालकले जनै लगाउँदा गाइने लोकगीतलाई स्थानीय नारी समूहद्वारा लोक लयमा र मिठो स्वरमा गाइएको छ ।

६.१.२ मूलपाठ

अध्ययनीय क्षेत्रबाट सङ्कनल गरेर ल्याइएका लोकगीतलाई मूलपाठका रूपमा तल पाठ्यीकरण गरिएको छ :

१. कसुले बला तेरा कटाल कटायो
बालक कसले जङ्गल काट्यो
२. कसुले बला तेरा कटाल धुलायो
बालक कसले जङ्गल सफा गयो
३. लक्ष्मनका बौलीले काट्यो कटाल
लक्ष्मणले पाखुरीले जङ्गल काट्यो
४. लक्ष्मनका रखवालीले धुलायो कटाल
लक्ष्मणको सहयोगीले जङ्गल सफा गयो
५. राम जिउका बौलीले खण्यो कटाल
रामका पाखुरीले जङ्गलमा खन्यो
६. कसुइले बला तेरा कपास गयो
बालक तिम्रो लागि कपास कसले छन्यो
७. दशरथकी बौलीले मायौं बोयो कपास
आमा दशरथकी बौलिले कपास छन्यो
८. कसुइले बला तेरा गोण्यो कपास
बालक कसले तिम्रो कपास गोड्ने काम गयो
९. सीता रानी रखवालीले गोण्यो कपास
सीता रानीको सहयोगीले कपास गाड्ने काम गयो
१०. कसुइले बला तेरा नेल्यो कपास
बालक तिम्रो कपासलाई गोडमेल कसले गयो
११. पारभतीका रखवालीले नेल्यो कपास
पार्वतीका सहयोगीले गोडमेल गयो
१२. कसुइले बला तेरा टिप्या कपास
बालक तिम्रो कपास कसले टिप्यो
१३. राधिकाकी बौलीले टिप्या कपास
राधिकाकी पाखुरीले टिप्यो कपास
१४. कसुइले बला तेरा कात्यो जनइ

बालक कसले तिम्रो जनै बनाउने काम गर्‍यो

१५. बरामनकी बौलीले कात्यो जनइ मायौ

आमा ब्रह्मणकी पाखुरीले जनै बनायो

१६. एकपल्या जनइ बला तो कैले पैरायो

बालक एक तुना भएको जनै कसले पैहिरायो

१७. एकपल्या जनइ बला कसुइकी हुन्च

बालक एक तुना भएको जनै कसको हुन्छ

१८. एकपल्या जनइ बला कसुइकी नाइ हुनी

बालक एक तुना भएको जनै कसैको पनि हुँदैन

१९. दोपल्या जनइ बला कसुइकी हुन्चे

दुई तुना भएको जनै कसको हुन्छ

बालक एक तुना भएको जनै कसैको पनि हुँदैन

२०. तेपल्या जनइ बला क्षेत्रीकी हुन्चे

तिन तुना भएको जनै क्षेत्रीकी हुन्छ

२१. चौपल्या जनइ बला तो कैले पैरायो

चार तुना भएको जनै तिम्रीलाई कसले पहिरायो

२२. चौपल्या जनइ बला शुद्धति नाइ हुनी

चार तुना भएको जनै शुद्ध हुँदैन

२३. पाँचपल्या जनइ बला तो कैले पैरायो

पाँच तुना भएको जनै कसले पहिरायो

२४. पाँचपल्या जनइ बला शुद्धति नाइ हुनी

पाँच तुना भएको जनै शुद्ध हुँदैन

२५. छइपल्या जनइ बला कसुइकी हुन्च

छ तुना भएको जनै कसको हुन्छ

२६. छइपल्या जनइ बला बरामुनकी हुन्चे

छ तुना भएको जनै ब्राह्मणको हुन्छ

२७. छइपल्या जनइ बला तो कैले पैरायो

बालक छ तुना भएको जनै ब्राह्मणले पहिरायो

२८. ईष्टकुल देवताइले जनइ पैराइ दियो

ईष्टकुल देवताले जनै पैहिराइ दियो

३९. पञ्चकोटि देवताइले जनइ पैराइ दियो

पञ्चकोटि देवताले जनै पैहिराइ दियो

३०. पैर बला, पैर बला छइपल्या जनइ.

बालक छ तुना भएको जनै पहिरनु

३१. गुरु जिउ हमराइले जनइ पैराइ दियो

हाम्रो गुरुजीले जनै पहिराइ दियो

३२. पैर बला पैर बला छइ पल्या जनइ

बालक छ तुना भएको जनै पहिरन

३३. अब भयो बालो मेरा बरामनको बेटा

अब बालक ब्राह्मणको छोरो भयो

६.१.३ विषयवस्तु

प्रस्तुत संस्कारिक गीत बालकको ब्रतबन्ध गर्दाका क्रममा गाइने संस्कारिक गीत हो । खास गरी बालकले जनै लगाउने बेलामा गाइने गीत हो । प्रस्तुत गीतमा जनै उत्पादन गर्ने कच्चा पदार्थलाई उब्जाउन जमिन खोज्ने, जङ्गल, फडानी गर्ने घाँस, भारपात सफा गर्ने, कपास छर्ने, उमार्ने, गोड्ने काल्ने काट्ने र जनै बनाइ बटुकलाई दिने भन्ने सन्दर्भ बोकेर उक्त गीत गाइएको छ । प्रस्तुत गीतको मुख्य विषयवस्तु पनि यही नै संवादात्मक शैलीमा गीति कथानकलाई अगाडि बढाउँदै बालकलाई थरि थरिका प्रश्नहरू सोधिएका छन् । कपास उमार्नको लागि जमिन खाली गर्न कटाल कसले काटेको ? साना मसिना बोट बिरुवालाई धुलो कसले बनायो भनी प्रश्न सोधिएको छ । प्रतिउत्तरमा लक्ष्मणका बाहुलीले कटाल कटाएको छ, र काटेको कटाललाई धुल्याउने काम गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी धुल्याएको, जमिन कसले खनेको, कसले कपास छरेको भन्ने प्रश्नहरू सोधिएका छन् । त्यसैको उत्तरमा रामजीका बौलीले जमिन खनेको, दशरथका हातले कपास छरेको र गोडमेल गरेको कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी छरेको कपासलाई गोडमेल गर्ने काम गरेको छ, अनि पाकेको कपासलाई कस-कसले टिपेको हो भनी प्रश्न गरिएको छ । उक्त प्रश्नको जवाफमा सीताकी रखवालीले अर्थात् नोकरले गोडेको र पार्वतीले पाकेको कपास टिपेको हो भनी बताइएको छ भने अर्कोतिर जानै काल्ने र बनाउने काम पैहिराउने कामको प्रसङ्गबाट विषयवस्तु अगाडि बढेको छ । यहाँ बालकले लगाउने जनै एक, दुई, तिन, चार, पाँच र छ धागोले बनेको छ । यी जनै मध्ये कुन जनै तिमिले लगाउने काम हुँदछ भनी आमाले बालकलाई सोधेको देखिन्छ । त्यसैगरी एक, दुई, तिन, चार, धागोले बनेको जनै अशुद्ध हुने, पाँच धागोको जनै क्षेत्री जातिले लगाउने छ, धागोले बनेको जनै ब्राह्मणका लागि शुद्ध हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यहाँ बालकलाई लगाइएको छ धागोले बनेको जनै ईष्टकुल देवता, पञ्चकोटि देवता र तेत्तिसकोटि देवताको हो । उक्त जनैलाई गुरु ब्राह्मणले लगाइ दिएको छ र बालक जीवनभरि शुद्ध भयो भन्ने प्रसङ्गसँगै गीतको विषयवस्तु अन्त्य भएको छ ।

६.१.४ सहभागी

प्रस्तुत गीत गायनका क्रममा मानवीय र मानवेत्तर पात्रको सहभागिता रहेको छ । मानवीय पात्रलाई प्रमुख सहायक र गौण भूमिकाका रूपमा देखाइएको छ । मानवीय प्रमुख पात्रका रूपमा बालकलाई देखाइएको छ । बालककै केन्द्रीयतामा प्रस्तुत गीत गाइएको हो । त्यसै गरी यस गीतलाई मिठो स्वरमा गाउने लोक गायिकाको विशेष भूमिका रहेको छ । स्थानीय नारी समूहद्वारा गाइएको यो गीतमा विशुद्ध लोक लयको गरिएको छ । त्यसै गरीआमा बुवा, फगारी, ब्राह्मण र नाई सहायक पात्रका रूपमा उभिएका छन् । राम, सीता लक्षण, राधिका, पार्वती, दशरथ, रखवालीको नाम समेत उल्लेख भएको छ । त्यसै गरी गौण पात्रको रूपमा इष्टमित्र, छरछिमिक नातागोता र गाउँले रहेका छन् ।

६.१.५ उद्देश्य

प्रस्तुत संस्कारिक गीत गाउनुको मुख्य उद्देश्य शोडष संस्कारको परम्परालाई निरन्तरता दिनु, ब्रतबन्ध गरेपछि जनै लगाएर धार्मिक एवम् संस्कारिक र यज्ञ यज्ञादि कर्मका लागि योग्य एवम् शुद्ध बनाउनु, परम्परादेखि चलिआएको मूल्य, मान्यता र परम्परालाई जोगाई राख्नु, लोकशिक्षाको सन्देश दिनु, लोकगीत र लोकज्ञानलाई निरन्तरता दिनु, पुख्यौली सम्पतिको जर्गेना गर्नु, बैतडली जन जीवनको भल्को दिनु माङ्गलिक शुभ आर्शीवचन दिनु उक्त गीत प्रस्तुति गर्नुको उद्देश्य रहेको छ ।

६.१.६ परिवेश

प्रस्तुत लोकगीतमा बैतडेली ग्रामीण समुदायको भल्को आएको देखिन्छ । यहाँ खासगरी बालकलाई जनै पहिराउने बेला भएको हुँदा यससँग सम्बन्धित क्रियाकलाप भएका छन् । यस कार्यलाई ठूलो महत्त्वका साथ हेरिने हुँदा भोजको आयोजना गरिएको छ । यसमा स्थानीय खानाका परिकार पकाइएका छन् । त्यस्ता खानाका परिकारमध्ये ताइ लगाउने, सेलरोटी पकाउने भात, दाल, बटुक, खीर, पलेउ, माणा, भारेको मही लगायतका स्थानीय खानाका परिकारहरू पकाइ रहेका छन् । घर आँगन रडरोगन गरिएको छ । घरको बाहिर रातो माटोले पोतेको छ । घरको अगाडि सानो मण्डप बनाइएको छ । गायिकाहरूले मिठो धुनमा संस्कारिक गीत गाइरहेकी छन् । जसले गर्दा साङ्गीतिक गुञ्जनको वातावरण सिर्जना भएको छ । यस कार्यमा घर, छिमेक, इस्टमित्र, नातागोता लगायतका सम्पूर्ण मानिसहरूको भेटघाट भएको छ । यस कार्यमा उपस्थित भएका सबै मानिसहरूले नयाँ नयाँ, लुगा लगाएका छन् । निधारमा रातो टीका लगाएका व्यक्तिहरूको उपस्थिति भएको छ । साथै स्थानीय भाषाको प्रयोग र स्थानीय लवजको प्रयोगले साच्चिकै गाउँले परिवेश यथार्थ स्मरण गराएको छ । यस कार्यको अवसरमा गाइएका गीतमा, प्रकृति, नातागोता, धर्म, कर्म, स्थानीय देवदेवी, विधिविधानको सम्मत क्रियाकलाप भएको संस्कारिक कार्यको परिवेशले पूर्णता पाएको छ ।

६.१.७ लयविधान

यस गीतमा विशुद्ध लोक प्रचलित लयमा गाइएको छ । लयकै कारणले गीतमा एकदमै मिठासपन देखिएको छ । यसमा अक्षरको असमान वितरण क्रम रहेको छ । अक्षरको संरचनागत वितरण अनुसार आंशिक र पूर्ण विश्राम भएको छ । गीतको प्रत्येक चरणमा अन्त्यानुप्रास अर्थात् समतुकान्तता नभए तापनि गायनका क्रममा अन्त्यानुप्रास मिलेजस्तो सुनिन्छ । अक्षरको असमान वितरण क्रम भए पनि गायन गर्दा लयमा एकरूपता मिलेको आभाष हुन्छ । अक्षरको ह्रस्व दीर्घ, हलन्त र अजन्तका कारण गीतमा आउने उतारचढावले एक प्रकारको सांगीतिक भंकार पैदा भएको सुनिन्छ, जसले गर्दा गीत सुरिलो सुरम्य र श्रवणमा मधुरता थपेको छ । यहाँ अक्षरगत असमान भए पनि लयमा, गायनमा एकरूपता रहेको छ ।

६.१.८ संरचना

प्रस्तुत सांस्कारिक लोकगीत मध्यम आयामको रहेको छ । यसमा जम्माजम्मी ३३ ओटा गीतिचरण रहेका छन् । उक्त लोकगीतमा कसुले बला तेरा कटाल कटायो, कसुले बला तेरा धुलायो कटाल प्रश्नबोधक गीति चरणबाट यस गीतको उठान भएको छ, भने पैर बला पैर बला छइ पल्या जनइ गीतिचरणमा तुडुगिएको छ । यसमा आमा र बालकका विच कपास छर्नको लागि जमिन खोज्ने, त्यो ठाउँलाई सफा गर्ने, कपास गोडमेल कसले गर्ने जनैका सम्बन्धमा भएका विभिन्न प्रसङ्गलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइ संवादका माध्यमबाट गीतको कथानक अगाडि बढेको छ । यो लोकगीत गाउँदा एकै स्वरमा र एकै लयमा गाइएको भए पनि उक्त गीतमा प्रयोग गरिएका अक्षरमानै असमान रहेको छ । यसमा ९,१०,११,१२,१३,१४,१५ का क्रममा अक्षरको वितरण क्रम भएको छ । यस लोकगीतमा चरणको वितरण क्रमलाई हेर्दा ९ अक्षरका ६ चरण १० अक्षरका ५ चरण ११ अक्षरका ७ चरण १२ अक्षरका ५ चरण १३ अक्षरका ३ चरण १४ अक्षरका ४ चरण १५ अक्षरका ३ चरण गरी जम्मा ३३ चरणमा संरचित भएको छ । त्यसै गरी प्रस्तुत गीतमा विभिन्न नाता बोधक शब्द, स्थानीय मौलिक शब्द, प्रश्नवाची शब्द, भूतकालीन क्रियापदको प्रयोगको बनावटले गर्दा उक्त गीतको पूर्ण स्वरूप बनेको छ । साथै आमा बालकका विचको कुराकानीमा आधारित भई गाइने हुँदा संवादात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ ।

६.१.९ भाषाशैली

आफ्नो चिनारी दिने मौलिक एवम् स्थानीय शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । अर्थहीन र अर्थयुक्त शब्दको प्रयोग गरिएको छ । उक्त गीतमा बैतडेली समुदायमा विभिन्न कर्मकाण्ड गर्दा गीतमा प्रयोग भएका शब्दहरू यस प्रकार छन्, जस्तै एकपल्या (एक धागोले बनेको), दुईपल्या (दुई धागोले बनेको), तिनपल्या (तीनओटा धागो भएको), चारपल्या (चारओटा धागो भएको), पचपल्या (पाँचओटा धागो भएको), छपल्या (छओटा धागो भएको), जनैइ (जनै), कसुइकी (कसकी), कैले (कसलेउ), पैइ (पहिरनु), बरामन (ब्राह्मण), बेटा (छोरो), नेल्यो (गोडमेल), बोयो (छर्ने काम) गोण्यो, (गोड्ने काम), रखावली (सहयोगी), बौली (हात), कात्नु (बाटनु), र कटाल (रुख काटेर खेती गर्ने काम), धुलायो (मसिनो पार्ने काम), क्षेत्री (क्षेत्री), डेपता (देवता), हुन्चे (हुन्चे) साथै प्रस्तुत गीत वार्तालापको आधारमा गाइने हुँदा प्रश्नोत्तरात्मक शैली सवाल जवाफका आधारमा गाइने हुँदा संवादात्मक शैली परिवेश र प्रसङ्ग अनुसार गाइने हुँदा वर्णनात्मक शैलीमा गाइएका छ ।

६.२. निष्कर्ष

बैतडी जिल्लाको पाटन क्षेत्र सुदूरपश्चिम अन्तर्गत पर्ने एक पहाडी शहर हो । भौगोलिक बनावटका आधारमा पहाडी जिल्ला भएपनि लोकसाहित्य र लोक संस्कृतिका दृष्टिले सम्पन्न ठाउँ छ । खास गरी यस जिल्लाका मानिसको जीवनमा विभिन्न संस्कारजन्य कार्य हुने गर्दछन् । त्यही कार्यका अवसरमा विभिन्न संस्कार गीत गाउने गर्दछन् । यस क्षेत्रमा जन्मका गीत, न्वारनका गीत, छैटीका गीत,

अन्नप्रासनका गीत, ब्रतबन्ध र विवाह गर्ने बेलामा गाइने संस्कारिक गीत गाईने गरिन्छ । यसमध्ये ब्रतबन्धका क्रममा गरिने विधिविधान अन्तर्गत जनै पहिरने बेलाको गीतको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ ब्रतबन्ध संस्कार कार्यलाई पवित्र कार्यका रूपमा लिने गरिन्छ । यो कार्य गर्दा मानिस समाजका कुनै पनि कार्य गर्नमा योग्य मानिन्छ । यहीँ कार्यका अवसरमा गीत गाउने गरिएको छ । यो गीत लोक लयमा गाइएको छ । यसलाई स्थानीय लोकगायिकाले गाएकी छिन् । यस गीतले जनै बनाउने विषयवस्तुका बारेमा वर्णन गरिएको छ । यो गीत आयामका आधारमा मध्यम खालको छ । प्रस्तुत लोकगीतलाई गीतितत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

सन्दर्भसामग्री

- अवस्थी, महादेव (२०४५), 'बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी' प्रयोग स्नातकोत्तर अप्रकाशित शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- आचार्य, गोविन्द (२०६०), **लोकगीतको विश्लेषण**, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन
- कार्की, बमबहादुर (२०७३), **छन्दको छहारी**, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- खनाल, तुलसीराम 'प्रवास' (२०७५), **गल्छै लाहुरे लोकगीत**, काठमाडौं : नेपाली नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव, (२०५०), **लोकसाहित्यको अवलोकन**, काठमाडौं: एकता प्रकाशन ।
- चन्द्र, उमा (२०४९), 'बैतडेली सांस्कृतिक फागहरूको सङ्कलन वर्गीकरण र परिचय', स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- चालिसे, विजय (२०३९), **डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य**, काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
- नेपालपूर्ण प्रकाश 'यात्री' (२०४९), **भेरी लोकसाहित्य**, काठमाडौं नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पराजुली, मोतीलाल (२०७३) **नेपालका प्रदर्शनी कला** प्रादेशिक अनुसन्धान, काठमाडौं : नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पन्त, जयराज (२०५३) **अञ्जुलिभरि सगुन पोल्टाभरि फाग**, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पन्त, जयराज (२०६६), **डोटेली पार्विक फागको सङ्कलन अध्ययन र विश्लेषण**, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।
- पैतोला, पुरनप्रसाद (२०७५), **बैतडीमा प्रचलित लोकगीतको एक झलक पटकन**, (वर्ष ९, अङ्क ९ पूर्णाङ्क ९, पृ. ५-७) ।
- बन्धु, चूडामणि, (२०५८), **नेपाली लोक साहित्य**, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- भट्ट, उद्धव देव (२०५९), 'बैतडेली लोकगीतको अध्ययन,' स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।
- भट्ट, पुष्करराज (२०७३) **नेपालका प्रदर्शनी कला** प्रादेशिक अनुसन्धान, काठमाडौं : नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

मुटुको व्यथा नाटकमा अङ्गी रस

सञ्जय खतिवडा

लेखसार

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य मुटुको व्यथा नाटकमा अङ्गी रसको अध्ययन गर्नु रहेको छ। यस उद्देश्यलाई पूरा गर्न मुटुको व्यथा नाटकमा अङ्गी रसको विकास कसरी भएको छ भन्ने प्रश्न निर्माण गरिएको छ। यस लेखमा पूर्वीय काव्यशास्त्रीय मान्यताको रससिद्धान्तलाई आधार मानेर यस नाटकको विश्लेषण गरिएको छ। भरतमुनिद्वारा प्रतिपादित र उनीपछिका आचार्यहरूबाट परिपोषित मान्यताका आधारमा स्थापित रसवादी चिन्तनलाई आधार मानी यस नाटकको विश्लेषण गरिएको छ। पुस्तकालयीय कार्य तथा गुणात्मक विधिको प्रयोग गरी अध्ययन गरिएको यस लेखमा मुटुको व्यथा नाटकको घटनावस्तुलाई अर्थप्रकृति र कार्यावस्था तथा रससामग्रीका आधारमा विश्लेषण गरी अङ्गी रसका रूपमा शृङ्गार (विप्रलम्भ) रहेको निष्कर्षमा पुगिएको छ।

मुख्य शब्द कुञ्जिका : कार्यावस्था, अर्थप्रकृति, रससामग्री, स्थायी भाव, अङ्गी रस।

१. विषय परिचय

बालकृष्ण समद्वारा रचित मुटुको व्यथा (१९८६) प्रथम आधुनिक नेपाली नाटक हो। नेपाली नाटकमा अनुवाद परम्परा चलिरहेको समयमा समले संस्कृत, हिन्दी, फारसी आदि भाषाबाट अनुवाद गर्ने परम्पराको विपरीत मुटुको व्यथा जस्तो सामाजिक मौलिक नाटकको रचना गर्दै नेपाली नाट्य क्षेत्रमा आधुनिकता भित्र्याएकाले उनलाई नेपाली नाटकको आधुनिक कालका प्रवर्तक मानिन्छ। उनले सामाजिक तथा ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित नाटकहरूको रचना गरेका छन्। उनका प्रकाशित नाटकहरूमा मुटुको व्यथा (१९८६), ध्रुव (१९८६), मुटुको व्यथा (१९९४), प्रह्लाद (१९९५), अन्धवेग (१९९६), भक्तभानुभक्त (२०००), म (२००२), प्रेमपिण्ड (२००९), अमरसिंह (२०१०), भीमसेनको अन्त्य (२०१२), तलमाथि (२०२३), तानसेनको भरी (२०२६), अमित वासना (२०२७), स्वास्नीमान्छे (२०३३), मोतीराम (२०३३), ऊ मरेकी छैन आदि हुन्।

काव्य वा नाटक पढेपछि वा हेरेपछि पाठक वा दर्शकका मनमा पर्ने स्थायी प्रभाव रस हो। रस कुनै अनुभूति वा संवेदनाबाट हुने र आनन्दका रूपमा आस्वाद्य हुन्छ। रसले पाठक तथा दर्शकमा मानसिक प्रभाव पार्दछ। यो शब्द र अर्थद्वारा विभावादिको संयोजनबाट अभिव्यक्त भएर आस्वादित बन्ने गर्दछ। नाटकमा प्रमुख रूपमा रहने अथवा मूल कथावस्तुसँग जोडिएर आउने रस अङ्गी रस हुन्छ। यो काव्य वा नाटकमा एउटा मात्र रहन्छ। यसले मुख्य कथावस्तुसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछ। प्रस्तुत लेखमा समको मुटुको व्यथा नाटकमा अङ्गी रसको विकास र परिपाक कसरी भएको छ भन्ने विश्लेषण गरिएको छ।

२. समस्याकथन

नाटक दृश्यकाव्य भएको हुँदा यसमा कुनै न कुनै रसको योजना गरिएको हुन्छ। मुटुको व्यथा नाटकको घटना विकासमा पनि रस योजना पाइन्छ। यसर्थ यस लेखमा मुटुको व्यथा नाटकमा अङ्गी रसको विकास कसरी भएको छ अर्थात् रसात्मकताले परिणति कसरी प्राप्त गरेको छ भन्ने जिज्ञासा समस्याका रूपमा रहेको छ।

३. अध्ययन विधि

अध्ययन विधिलाई सामग्री सङ्कलन विधि र सैद्धान्तिक पर्याधार उपशीर्षकमा राखेर प्रस्तुत गरिएको छ। सामग्री सङ्कलन विधिअन्तर्गत अध्ययनका लागि आवश्यक सामग्रीहरू कुन विधिबाट सङ्कलन गरिएको छ भन्ने बारेमा चर्चा गरिएको छ भने सैद्धान्तिक पर्याधारअन्तर्गत कुन आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ र समस्याको रूपमा उठाइएको प्रश्नको समाधान कसरी गरिएको छ भन्ने बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

३.१ सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषण विधि

प्रस्तुत लेख मुटुको व्यथा नाटकको विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेको हुँदा यसमा आवश्यक सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यबाट गरिएको छ। प्रस्तुत लेखको प्राथमिक स्रोत मुटुको व्यथा नाटक हो भने उक्त नाटकसँग सम्बन्धित रहेर गरिएका शोध, समालोचनात्मक लेख,

रचना तथा कृतिहरू द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । निगमनात्मक विधिको परिधिमा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरी सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ सैद्धान्तिक पर्याधार

मुटुको व्यथा नाटकमा अङ्गी रसको विकास तथा परिपाक कसरी भएको छ भन्ने जिज्ञासाको समाधान गर्नु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ । त्यसका लागि पूर्वीय काव्यशास्त्रीय सिद्धान्तको रूपमा स्थापित रससिद्धान्तलाई मूल आधार बनाइएको छ । रससिद्धान्तमा शृङ्गारादि रस तथा तिनका उपकरणको विवेचना गरिएको छ । रसहरू मुख्यतः शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, वीभत्स, अद्भूत, शान्त हुन्छन् भने तिनका उपकरणहरू विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव र स्थायी भावमा रति, हास, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, आश्चर्य र निर्वेद रहेका छन् ।

काव्यमा रसयोजनाको विश्लेषण गर्दा घटनाव्यापारलाई कार्यावस्था र अर्थप्रकृतिका आधारमा गर्नु आवश्यक हुन्छ । प्रबन्ध कृतिमा रसको योजना गर्दा कथानक, चरित्र र परिवेश महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रहेका हुन्छन् । सामान्यतः कथानकले रसका आलम्बन विभावलाई प्रस्तुत गर्छ भने परिवेशले पनि कथानकको अङ्गका रूपमा उद्दीपन विभावलाई प्रस्तुत गर्छ र चरित्रका कार्यव्यापारले अनुभाव र व्यभिचारी भावलाई प्रस्तुत गर्छन् । प्रबन्ध कृतिमा रस निष्पत्तिका महत्त्वपूर्ण संरचक घटक वस्तु वा कथानक र नेता वा चरित्र हुन् भन्ने प्रस्ट हुन्छ र रसको विश्लेषण पनि यिनै तत्त्वका आधारमा गर्नु पर्दछ । कथानक, चरित्र र परिवेश योजना प्रभावकारी बन्न सकेन भने रसको परिपाक प्राप्त गर्दैन त्यस अवस्थामा भावाभास, रसाभास तथा भावावस्था आदि मात्र पनि रहन सक्छ । कुनै पनि रस तथा सञ्चारी भावको अनुचित ढङ्गले वर्णन गरिएमा रसाभास वा भावाभास हुन्छ भने कुनै भावको अनौचित्य तरिकाले रस भावको उद्बोधन भएमा रसाभास र भावाभास हुन्छ ।

४. मुटुको व्यथा नाटकमा अङ्गी रसको विश्लेषण

प्रस्तुत मुटुको व्यथा नाटक (१९८६) जम्मा पाँच अङ्क र अठार दृश्यमा संरचित छ । पहिलो, दोस्रो र तेस्रो अङ्कमा क्रमशः चार चारवटा दृश्यमा संरचित छन् भने चौथो र पाँचौ अङ्कमा तीन तीन दृश्यहरू रहेका छन् । जसमध्ये चारवटा अङ्कहरू जुम्लामा नै घटित छन् भने पाँचौ अङ्कको तेस्रो दृश्यपछिका घटनाहरू काठमाडौंमा घटित रहेका छन् ।

प्रस्तुत नाटकमा माधव, कपिला र शनक विचको त्रिकोणात्मक प्रेमको कथालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । रूप पक्षलाई भन्दा गुण पक्षलाई महत्त्व दिएको माधवले कपिलालाई आत्मिक प्रेम गरेको देखिन्छ भने कपिलाले भने बाह्य वा रूप पक्षलाई आधार मानेर शनकलाई पतिका रूपमा चयन गरेको देखिन्छ । यस नाटकमा प्रेम पक्षलाई मुख्य विषय बनाएर उनीहरूको प्रेमले सफलता हासिल गर्न नसकेको प्रसङ्ग रहेको छ । जुम्लाबाट आरम्भ भएको प्रस्तुत नाटकको विषयवस्तु काठमाडौंमा आएर सकिएको छ । माधवले कपिलाको प्रेममा विश्वास राख्दा राख्दै पनि कपिलाले उसको सत्प्रेमलाई नअपनाएको र शारिरीक रूपमा सुन्दर तथा राम्रो देखिने शनकसँग विवाह गरेकी छे । तर जीवनमा आएको विभिन्न उतारचढावका कारण आफ्नो निर्णय गलत हुन पुगेको निष्कर्षमा ऊ पुगेको देखिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा माधवको सत्प्रेमले सार्थकता प्राप्त गर्न नसके पनि जीवनभर दुवैजना उक्त प्रेमलाई सार्थक बानउन खोज्ने प्रयासमा लागेको देखिन्छ । सानै उमेरदेखि गलत सङ्गतमा लागेको शनकले भारतीयस्ती खराब आचरण भएकी नारीका सङ्गतले जीवनमा आफूले त धेरै दुःख पाउछ भने आफ्नी पत्नी कपिला तथा सन्तानको जीवनभर धेरै उतारचढाव देखिन्छ । उसले आफ्नी पत्नीको माइतको घरसमेत बिक्री गरेर भारती तथा उसका गुण्डा साथीहरूलाई पैसा दिएको, भारतीको गलत मनसायलाई बुझ्न नसकेको, भारतीलाई आफ्नी प्रेमिका तथा पछि विवाह गरेर दोस्री पत्नी बनाउन भन्दै कपिलासँग छल कपट गरेको देखिन्छ । जसका कारण उसले जीवनमा सम्पत्तिको अभावका साथै खाने कुराको समेत जोहो गर्न नसकेर भौतरिनु परेको देखिन्छ । यसर्थ ऊ नाटकको आफ्ना अबुभक्का कारण गलत पात्रका रूपमा प्रस्तुत हुन पुगेको छ । उसले आफूलाई समय अनुसार परिवर्तन गर्न नसकेपछि भारतीका चङ्गुलमा परेर सबै सम्पत्तिसमेत गुमाउन पुगेको देखिन्छ भने अन्त्यमा आफ्नी पत्नी समेत गुमाएर आफूले पनि सेरिएर आत्महत्या गरेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा नाटकमा माधवको प्रेम सफल बन्न नसके पनि कपिला र शनकको प्रेमले समेत सार्थकता पाउन नसकेको देखिन्छ । किनभने माधवको मृत्युको खबर प्राप्त गरेपछि कपिलाले पीडा सहन नसकेर रगत छाडी देहत्याग गरेको देखिन्छ । यसबाट कपिलाले माधवको आफूप्रतिको प्रेमलाई सही ढङ्गले पहिचान गर्न नसकेर तथा समयमा सही निर्णय लिन नसकेका कारण जीवनमा पीडाबोध गर्नु परेको कुराको प्रस्ट सङ्केत उसले माधवलाई देखाएको व्यवहारबाट पाइन्छ ।

प्रस्तुत नाटकको कथावस्तुलाई हेर्दा नाटकको पहिलो अङ्कबाट नै माधवले कपिलाको विवाहको कुरालाई लिएर ओछ्यानमा नै पल्टिरेको कुराबाट प्रारम्भ भएकाले यहीँबाट नाटकको मुख्य घटना आरम्भ भएको देखिन्छ । माधव र कपिला विचको प्रेमका लागि बाल्यकालको पृष्ठभूमि सहितका घटनाहरू नाटकका आदिभागका घटना हुन् भने विवाहपछि कपिलाले आफ्नो पतिसँग काठमाडौं जाने निर्णय गरेर गाउँ छोड्ने दिन माधवले खाना खान घरमा बोलाएर बिदाई गरेका घटनाबाट नाटकको कथावस्तु मध्यभागमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । काठमाडौं पुगेपछि कपिला र शनकका जीवनमा आएका उतारचढाव, माधवले कपिलालाई भेट्न काठमाडौं पुगेको तथा त्यहाँ भएका विभिन्न घटनाहरूले नाटकको कथावस्तुलाई मध्यभागबाट अघि बढाएका छन् भने नाटकको अन्त्यतिर माधव र जेठीको मृत्यु भएको खबर केशवबाट थाहा पाउँदा आफूमा किन यति पीडा परेको हो भन्दै त्यसलाई सहन नसकेर रगत छाडी मरेको घटना नाटकको अन्त्यभागका घटना हुन् ।

त्यससँगै शनकले पनि यो घटना भारतीका कारणले गर्दा भएको हो भनी ऊसँग वादविवाद गर्दै गर्दा जीवनमा ठुलो गल्ती भएको महसुस गर्दै सेरिएर आत्महत्या गरेको प्रसङ्ग अन्त्यभागका घटनाहरू हुन् । यसका आधारमा उनीहरू विचको अव्यक्त प्रेमले सार्थकता पाउन नसकेको देखिन्छ । जसले विप्रलम्भ शृङ्गारको अवस्था सिर्जना भएको देख्न सकिन्छ ।

४.१ कार्यावस्थाका आधारमा विश्लेषण

पूर्वीय नाट्यशास्त्रीय मान्यताअनुसार नाटकको कार्यवस्थाअन्तर्गत आरम्भ, यत्न, प्राप्याशा, नियताप्त र फलागमको अध्ययन गरिन्छ । यहाँ प्रस्तुत *मुटुको व्यथा* नाटकको घटनाविकासको अवस्थालाई आधार मानेर यिनै पक्षहरूको चर्चा गरिएको छ ।

प्रस्तुत नाटकमा घटना विकासको आरम्भ प्रथम अङ्कको पहिलो दृश्यमा भएको छ । घाम लागिसके पनि माधव ओछ्यानमा सुतिरहेको, उसले कपिलालाई विवाहका लागि यमुनादेवीसँग कुरा गरे पनि कपिलाले शनकसँग विवाह गर्ने निश्चय गरिसकेको घटनाबाट आरम्भ भएको प्रस्तुत नाटकमा प्रथम अङ्कका पहिलो दृश्यबाट नै घटना आरम्भ भएको देखिन्छ । यहाँ आमाले सूर्योदय पनि भयो, तेरो आडमा घाम परिसक्यो उठ् भन्दा माधवले बाहिर नेपथ्यमा बजेको बाजाको आवाजसँगै हातमा खुकुरी लिएर बोलेको प्रस्तुत संवादले पुष्टि गरेको छ ।

किन मर्नु, सबै मौका किन फेरि गुमाउनु

स्वप्नमा कपिला पाएँ, विपनामा पनि कति

देख्न पाउँछु, के होला मरेर अब फाइदा?

उक्लँदो छु म, देखिन्छ महारौरवको सिँढी ।

म आज किन व्यूँभेछु ? (पृ.३)

प्रस्तुत उद्घरणमार्फत नाटकको मुख्य पात्र माधवले आफ्नो प्रेमभाव कपिलासँग रहे पनि उसले आफ्नो प्रेमलाई लत्याएर शनकसँग विवाह गर्न पुगेका कारण विक्षिप्त बनेको बेला बोलेको देखिन्छ । यसर्थ यसै घटनाले माधवको जीवनमा परिवर्तन ल्याएको र यही निर्णयकै कारण कपिलाले आफूले जीवनमा गल्ती गरेको भन्ने महसुस गर्नुका साथै आफ्ना हरेक दुःखमा उसले आफ्नो विवाहको निर्णय स्मरण गरेको देखिएकाले यहीबाट घटनाको आरम्भ भएको हो ।

प्रस्तुत नाटकमा कपिलाले शनकसँग विवाह गरेको भए पनि माधव कपिलासँग पुनः मिलन हुने आशामा रहेको देखिन्छ । ऊ समय समयमा गाइनेलाई पठाएर कपिलाको बारेमा बुझिरहेको हुन्छ । गाइनेले कपिलाको बारेमा केही दुःखको खबर ल्याएमा ऊ आफूले पनि पीडाबोध गर्दछ । यसबाट माधवमा कपिलाप्रति मनको अन्तरमा प्रेमभाव रहेको तथा उसले सहज वातावरणको खोजी गरिरहेको देख्न सकिन्छ ।

जा त, यस्तै हाल बराबर

ल्याएमा म खुसी हुन्छु (गाइनेलाई रुपियाँ दिन्छ) (पृ. ३४) ।

प्रस्तुत उद्घरणमा माधवले गाइनेसँग कपिलाको बारेमा सोधेको र कपिलाले जीवनमा दुःख पाएको भन्ने खबर सुनेपछि उसले आफ्नो मनभित्रको पीडालाई शान्त पार्न देखावटी खुसी भाव देखाएको छ ।

त्यो बेला ! अब त्यो बेला गयो हा ! कपिला र म

सँगै खेलथ्यौँ, सँगै डुल्यौँ, त्यो एक दिन आँपको

वृक्षमन्त्रि मैले त्यो सोधेँ - के कपिला, तिमी

विवाह मँसँगै गछौँ ? उसले त्यो जवाबमा

हाँसिलो नेत्रले 'हुन्छ' भनी । (पृ. ३५)

माथिको उद्घरणमा माधवले कपिलाको खबर गाइनेबाट बुझेर कपिलाप्रतिको आफ्नो प्रेमलाई बाहिर देखाउनुका साथै वितेका दिनका घटनाहरूलाई स्मरण गरेर कपिलाप्रतिको आफ्नो प्रेमभाव उचित समयमा मिलनको बाटोतर्फ उन्मुख हुने विश्वास राखेको देख्न सकिन्छ । यहाँ कपिलाले शनकसँग विवाह गरे पनि माधवले कपिलाको बारेमा बुझ्न पठाउनु, आफ्नो विगतको संवादलाई स्मरण गर्नु आदिजस्ता घटनाहरू यत्नअन्तर्गत पर्दछन् ।

प्रस्तुत नाटकको घटना विकासलाई हेर्दा शनकसँगको विवाहपश्चात् पनि कपिलाप्रतिको माधवको प्रेम स्पष्ट बाहिर देखिएको छ । उनले आफ्नो प्रेममा पुनर्मिलन सम्भव छ भन्ने आशा अबै पनि राखेको देखिन्छ ।

त्यो स्वर्गमा पनि

आत्मा छ प्रेमको खालि, प्रेमकै छ कलेवर

आकाश प्रेमकै, पृथ्वी प्रेमकै, प्रेमकै पुरी,

... छ प्रेम देवमा, देव प्रेममा छ त्यहाँ पनि;

त्यहाँको प्रेमको थोपा चुहिएमा कतै कतै । (पृ.७९)

माथिको उद्धरणमा कपिलाको आत्मालाई स्वर्गको रूपमा चित्रण गर्दै त्यहाँ रहेको आफ्नो प्रेमरूपी आस्थाले सार्थकता प्राप्त गर्ने कुरा बताएको छ । उसले कपिलाले आकस्मिक रूपमा निर्णय लिएर विवाह गरेको भए पनि उसको मन स्वर्ग भै सुन्दर रहेको र आफ्नो प्रेमले सार्थक रूप हासिल गर्ने कुरामा विश्वस्त रहेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत नाटकको घटनाविकासलाई हेर्दा नियताप्तिको अवस्था स्पष्ट देखिएको छैन ।

प्रस्तुत नाटकमा फलागमको अवस्था अन्त्यतिर रहेको देखिन्छ । जसको पुष्टिका लागि केही उद्धरणहरू यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

त्यसैले म अन्धी भएँ, बहिरी भएँ ।

हे ईश्वर, मलाई मार । मं बगें, बगें;

निसास्सिएँ, उतार् हात दे, कि मार म डुवें डुवें ! (पृ.९०)

प्रस्तुत उद्धरणमा कपिलाले आफ्नो पति शनकलाई चिन्न नसकेकोले गर्दा आफूले अन्धकारमय जीवन बिताउन बाध्य बनेको भन्दै माधवप्रतिको मनमा रहेको प्रेमभाव प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

तिमीहरू दुवैलाई सुख नित्य भइरहोस्

मेरो माया सबै जन्मजन्मान्तर रहीरहोस् !

... सम्भ - संसारमा भोकै मर्योय माधव !' (पृ.९४)

यस उद्धरणमा कपिलाले केशवबाट माधवको मृत्युको खबर सुनेपछि विक्षिप्त हुँदै मृत्युपश्चात् भए पनि वर्षको एकपटक सम्भन आग्रह गरेको देखिन्छ । यस समाचारबाट कपिलाको प्रेमभाव माधवप्रति रहको स्पष्ट हुन्छ ।

म अर्को जन्ममा यस्तै दोस्ती माधवकै बनूँ !

कपिला, कपिला, हा ! हा ! बिचरी कपिला मरी,

बत्ती तेल जलाएर आफैँ जल्दछ आखिर,

बाँकी रहन्छ निस्सार खरानी मात्र आखिर । (पृ.९४)

प्रस्तुत उद्धरणमा केशवले माधवको मृत्यु भएको खबर सुनाएपछि पीडाबोध गरेकी कपिलाले बोलेका अंशहरू छन् भने उक्त खबर सुनेपछि रगत छान्ने देहत्याग गरेको देखिएकाले उनीहरूको प्रेम मृत्युपश्चात् भए पनि सार्थक हुने अनुमान गर्न सकिन्छ । कपिलाले जीवनको अन्तिम वाक्यमा पनि अर्को जन्ममा माधवलाई साथीको रूपमा पाउने अपेक्षासहित प्राणत्याग गरेको कारणले यहाँ विप्रलम्भको अवस्था स्पष्ट देखिएको छ । माथिको उद्धरणहरूमार्फत कपिला र माधव बिचमा प्रेमको अंश अझै बाँकी थियो भन्ने स्पष्ट आधारहरू देख्न सकिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा कार्यावस्थाका आधारमा विप्रलम्भ शृङ्गार रस रहेको कुरा निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

४.२ अर्थप्रकृतिका आधारमा विश्लेषण

पूर्वीय नाट्यशास्त्रीय मान्यताअनुसार नाटकको अर्थप्रकृतिअन्तर्गत बीज, बिन्दु, पताका, प्रकरी र कार्यको अध्ययन गरिन्छ । यहाँ प्रस्तुत *मुटुको व्यथा* नाटकको घटनाविकासको अवस्थालाई आधार मानेर यिनै पक्षहरूको खोजी गरिएको छ ।

प्रस्तुत नाटकमा नाट्यबीजको आरम्भ प्रथम अङ्कको दृश्य १ मा नै भएको छ । सूत्रधारको सङ्केतपछि जुम्लास्थित माधवको घरको कोठामा ऊ सुतिरहेको र आमासँग भएको संवादबाट प्रस्तुत नाटकमा घटनाको बीज आरम्भ भएको देखिन्छ । यहाँबाट आरम्भ भएको घटनाबाट माधव र कपिला बिचको जीवनमा आएका उरारचढाव, दुःखमा एकअर्काले साथ खोज्नु, माधवले जीवनभर कसैसँग विवाह नगर्नु, कपिलाले पनि शनकसँग विवाह गरेर गलत गर्नु कि भनेर बेला बेलामा महसुस गर्नु तथा माधवको मृत्युको खबर सुनेर कपिलाले पनि देहत्याग (रगत छान्ने) गर्नुजस्ता घटनाहरू आएको देखिएकाले नाट्यबीज यहाँबाट आरम्भ भएको देखिन्छ ।

“उज्यालो भइसक्यो, माधव अझ सुतिरहेछ । यसले आफ्नी आमाको हात यमुनासँग उसकी छोरी कपिलालाई विवाह गर्न मागिपठायो, तर कपिलाले शनकसँग विवाह गर्ने निश्चय गरी; ... निमन्त्रणा माधवलाई हिजै पठाएको थियो । (पृ. १)

उल्लिखित उद्धरणबाट प्रस्तुत नाटकको मूल घटनाको बीजारोपण भएको छ । यहीँबाट सुरुवात भएको प्रस्तुत नाटकको घटना माधवको मृत्युको खबर सुनेपछि कपिलाले पनि देहत्याग गरेसँगै अन्त्य भएका कारण मुख्य घटनाको बीजारोपण यहीँबाट भएको हो भन्न सकिन्छ ।

नाटकमा बीजकथालाई अधि बढाउने तत्त्व बिन्दु हो । प्रस्तुत नाटकमा कपिलाले इन्कार गरेर शनकसँग विवाह गरेपछि माधवले पीडाबोध गरेर गाइनेमार्फत कपिलाको खबर बुझ्ने गरेको देखिन्छ । यसर्थ माधवमा अझै पनि उनीहरू बिचको मिलन हुने आशा कायमै रहेको देख्न सकिन्छ । यस्तै माधवले बेलाबेलामा कपिलाका बारेमा स्मरण गर्दै मनमा कुरा खेलाउनु नाटकको बिन्दु अन्तर्गत पर्दछ ।

माधव - दिल पो कपिलाको त्यो दण्ड पाउन योग्य छ ।

मेरो दिल उता लाग्यो, यता किन ऊ आउन

सकेन ? किन आएन ? (पृ. ३९)

प्रस्तुत उद्धरणमा कपिलाको दिलले आफ्नो दिल चोरेको र त्यसलाई फिर्ता नगरेको भन्दै अझै पनि प्रेम रहेको भन्दै सन्देह प्रकट गरेको छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा घटना विकासलाई हेर्दा बिन्दुको अवस्था देख्न सकिन्छ ।

नाटकमा मुख्य कथाको समानान्तर अधि बढ्ने सहायक कथाहरू नै पताका हुन् । प्रस्तुत नाटकमा माधव र कपिलाको प्रेमलाई पुनः मिलनको दिशातर्फ डोहोर्‍याउने सङ्केत दिने किसिमका घटनाहरू भारतीयको जालमा परेर शनकले घर बेच्नु, भारती त गुन्डा मिलेर शनकलाई फसाउने प्रयत्न गर्नु, शनकले पनि भारतीयको गलत नियतको बारेमा नबुझी कपिलालाई छल गर्नु आदि हुन् । यसैको परिणतिस्वरूप कपिलाले आफूले गलत निर्णय लिएँ कि भन्ने महसुस गरेको देखिन्छ । यसर्थ यी घटनाहरू प्रस्तुत नाटकमा पताका बानेर आएका देखिन्छन् ।

भारती- मुख बारे, गयो रोग स्वास्थ्य छोडेर देहमस

अब मीठा कुरा जेते मेते आए पनी भयो ।

(गुन्डा खाटमन्तिरबाट आउँछ)

गुन्डा- (भयालबाट चिच्याएर) सडकमा पुगेछ, ...लाटो भन्नु कि बाटो भन्नु ? (पृ ३३)

माथिको उद्धरणमा भारती र गुन्डा मिलेर शनकलाई जालमा फसाइरहेको स्पष्ट सङ्केत देखिन्छ । यसर्थ उनीहरूकै जालका कारण कपिलाले जीवनमा धेरै दुःख पाएको देखिन्छ साथै उसले आफ्नो निर्णय गलत भएको हो कि महसुस गरेको सङ्केत पाइन्छ । यस उद्धरणले पताकालाई बुझाएको छ ।

नाटकमा मूल कथालाई पुष्टि गराउन बिचमै आएर बिचमै हराउने किसिमका घटनाहरू प्रकरी हुन् । प्रस्तुत नाटकमा कपिलाको बारेमा माधवले गाइनेबाट समाचार सुन्नु, शनकसँगै काठमाडौँ जान लागेकी उसले आफूलाई नबिसर्नु भन्दै आभाररूपी शब्दहरू बोल्नु, माधवले पनि जीवनभर विवाह नगर्नु तथा कपिलाकी छोरी पालेर बस्नु आदिजस्ता घटनाहरू प्रकरी बनेर आएका छन् ।

माधव - जगदीश्वर

चाहून् ! तिमीहरू जाओ ! यो ठूली मसँगै यहाँ

बस्ने भए दयासाथ छाडिदेउ ।

शनक - (ठूलीसित) तिमी भन,

यहाँ बस्ने कि जाने ?

ठूली - (माधवका काखमा बसेर) यहाँ बस्ने, म भन्दछु

अब माधवलाई 'बा'

माधव - तिमीलाई पनी अब

म 'छोरी' भन्छु ।

माधव -

तिमी

नरोए कपिला, मेरी ठूली हो हृदयेश्वरी

तिमी रुने भए फेरि चाहिन्न अब यो पनि । (पृ. ६७)

फल प्राप्तिका निमित्त गरिने चेष्टाहरू कार्य हुन् । प्रस्तुत नाटकमा कपिलाले शनकले र भारतीको बारेमा सबै कुरा थाहा पाइसकेपछि आफूले जीवनमा गरेको एउटा गल्तीका कारण आफूले ठूलो सजाय भोग्नु पर्‍यो भन्दै पीडा महसुस गरिरहेको समयमा जब केशवमार्फत् माधवको मृत्यु भएको खबर प्राप्त गर्दछे, त्यसबेला “अर्को जन्ममा यस्तै दोस्ती माधवकै बन्नू” (पृ. ९४) भन्दै रगत छादेर मरेको देखिन्छ । यसबाट उसले मृत्युपश्चात् पनि मिलनको सम्भावना कायम राखेकाले विप्रलम्भको अवस्था पाउन सकिन्छ ।

यसर्थ प्रस्तुत *मुटुको व्यथा* नाटकमा कपिला र माधवको प्रेम प्रसङ्गयुक्त घटनालाई मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसर्थ प्रासङ्गिक रूपमा विभिन्न घटनाहरू आए पनि प्रेमलाई मुख्य विषय बनाएर प्रस्तुत गरिएकाले यस नाटकमा शृङ्गार रसको प्रधानता पाइन्छ ।

४.३ अङ्गी रसका विभावादि समाग्री

प्रस्तुत नाटकको अङ्गी रसका रूपमा शृङ्गार (विप्रलम्भ) रहेको देखिन्छ । यही शृङ्गार रसलाई रससामग्रीका आधारमा यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

विभाव

प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रका रूपमा कपिला, माधव र शनक रहेका छन् । प्रस्तुत नाटकको घटनालाई अध्ययन गर्दा शृङ्गार अन्तर्गत विप्रलम्भ अङ्गी रसका रूपमा स्थापित भएको छ । शृङ्गार रसका आलम्बन विभावका रूपमा माधव, कपिला र शनक रहेका छन् । त्यसमध्ये पनि प्रसङ्गानुसार उनीहरू आश्रय र विषय बनेर आएका छन् । माधव र कपिलाको प्रेम विप्रलम्भ अवस्थामा पुऱ्याउनका लागि कपिला स्वयम्को निर्णय पनि सहयोगी बनेको छ । यसर्थ अङ्गी रसको उद्दीपन विभाव बनेर कपिलाको विवाहको निर्णय, शनकको व्यवहार, कपिलाले आफ्नो जीवनमा भोग्नु परेका उतारचढाव आएका छन् ।

अनुभाव

प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रसको अनुभाव बनेर माधव र कपिलाका आङ्गिक, वाचिक तथा सात्त्विक भावहरू आएका छन् । केशवले ‘माधवले आशा गयो भाइ, तै पनि म मरेपछि कपिलालाई खबर पुऱ्याइदिनु’ भनी आग्रह गरेको कुरा बताएको छ । जीवनभर ऊ विवाहसमेत नगरी बसेको तथा अन्त्यमा आफ्नो मृत्युको खबर कपिलासमक्ष पुऱ्याउन भनी माधवले केशवलाई भनेको देखिएकाले यहाँ उसमा वाचिक अनुभाव देख्न सकिन्छ । माधवले “यो प्रेमव्रतले किन्तु, यही बादलमाथि ता भेट्नेछु कपिलालाई यही सम्झी म मर्दछु !” (पृ. ९४) भनी बोलेको संवादमा पनि शृङ्गार रसको आङ्गिक अनुभाव पाइन्छ । त्यस्तै माधवको मृत्युको खबर तथा अन्तिम समयमा पठाएको सन्देश सुनेर घोप्टो परी “म अर्को जन्ममा यस्तै दोस्ती माधवकै बन्नू !” (पृ. ९४) भनी बोलेको संवादमा आङ्गिक तथा वाचिक अनुभाव प्रकट भएको देखिन्छ ।

व्यभिचारी भाव

प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रसको व्यभिचारी भावअन्तर्गत चिन्ता, व्याधि, मरण भाव देखा परेका छन् । प्रस्तुत नाटकमा माधवले कपिलाका बारेमा गाइनेमार्फत् हालखबर बुझ्नु, उनीहरू काठमाडौं जान लागेको खबर सुनेपछि चिन्तित बन्नु जस्ता प्रसङ्गमा चिन्ता व्यभिचारी भाव आएको देखिन्छ । त्यसैगरी शनक र भारती विचको सम्बन्ध थाहा पाएपछि जीवनमा गल्ती गरेको महसुस गरेको सङ्केत देखिएकाले कपिलामा त्यहाँ चिन्ता व्यभिचारी भाव प्रस्तुत भएको छ । अन्त्यमा कपिलाले अर्को जन्ममा माधवकै बन्न पाऊँ भन्दै देहत्याग गरेकाले यहाँ मरण व्यभिचारी भाव देखा परेको छ ।

केशव - कपिला, कपिला, हा ! हा ! विचरी कपिला मरी,

बत्ती तेल जलाएर आफैँ जल्दछ आखिर,

बाँकी रहन्छ निस्सार खरानी मात्र आखिर । (पृ. ९४)

उल्लिखित उद्धरण कपिलाको मृत्यु भइसकेपछि केशवले बोलेको संवाद हो । यसमा उनले कपिलाका कारण माधवको मृत्यु भएको तथा उक्त खबर सुनेपछि कपिलाको पनि मृत्यु भएको देखाएर उनीहरूलाई बत्ती र तेलसँग तुलना गरेको देखिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा विप्रलम्भ शृङ्गारका चिन्ता, व्याधि र मरण व्यभिचारी भाव देखा परेका छन् ।

४.४ स्थायी भाव

प्रस्तुत नाटकको घटनाविकासलाई अध्ययन गरेर मुख्य घटनाका आधारमा अङ्गी रस शृङ्गार (विप्रलम्भ) रहेको निष्कर्षमा पुगिएको छ । प्रस्तुत नाटकको मुख्य घटना माधव, कपिला र शनक विचको प्रेम रहेको देखिन्छ । नाटकको सुरुवातमा कपिलाले माधवको प्रेमलाई उपेक्षा

गरेर शनकसँग विवाह गरेको देखिन्छ । जसका कारण माधवले जीवनभरि विवाह नगरी बसेको बरू कपिलाकी छोरीलाई आफ्नी छोरीको रूपमा पालेर राखेको देखिन्छ । त्यस्तै कपिलाका बारेमा गाइनेमार्फत बेलाबेलामा बुझ्नु, कपिलाले पनि आफूलाई समस्या परेको समयमा आफ्नो निर्णय गलत भएको हो कि भन्ने सोचको अनुमान गर्न सकिन्छ र नाटकको अन्त्यमा शनकको व्यवहारबाट दुःखी बनिरहेको सन्दर्भमा केशवमार्फत माधवको मृत्युको खबर पाएपछि एकदमै दुःखी बनेकी छ । त्यस दुःखद खबरको पीडा सहन नसकी उसले रगत छादेर अर्को जन्ममा माधवजस्तै साथी पाऊँ भन्ने अपेक्षा गर्दै आफ्नो देहत्याग गरेको देखिन्छ । यसबाट पनि कपिलामा माधवप्रतिको प्रेम स्पष्टसँग देखिएको छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकको सुरुवातदेखि नै आएको यो प्रेमप्रसङ्ग उनीहरूको अर्को जन्ममा पनि सँगै हुन पाऊँ भन्ने अपेक्षाका साथ भएको मृत्युसँगै नाटकको मुख्य घटनाको अन्त्य भएकोले नाटकमा विप्रलम्भ शृङ्गारको अवस्था देखिएको छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा रति स्थायी भाव रहेको देखिन्छ ।

५. निष्कर्ष

प्रस्तुत लेखमा पूर्वीय साहित्य शास्त्रमा स्थापित रससम्बन्धी मान्यताका आधारमा *मुटुको व्यथा* नाटकको अङ्गी रसको अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रहरू माधव, कपिला र शनक रहेका छन् । उनीहरू बिचको त्रिकोणत्मक प्रेमलाई मुख्य कथावस्तु बनाइएको यस नाटकमा प्रस्तुत नाटकमा कपिलाले माधवको आत्मिक प्रेमलाई बुझ्न नसकेर शनकसित विवाह गरेपछि उनीहरूको जीवनमा आएका विभिन्न उतारचढाव तथा कपिलाले आफ्नो गलत निर्णयका कारण भोग्नु परेको पीडा तथा उक्त पीडापछि आफ्नो निर्णय गलत भएको निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ । शनकसँग विवाह गरेपछि जीवनमा आर्थिक लगायत विभिन्न पक्षमा उसले उतारचढाव बेहोरेको देखिन्छ । शनकको गुन्डा तथा भारतीयसँगको सम्बन्धका कारण आफ्नो माइतघर समेत बेचन्न बाध्य बनेकी उसले आमाको मृत्युपश्चात् विभिन्न किसिमबाट दुःख पाएको देखिन्छ । जसको परिणतिस्वरूप ऊ आफ्नो पतिसँगै जुम्ला छोडेर काठमाडौँ आएको देखिन्छ । यद्यपि उसले आफ्नी छोरीलाई माधवसँगै राखेको तथा माधवले पनि आफ्नी छोरी बनाएर राख्ने भनी बताएको देखिन्छ । आमाले कपिलाभन्दा असल केटी खोजेर विवाह गरिदिने बताउँदा उसले विवाह नगर्ने अडान प्रस्तुत गर्नु, गाइने लगायतका पात्रहरूबाट कपिलाको खबर बुझिरहनु, कपिला काठमाडौँ जाने खबरले दुःखी बन्नु, प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा कपिलालाई सहयोग गर्नु आदिजस्ता कारणले पनि माधवको कपिलाप्रतिको प्रेम स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ । त्यस्तै शनकले भारतीयसँगको लुकाएको सम्बन्ध थाहा पाएर विच्छिन्न बनेकी कपिलाले अन्त्यमा केशवले माधवको मृत्यु भएको खबर सुनाएपछि पीडाबोध गर्दै देहत्याग गरेकी देखिन्छ । उसले आफ्नो जीवनको अन्त्यमा अर्को जन्ममा माधव जस्तो साथी पाउँ भनी प्रण गरेको देखाइएकोले पनि प्रस्तुत नाटकमा माधव र कपिलामा एक अर्काप्रति अव्यक्त प्रेमभाव देख्न सकिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा विप्रलम्भको अवस्था देखिएकाले रसवादी मान्यतालाई आधार मानेर प्रस्तुत नाटकको नाट्यावस्थासहित अध्ययन गर्दा शृङ्गार रस अङ्गी रसका रूपमा रहेको पुष्टि हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त* (पाँचौ संस्क.). साभा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *साहित्य-प्रकाश* (सातौं संस्क.). साभा प्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०२८). *विचरण*. भानु प्रकाशन ।

नेपाल, सरस्वती (सन् १९९६). *बालकृष्ण सम र गोपालप्रसाद रिमालका नाटकमा नारीपात्रको तुलना*. (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय). सिक्किम विश्वविद्यालय, भारत ।

मल्ल, विजय (२०३६). *नाटक एक चर्चा*. साभा प्रकाशन ।

सम, बालकृष्ण (२०४४). *मुटुको व्यथा* (नवौं संस्क.). साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, देवीप्रसाद (२०६०). बालकृष्ण समका सुखान्त नाटकमा हास्यतत्त्व. *सम शतवार्षिकी*. हिमांशु थापा (सम्पा.). नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको लेखने नेपाली भाषा

डा. दुर्गाप्रसाद दाहाल

महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल

सार

‘तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको लेखने नेपाली भाषा’ शीर्षकको प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षा दशमा अध्ययनरत तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूको लेखनका आधारमा उनीहरूको नेपाली भाषाको लेखाइका क्रममा पाइने मात्रागत, चन्द्रबिन्दु, वर्णगत, शब्द लोपगतका साथै थपोटगत, वर्णविन्यासगत, कोड मिश्रण, लिपिगत र शब्द प्रयोगगत अवस्थालाई विश्लेषण गरिएको छ। उनीहरूले नेपाली भाषाको अकार र आकार क्षेत्रमा लोपगत र थपोटगत दुवै प्रकारको प्रयोग गरेको देखिन्छ। यसले उनीहरूमा नेपालीको अकार आकार सिकाइमा कठिनाई देखापर्ने स्पष्ट हुन्छ। यस्तै यिनीहरूको नेपाली भाषाको लेखाइका क्रममा चन्द्रबिन्दुको प्रयोगमा पनि लोपको स्थिति देखियो। यिनीहरूले नेपाली भाषाको ह्रस्वदीर्घ, श, ष, स को प्रयोग, ए, य को प्रयोग, व र भ को प्रयोग, द, ध को प्रयोगमा पनि अलमलिएको पाइयो। यिनीहरूले नेपाली भाषाको लेखनका क्रममा धेरै अङ्ग्रेजी शब्दको मात्र प्रयोग नगरेर कतै कतै देवनागरी लिपिका सट्टामा रोमन लिपिको पनि प्रयोग गरेको पाइयो। यिनीहरूले ‘देखिन्छ’ लाई ‘देखनोछ’, ‘जान दिन्छ’ लाई ‘जनादिन्छ’, ‘प्रमुख’ लाई ‘प्रामोक’, ‘प्रधानाध्यापक’ लाई ‘प्रधानादपक’ जस्ता आफ्नै प्रकृतिका शब्द निर्माण गरी प्रयोग गरेको पनि पाइयो।

विशेष शब्द: भारोपेली, भोटबर्मेली, समभाषिक, पहिलो भाषा, दोस्रो भाषा, शब्दप्रयोग, कोड मिश्रण, कोड परिवर्तन, शब्दभण्डार, लिपि, वर्णविन्यास, लोप, थपोट।

विषय प्रवेश

नेपालमा बस्ने तिब्बती शरणार्थीहरूले माध्यम भाषाका रूपमा नेपाली भाषालाई प्रयोग गरेको देखिन्छ। नेपालमा बस्दा नेपाली मातृभाषीहरूसँग बोल्दा र आफ्नो दैनिक आवश्यकता पूर्तिको लागि तिब्बती शरणार्थीद्वारा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। नेपाली र तिब्बती शरणार्थीहरू एक अर्कासँग कुरा गर्नुपर्ने स्थितिमा सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ। तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरू द्विभाषिक भएका छन्। समुदायपरक द्विभाषिकतामा प्रयोक्ताले मातृभाषेतर भाषालाई आफ्नो समाजको व्यापक सम्प्रेषण व्यवस्थाको एउटा महत्त्वपूर्ण कडीका रूपमा सिकाइन्छ (श्रीवास्तव, १९९४, पृ. २३५)। तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरू नेपाली भाषाको स्थिति समुदायपरक द्विभाषिता हो।

नेपाली भारोपेली भाषा परिवारको भाषा हो भने तिब्बती भोटबर्मेली भाषा परिवारको भाषा हो। यसर्थ नेपाली र तिब्बती भाषाहरू भिन्न परिवारका भाषा हुन्। भिन्न परिवारका दुई वटा भाषाहरूका भाषिक व्यवस्था भिन्न हुन्छन्। शब्दभण्डार, उच्चारण र अर्थ व्यवस्थामा पाइने भिन्नताले गर्दा उनीहरूबिचको सम्प्रेषण समभाषिक परिवारका भाषाभाषीका बिच हुनेभन्दा फरक र जटिल प्रकृतिको हुनु स्वाभाविकै हो। तिब्बती शरणार्थीद्वारा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने क्रममा विविध प्रकारका जटिलता बेहोर्नुपरेको छ। भिन्न भाषाभाषीहरू जब अन्तर्क्रियामा सहभागी बन्छन्। उनीहरूबिच सम्प्रेषणको जटिलता अन्त्य आवश्यक हुन्छ। त्यस्तो अवस्थामा शुरुमा पिजिन र लामो समयपछि क्रैओल भाषाको निर्माण हुनाका साथै भाषिक अभिव्यक्तिमा कोड परिवर्तन र कोड मिश्रणको प्रयोग हुन सक्छ। पर्यटकहरूले भ्रमणमा जाँदा भाषा सिक्नु र शरणार्थीहरूले भाषा सिक्नुमा अन्तर पाइन्छ। पर्यटकहरूको भाषा सिकाइ ऐच्छिक र स्वतन्त्र प्रकृतिको हुन्छ भने शरणार्थीहरूको भाषा सिकाइ अनिवार्य र बाध्यात्मक प्रकृतिको हुन्छ। नेपालमा बस्ने तिब्बती शरणार्थीहरूले पनि बाध्यात्मक रूपले नेपाली सिक्नु परेको छ। तिब्बती शरणार्थीहरू नेपाली बोल्दा मात्र नभई लेखाइमा समेत आफ्नो भाषाको प्रभावबाट मुक्त हुन सकेका छैनन्।

दोस्रो भाषा सक्रिय र सिर्जनात्मक हुनेछ। दोस्रो भाषा कुनै व्यक्तिको आफ्नो संस्कृति अभिव्यक्ति गर्ने वैकल्पिक मार्ग हो (क्रिस्टोफरेसन, १९७३, पृ. ३०)। यस आधारमा नेपालमा बसेर अध्ययन गर्ने तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीका लागि नेपाली भाषा विदेशी भाषा नभई दोस्रो भाषा हुन पुग्छ। सामान्यतया: पहिलो भाषाभन्दा दोस्रो भाषाको सिकाइ हुँदैन। पहिलो भाषा सिकाइको तुलनामा दोस्रो भाषामा शिक्षार्थीलाई सार्पेक्षक रूपमा नियन्त्रित तथा अप्राकृतिक सिलेबस प्राप्त हुन्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. १३८)। दोस्रो भाषालाई लक्ष्य भाषा सिकाइका क्रममा

व्याकरणात्मक जटिलता, शब्दभण्डारगत समृद्धता, शैलीगत विविधताका कारण कठिनाइहरू उत्पन्न भएका हुन्छन् । तिब्बती शरणार्थीहरूले नेपाली भाषालाई क्रिओलका रूपमा बोलेको पाइन्छ । उनीहरूले नेपाली भाषाको उच्चारण, शब्द प्रयोग र व्याकरणका क्षेत्रमा भिन्न प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थी आफ्नो घरमा बस्दा परिवारसँग तिब्बती भाषा बोल्न प्रोत्साहित भएका हुन्छन् । तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूले नेपाली विषयभन्दा बढी दोस्रो भाषाकै रूपमा अङ्ग्रेजीलाई महत्त्व दिने गरेको पाइन्छ । नेपालमा भएका तिब्बती विद्यालयमा पहिरेको पाइन्छ । नेपाली भाषा सिक्ने तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको जीवनमा नेपाली भाषाका प्रयोगको पर्याप्त सहज परिवेश प्राप्त हुन सकेको छैन । यस अध्ययनमा तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले नेपाली लेख्दा कस्तो प्रयोग गर्छन् । उनीहरूको नेपाली भाषा लेखनका क्रममा देखिने शब्द प्रयोगगत, वर्णविन्यासगत, लिपिगत अवस्था कस्ता छन् भन्ने पहिचान गर्नाका साथै तिब्बती शरणार्थीहरूले के कस्ता शब्दप्रयोग, लोप, थपोटका साथै वर्णविन्यास र वाक्यगठन गर्दछन् भन्ने कुरा पहिचान गर्ने प्रयास यस अध्ययनमा गरिएको छ ।

समस्या कथन

नेपाली भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा विगत तीन दशकदेखि क्रियाशील भएका नाताले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणका समस्यासँग परिचित रहनु स्वाभाविकै हो । नेपाल बहुभाषिक देश भएकाले यहाँ दोस्रो भाषाका विद्यार्थीहरूको उत्तरपुस्तिका परीक्षण गर्दा त्यहाँ उनीहरूले प्रयोग गर्ने नेपाली भाषाको पृथक् प्रकृतिलाई पहिचान गरी त्यसलाई मानक रूपमा रूपान्तरण गर्नका लागि दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोगावस्थाका क्षेत्रमा अध्ययन गर्ने आवश्यकता महसुस गरियो ।

नेपाली भाषा शिक्षण विद्यार्थीको मातृभाषाका आधारमा पृथक् पृथक् हुनुपर्नेमा हाल सबै क्षेत्र, भाषाभाषीका लागि एउटै किसिमका पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण क्रियाकलापका आधारमा नै नेपाली भाषा शिक्षण भइरहेको छ । नेपाली भाषा नेपालमा सम्पर्क वा माध्यम भाषा भएकाले यसको शिक्षण पहिलो भाषा /मातृभाषा शिक्षणसरह हुने कुरा नेपालका अधिकांश प्रायोगिक भाषाविद्हरू सहमत रहेका छन् (दुङ्गेल र दाहाल, २०७४, पृ. २३) । दोस्रो भाषा र पहिलो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण एकै प्रकृतिको हुन सक्दैन । दोस्रो भाषा सिकाइका सन्दर्भमा नेपाली भाषा शिक्षणका लागि विभिन्न मातृभाषाका विद्यार्थीहरूले कथ्य र लेख्य नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दा देखिने अभिलक्षणहरू पहिचान गरी त्यसका आधारमा दोस्रो भाषा शिक्षणका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणलाई विशिष्टीकृत गर्न आवश्यक देखिएको हुनाले काठमाडौँमा ज्यादै सानो समूहमा रहेका तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले लेख्ने नेपाली भाषा शीर्षकको यस अध्ययनमा तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषा प्रयोगमा लोप र थपोटको अवस्था कस्तो छ ?, तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषाको प्रयोगमा वर्णविन्यास र कोड मिश्रणको अवस्था कस्तो छ ? र तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको लिखित नेपाली भाषामा लिपि र शब्दप्रयोगको अवस्था कस्तो छ ? भन्ने विषयलाई समस्या मानिएको छ ।

उद्देश्य

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले नेपाली भाषा लेखनका क्रममा गर्ने लोप, थपोटगत त्रुटि पहिचान गर्नुका साथै तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषा लेखनमा शब्द प्रयोगगत, वर्णविन्यासगत, लिपिगत त्रुटिका साथै कोड मिश्रण पहिचान गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य हो ।

अध्ययन विधि

यो अध्ययन गुणात्मक ढाँचाको रहेको छ । यस अध्ययनका लागि तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूको लेखाइमा लोपगत, थपोटगत, वर्णविन्यासगत, लिपिगत, शब्द प्रयोगगत र कोड मिश्रणको अवस्था पहिचानका निम्ति सामग्री सङ्कलनका क्रममा तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूले अध्ययन गर्ने नामग्याल माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा दशमा अध्ययनरत ५० जना विद्यार्थीहरूलाई तीन वटा शीर्षक दिएर तीमध्ये विद्यार्थीले आफैँले रोजेको कुनै एक शीर्षकमा स्वतन्त्र प्रकृतिको निबन्ध लेख्न लगाइएको छ । त्यस स्वतन्त्र निबन्धका आधारमा उनीहरूले नेपाली भाषा लेखनका क्रममा गर्ने लोप, थपोटगत त्रुटि पहिचानका साथै शब्द प्रयोगगत, वर्णविन्यासगत र लिपिगत त्रुटिका साथै कोड मिश्रण पहिचान गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

व्याख्या विश्लेषण

यहाँ तिब्बती शरणार्थीका रूपमा रहेका कक्षा दशमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको लेखनमा पाइने लोपगत, थपोटगत अवस्थाका साथै शब्द प्रयोगगत, वर्णविन्यासगत र लिपिगत अवस्थाका साथै कोड मिश्रणलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषिक प्रयोगमा देखिएको लोपगत अवस्था

यस अध्ययनमा तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको लेखाइका क्रममा गर्ने लोपगत अवस्थालाई मात्रागत लोप, चन्द्रविन्दुको लोप, वर्ण लोप, शब्द लोपगत अवस्थामा विभाजन गरेर व्याख्या गरिएको छ ।

मात्रागत लोपको स्थिति :- तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूले नेपाली लेखाइका क्रममा गर्ने मात्रागत लोपको स्थितिका केही उदाहरण निम्नानुसार छन् :

तालिका सङ्ख्या १ तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले नेपाली भाषाको लेखाइमा गर्ने मात्रागत लोपको स्थिति

क्र.स.	तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने वाक्य	मानक नेपाली भाषाको वाक्य
१.	खस गरि यो देश संसारका माथिल्लो भागमा छ र त्यहाँका मानिसहरू धेरै गुण र धर्मिक छन् ।	खास गरी यो देश संसारको उच्च स्थानमा छ र त्यहाँका मानिसहरू धेरै गुणी र धार्मिक छन् ।
२.	यहाँ सुविधा खाना र पानी असाध्यै राम्रो छन् ।	यहाँ खाना र पानीको असाध्यै राम्रो सुविधा छ ।
३.	साथि भन्ने त्यो मान्छे हो जो हामीलाई मदत र चाहने बेलामा आउँछ ।	साथी भन्ने त्यो मान्छे हो, जसले हामीलाई मद्दत गर्छ र चाहिने बेलामा आउँछ ।

- स्थलगत अध्ययन, २०७६

माथिको पहिलो वाक्यमा 'खस' लेख्नुपर्ने ठाउँमा 'खस' मात्र लेखिएको पाइन्छ । यसै वाक्यमा 'मानिस' लेख्नुपर्ने ठाउँमा 'मनिस' मात्र लेखेको पाइन्छ । यसमा आकारगत लोप भएको देखिन्छ । त्यसका साथ साथै पहिलो वाक्यमा 'गुणी' लेख्नु पर्ने ठाउँमा 'गुण' मात्र लेखिएको छ । यसमा ईकार लोप भएको देखिन्छ । दोस्रो वाक्यमा 'असाध्यै' लेख्नुपर्नेमा 'असध्यै' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा आकारगत लोप भएको पाइन्छ । तेस्रो वाक्यमा 'चाहिने' शब्दको सट्टामा 'चाहने' प्रयोग भएको छ ।

चन्द्रविन्दुको लोप :- यस अध्ययनका आधारमा तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषिक प्रयोगमा देखिएको चन्द्रविन्दुको लोपगत अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका सङ्ख्या २ : तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले लेख्ने नेपाली भाषामा देखिने चन्द्रविन्दुको लोपगत अवस्था

क्र.स.	तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने वाक्य	मानक नेपाली भाषाको वाक्य
१.	पहिला प्रथममा अर्को देशमा आउदा खाने, बस्ने र सुत्ने नभएकाले धेरै विजोक भयौं ।	सर्वप्रथम अर्को देशमा आउँदा खाने, बस्ने र सुत्ने व्यवस्था नभएकाले धेरै विजोक भयो ।
२.	उनीहरूले मलाई सदै बारी सहायोग गर्छ र म पनि उनीहरूलाई साथ दिने गर्थे ।	उनीहरूले मलाई सधैंभरि सहयोग गर्थे र म पनि उनीहरूलाई साथ दिने गर्थे ।
३.	हामीले शिक्षक शिक्षिकाहरूबाट धेरै ज्ञान लिन सक्छौं ।	हामीले शिक्षक शिक्षिकाहरूबाट धेरै ज्ञान लिन सक्छौं ।

- स्थलगत अध्ययन, २०७६

माथिको पहिलो वाक्यमा पनि 'आउँदा'को सट्टा 'आउदा'को प्रयोग भएको कारणले यस शब्दमा चन्द्रविन्दुको लोप देखिन्छ । दोस्रो वाक्यमा 'गर्थे' का लागि 'गर्थे' प्रयोग भएकाले यसमा चन्द्रविन्दुको लोप भएको पाइन्छ । तेस्रो वाक्यमा प्रयोग गरिएको 'सक्छौं' शब्दमा पनि चन्द्रविन्दुको लोप देखिन्छ ।

वर्णलोपगत अवस्था :- तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषिक प्रयोगमा देखिने वर्णलोपगत अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका सङ्ख्या ३: तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले लेख्ने नेपाली भाषामा देखिने वर्णलोपगत अवस्था

क्र.स.	तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने वाक्य	मानक नेपाली भाषाको वाक्य
१.	काठमाडौंको सुन्दरजाल गोकर्ण भने ठाउँमा पर्दछ ।	काठमाडौंको सुन्दरीजल गोकर्ण भन्ने ठाउँमा पर्दछ ।
२.	देश भएका मानिसभन्दा हामी तिब्बतीन हरूलाई बढी खुशी र राम्रो फासिलिटिस भएका छौं ।	देशभित्रका मानिसले भन्दा हामी तिब्बतीयन हरूले बढी खुशी र राम्रो सुविधा पाएका छौं ।
३.	माछापुच्छे हिमाल, सागरमाथा हिमाल, मनास्लु हिमाल, लाङटाङ हिमालहरू आदि छन् ।	माछापुच्छे , सगरमाथा हिमाल, मनास्लु हिमाल, लाङटाङ हिमालहरू आदि छन् ।

- स्थलगत अध्ययन, २०७६

यस वाक्यमा 'सुन्दरीजल' शब्द लेख्ने ठाउँमा 'सुन्दरजाल' मात्र लेखेको पाइन्छ । यस शब्दमा 'र' मा इकार लोप भएको पाइन्छ । यस वाक्यमा 'भन्ने' शब्द प्रयोग गर्नुपर्नेमा 'भने' प्रयोग भएकोले शब्दमा 'भ' पछाडि 'न्' छुटेको पाइन्छ । यस प्रकारको त्रुटिमा 'न्' वर्णको लोप भएको छ । यस्तो त्रुटि असावधानीगत प्रकृतिको देखिन्छ । दोस्रो वाक्यमा 'तिब्बतीयन' नलेखेर 'तिब्बतीन' मात्र लेखिएको पाइन्छ । यसमा 'य' वर्ण लोप

भएको देखिन्छ। तेस्रो वाक्यमा 'माछापुछे' शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। माछापुछेमा 'च्' वर्ण मात्र लोप नभएर 'र्' वर्णको पनि लोप भएको देखिन्छ।

शब्द लोपगत अवस्था :- तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली लेख्य भाषिक प्रयोगमा देखिने शब्द लोपगत अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका सङ्ख्या ४: तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले लेख्ने नेपाली भाषामा देखिने शब्द लोपगत स्थिति

क्र.स.	तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने वाक्य	मानक नेपाली भाषाको वाक्य
१.	मेरो विद्यालयको नाम्यल स्कूल हुन् ।	मेरो विद्यालयको नाम नाम्यल स्कूल हो ।
२.	साथीले हामीलाई पनि धेरै situation मा सहयोग ।	साथीले हामीलाई धेरै परिस्थितिमा सहयोग गर्नुपर्छ ।
३.	आज पनि त्यहाँको वारिपरी स्थानहरू सम्झन्छु ।	आज पनि त्यहाँ वारिपरिका स्थानहरू सम्झन्छु ।

- स्थलगत अध्ययन, २०७६

'मेरो विद्यालयको नाम्यल' मात्र लेखेको कारण पहिलो वाक्यमा शब्दको लोपगत अवस्था देखिन्छ। यस वाक्यमा 'मेरो विद्यालयको नाम' लेखिनुपर्नेमा यसमा 'नाम' शब्द छुटेको पाइन्छ। दोस्रो वाक्यमा 'गर्नुपर्छ' क्रियापद लोप भएको देखिन्छ। तेस्रो वाक्यमा 'वारिपरिका' हुनुपर्नेमा 'वारिपरी' मात्र प्रयोग भएकाले त्यहाँ 'का' विभक्ति लोप भएको देखिन्छ। माथि भएका शब्द लोप भए पनि ती वाक्यको अर्थ सम्प्रेषणमा कुनै किसिमको बाधा अवरोध सिर्जना गरेको देखिँदैन अर्थात् यस्ता लोपहरू अर्थ अवाधक त्रुटिका रूपमा देखिन्छन्।

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने नेपाली लेख्य भाषामा थपोटगत अवस्था

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको भाषिक प्रयोगमा देखिएको थपोटगत अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका सङ्ख्या ५ तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले लेख्ने नेपाली भाषाको प्रयोगमा गर्ने थपोटगत अवस्था

क्र.स.	तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने वाक्य	मानक नेपाली भाषाको वाक्य
१.	यो संसारमा धेरै देशहरू छन् र ति मध्या एक सुन्दर र रमाइलो ठाउँको देश "तिब्बत" हो ।	यो संसारमा धेरै देशहरू छन् र ती मध्ये एउटा सुन्दर र रमणीय ठाउँको देश तिब्बत हो ।
२.	हामीलाई खाना एकादम मीठो बनाएर दिन्छु ।	हामीलाई खाना एकदम मीठो बनाएर दिनुहुन्छ ।
३.	हामी सबै यो संसारमा जान्मान्छु र मारेर जान्छु ।	हामी सबै यो संसारमा जन्मन्छौं र मरेर जान्छौं ।
४.	हाम्रो देश पानीमा दोस्रो धानी देश हुन ।	हाम्रो देश पानीको स्रोतमा दोस्रो धनी देश हो ।
५.	सांसार को सबै भन्दा अग्लो हिमाल हाम्रो देशमा छन् सागारमाथा ।	संसार को सबैभन्दा अग्लो हिमाल सगरमाथा हाम्रो देशमा छ ।
६.	देश विदेश बाट सुन्दार र साफ नेपालको एउटा नाजीरीय पाऊना का लागि वेदेशीहरू पनि आउनुछन् ।	देश विदेशबाट सुन्दर र सफा नेपालको एकपटक दृश्यावलोकनका लागि विदेशीहरू पनि आउँछन् ।
७.	यो प्रोजेक्ट हेर्न हाम्रो विद्यालयमा देश विदेश देखी हेर्न आउँछन् ।	यो योजना हेर्न हाम्रो विद्यालयमा देश विदेशदेखि मानिसहरू आउँछन् ।

- स्थलगत अध्ययन, २०७६

पहिलो वाक्यमा 'मध्या' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसमा 'य' पछाडि अनावश्यक आकार थपोट भएको पाइन्छ। यसै वाक्यमा 'ठाउँको' सट्टा 'ठाउँको' शब्द प्रयोग गरिएको पाइन्छ। 'ठाउँको' शब्दमा 'ए' वर्णको अनावश्यक थपोट भएको पाइन्छ। दोस्रो वाक्यमा 'एकदम'को सट्टा 'एकादम' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसमा आकारको थपोट पाइन्छ। तेस्रो वाक्यमा 'जान्मान्छु' शब्दको प्रयोग भएको छ तर यसमा 'जन्मन्छु' लेख्न खोजेको देखिन्छ। त्यसै गरी यसै वाक्यमा 'मारेर' हुनुपर्नेमा 'मारेर' शब्द लेखिएको पाइन्छ। यसमा आकारको थपोट गरिएको पाइन्छ। चौथो वाक्यमा 'धानी' शब्दको ठाउँमा 'धानी' प्रयोग भएको छ। पाँचौँ वाक्यमा 'सांसार'को सट्टामा 'सांसार' र 'सगरमाथा' को सट्टामा 'सागारमाथा' प्रयोग भएको छ। पाँचौँ वाक्यमा 'सुन्दर' लेख्नुपर्ने ठाउँमा 'सुन्दार' को प्रयोग गरिएको पाइन्छ। त्यसै गरी यसै वाक्यमा 'साफ' को सट्टा 'साफ' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। त्यसै गरी 'पाऊना' मा अतिरिक्त दीर्घ मात्रा थपिएको पाइन्छ। यसको शुद्ध रूप भने 'पाउना' हो। यसै शब्दमा 'न' मा पनि आकारको थपोट गरिएको पाइन्छ। यसै वाक्यमा 'आउनुछन्' प्रयोग गर्नुपर्नेमा 'आउनुछन्' प्रयोग भएकाले 'नु' अनावश्यक रूपमा थपिएको देखिन्छ। छैठौँ वाक्यमा 'हेर्न' शब्द दुई पटक प्रयोग भएको छ। यसमा अन्तिममा आएको 'हेर्न' आवश्यक देखिँदैन।

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषिक प्रयोगमा वर्णविन्यासगत अवस्था

शिक्षार्थीहरू वर्णविन्यास लेखनका क्रममा त्यस्ता ठाउँमा बढी त्रुटि गर्छन्, जहाँ मौखिक भाषाका रूपबाट लिखित रूपमा भिन्नता हुन्छ (अधिकारी, २०६९, पृ. १५५) । तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषिक प्रयोगमा देखिएको वर्णविन्यासगत अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका सङ्ख्या ६ तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले लेख्ने नेपाली भाषामा देखिने वर्णविन्यासगत अवस्था

क्र.स.	तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने वाक्य	मानक नेपाली भाषाको वाक्य
१.	नेपालीहरू ठाउँ, जाता, धर्म, रीति सबै अर्को भयतापनी एक अर्काको परम्पकारलाई आदर र धेरै ठूलो मानिन्छन् ।	नेपालीहरू ठाउँ, जात, धर्म, रीति सबै अर्को भए तापनि एक अर्काको परम्परालाई आदर र धेरै ठूलो मान्छन् ।
२.	जास्तै चराचुरुङ्गी, जनवारहरू, रुखापातहरू, औसधीका बोटहरू, मिनिरल्स (minerals) आदि पाईन्छन् ।	जास्तै चराचुरुङ्गी, जनावरहरू, रुखापातहरू, औषधीका बोटहरू, मिनिरल्स (minerals) आदि पाइन्छन् ।
३.	आफ्नो देशलाई आजै राम्रो भानउनु छ भने भनाउन सकीन्छ हाम्रो देशको सबै जीम्मावारी हाम्रै हातमा छ ।	आफ्नो देशलाई अबै राम्रो बनाउनु छ भने बनाउन सकिन्छ , हाम्रो देशको सबै जिम्मेवारी हाम्रै हातमा छ ।
४.	यो स्कूलमा अरु स्कूलको विध्यार्थी भन्दा हाम्रो स्कूलको विध्यार्थी चलाख, बाठो र जिम्मेवार छन् ।	अरु स्कूलको विद्यार्थी भन्दा हाम्रो विद्यालयका विद्यार्थी चलाख, बाठा र जिम्मेवार छन् ।
५.	कुनै सानो कुनै ठूलो र कुनै धनी र गरीब पनि छन् । र आज म मेरो देशको बारेमा केहि सव्व लेख्नु गहिरहेको छु ।	कुनै सानो, कुनै ठूलो, कुनै धनी र गरीब पनि छन् । आज म मेरो देशको बारेमा केही शब्द लेख्न गइरहेको छु ।
६.	जसले आफु काँडामा हिडोरा हामीलाई फुल को बाटोमा जनादिन्छ ।	जसले आफू काँडामा हिँडेर हामीलाई फूल को बाटोमा हिँड्न लगाउँछ ।
७.	हामिलाई मिउजिक Music मा guitar र गीत सिकाउँछ ।	हामीलाई सङ्गीतमा गितार र गीत सिकाइन्छ ।
८.	वारीपारी सबै हरीली छ ।	वरिपरि सबैतिर हरियाली छ ।

- स्थलगत अध्ययन, २०७६

पहिलो वाक्यमा 'भय तापनि' शब्दमा 'ए' को सट्टा 'य' प्रयोग भएको छ । दोस्रो वाक्यमा 'ष' प्रयोगगत त्रुटि भएको देखिन्छ । यस वाक्यमा 'औषधि' को ठाउँमा 'औसधी' को प्रयोग भएको पाइन्छ । यसै वाक्यमा 'पाइन्छन्' को सट्टा 'पाईन्छन्' लेखिएको पाइन्छ । यसबाट तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले नेपाली भाषाको लेखाइमा शब्दमध्यमा 'ई' को प्रयोग गर्न सक्ने अवस्था पाइन्छ । तेस्रो वाक्यमा 'बनाउन' को सट्टा 'भनाउन' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा भने 'ब' को सट्टा 'भ' प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्तो प्रयोग हुनामा तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरू 'ब' र 'भ' का बीचमा विभेद गर्न नसकेको अवस्था देखिन्छ । यसै वाक्यमा 'जीम्मावारी' शब्दको प्रयोग भएको छ र यसमा 'ज' मा दीर्घ इकारको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसै गरी यस शब्दमा 'म' मा आकारको प्रयोग भएको पनि देखिन्छ । 'ज' मा ह्रस्व इकार र 'म' मा एकार प्रयोग गरेमा यो शब्द शुद्ध हुन्छ । त्यसै गरी यस वाक्यमा 'सकिन्छ' को सट्टा 'सकीन्छ' को प्रयोग भएको पाइन्छ । यस शब्दमा 'क' को दीर्घ ईकारको सट्टा ह्रस्व 'इकार' गर्नुपर्ने हुन्छ । चौथो वाक्यमा 'विद्यार्थी' को सट्टा 'विध्यार्थी' शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । पाँचौँ वाक्यमा 'सव्व' शब्दमा 'श' को सट्टा 'स' को प्रयोग भएको पाइन्छ । यसै वाक्यमा 'केही' को सट्टा 'केहि' प्रयोग भएको पाइन्छ । छैठौँ वाक्यमा 'आफु' र 'फूल' शब्दको 'फ' मा दीर्घ ऊकार हुनुपर्नेमा ह्रस्व प्रयोग भएको छ । त्यति मात्र नभएर त्यहा 'हिँडेर' हुनुपर्ने ठाउँमा 'हिडोरा' शब्दको प्रयोग भएको छ । यो वर्णविन्यासगत त्रुटि हो । सातौँ वाक्यमा 'हामी' लेख्नुपर्नेमा 'हामि' लेखिएको पाइन्छ । आठौँ वाक्यमा 'वरिपरि' लेख्नुपर्ने ठाउँमा 'वारीपारी' शब्दको प्रयोग देखिन्छ । यसमा पनि वारिको 'र' मा ह्रस्व इकार सट्टा दीर्घको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसै वाक्यमा 'हरियाली' शब्द प्रयोग हुनुपर्ने स्थानमा 'हरीली' शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषिक प्रयोगमा देखिने कोड मिश्रणको अवस्था

कुनै खास समूहका मानिसहरूले विभिन्न प्रयोजनका लागि विभिन्न कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन प्रयोग गर्दछन् (वाडफ, १९८६, पृ. १०५) । एउटा वक्ताले विभिन्न समयमा विभिन्न भेदहरू प्रयोग गर्दछ भने त्यो कोड परिवर्तन हो (हडसन, १९९०, पृ. ५६) । कोड मिश्रण एउटा भाषाका तCEवबाट अर्को भाषाको तCEवमा स्थानान्तरण हुने प्रक्रिया हो (क्रिस्टल, १९९७, पृ. ८३) । कोड परिवर्तनको परिणामस्वरूप कोड मिश्रणको स्थिति उत्पन्न हुन्छ । एउटै सन्दर्भमा एकभन्दा बढी भाषा वा भाषिक भेदहरूको प्रयोग हुन थालेपछि अभिव्यक्तिमा कोडहरूको मिश्रण स्वतः देखा पर्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. ४४) । तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषिक प्रयोगमा देखिने कोड मिश्रणको अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका सङ्ख्या ७ तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले लेख्ने नेपाली भाषामा देखिने कोड मिश्रणको अवस्था

क्र.स.	तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने वाक्य	मानक नेपाली भाषाको वाक्य
१.	साथीलाई पनि आफ्नो एउटा किसिमको केरेटर हुन्छ ।	साथीको पनि आफ्नो किसिमको चरित्र हुन्छ ।
२.	कुनै स्ट्रीक्ट छ भने कुनै छैन ।	कुनै निकै कडा छन भने कुनै छैनन् ।
३.	हाम्रो एउटा साथीको गुर्प छ ।	हाम्रो एउटा साथीको समूह छ ।
४.	हाम्रो स्कुलमा २ वटा प्लेग्राउन्ड छ, बास्केट बल कोर्ट छ ।	हाम्रो स्कुलमा दुईवटा खेल मैदान र बास्केटबल मैदान छन् ।
५.	हाम्रो स्कुलमा धेरै फासिलिटिस नि छ ।	हाम्रो स्कुलमा धेरै सुविधाहरू पनि छन् ।
६.	नाम्प्यल स्टुडेन्ट काउन्सिल र नाम्प्यल ग्रिन क्लब ले प्रोग्रामहरू ओर्गनाइज गर्छन् ।	नाम्प्याल विद्यार्थी परिषद र नाम्प्याल हरियो क्लब ले कार्यक्रमहरू आयोजना गर्छन् ।
७.	मल्टिमिडिया रुममा हामी फिल्म हरू पनि हेर्छौं ।	बहुप्रविधि कक्षमा हामी चलचित्र हरू पनि हेर्छौं ।
८.	मेरो स्कुलमा एउटा मिउजिक रुम , स्पोर्टस रुम , science lab , एउटा प्रमुखज्युको office र गुरुहरूको staff room , एउटा kitchen , दुइवटा dinning र एउटा computer lab छन् ।	मेरो स्कूलमा एउटा सङ्गीत कक्ष , खेलकुद कक्ष , एउटा विज्ञान कक्ष , प्रमुखज्युको कार्यालय र गुरुहरूको कर्मचारी कार्यालय, एउटा भान्छा घर , दुई वटा भोजनालय र एउटा सुसाङ्ख्य कक्ष छ ।
९.	यो प्रोजेक्ट को लक्ष्य चाँहि हाम्रो विद्यालयबाट फोहोर थोरै बनाउने हो ।	यो परियोजना को लक्ष्य चाँहि हाम्रो विद्यालयको फोहोर थोरै बनाउने हो ।
१०.	हाम्रो यहाँ जेरो वेष्ट म्यानेजमेन्ट छ ।	हाम्रो यहाँ शून्य फोहोर व्यवस्थापन छ ।
११.	मेरो विद्यालयको नाम नाम्प्यल हाइयर सेकन्डरी स्कुल हो ।	मेरो विद्यालयको नाम नाम्प्यल उच्च माध्यमिक विद्यालय हो ।
१२.	हाम्रो विद्यालयमा ५ वटा हाउस छ ।	हाम्रो विद्यालयमा पाँचवटा सदन छन् ।
१३.	यहाँको क्लाइमेट धेरै जाडो छ ।	यहाँको मौसम असाध्यै जाडो छ ।
१४.	मेरो विद्यालयमा पढाई भन्दा एक्टिविटी मा धेरै महत्त्व दिन्छ ।	मेरो विद्यालयमा पढाइलाई भन्दा विभिन्न क्रियाकलाप लाई बढी महत्त्व दिइन्छ ।
१५.	उनीहरू जातीय, भाषा, संस्कृतीहरूलाई कन्जर्ब गर्छ ।	उनीहरूले जातीय, भाषिक संस्कृतिलाई संरक्षण गर्छन् ।

- स्थलगत अध्ययन, २०७६

पहिलो वाक्यमा 'चरित्र' शब्दको सट्टा 'केरेटर' शब्दको प्रयोग गर्नु कोड मिश्रण हो । दोस्रो वाक्यमा 'कडा' लेख्नुपर्ने ठाउँमा अङ्ग्रेजी 'स्ट्रीक्ट' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । तेस्रो वाक्यमा 'समूह' लेख्नुपर्ने ठाउँमा 'गुप' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । चौथो वाक्यमा 'बास्केट बल कोर्ट' र 'प्लेग्राउन्ड' जस्ता अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । पाँचौं वाक्यमा भने 'सुविधाहरू' लेख्नुको सट्टा 'फासिलिटिस' को प्रयोग भएको पाइन्छ । छैठौं वाक्यमा 'विद्यार्थी परिषद' लेख्नुपर्ने ठाउँमा 'स्टुडेन्ट काउन्सिल' पदावलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसै गरी 'ग्रिन क्लब' भन्नाले आफ्नो विद्यालयको हरियो वातावरण संरक्षणको लागि खोलिएको सानो समूह हो । यहाँ 'कार्यक्रम' शब्दको सट्टा 'प्रोग्राम' शब्द लेखिएको पाइन्छ र त्यसको साथ साथै 'आयोजना' को सट्टा 'ओर्गनाइज' शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ । सातौं वाक्यमा 'बहुप्रविधि' शब्दको सट्टा 'मल्टिमिडिया' शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ । यसै वाक्यमा 'चलचित्र' को सट्टा यसको अङ्ग्रेजी रूप 'फिल्म' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । आठौं वाक्यमा 'सङ्गीत कक्ष' को सट्टा 'मिउजिक रुम' को प्रयोग भएको छ र यसमा 'खेलकुद कक्ष' को सट्टा 'स्पोर्टस रुम' को प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसै गरी 'विज्ञान कक्ष' प्रयोग गर्नुको सट्टा 'science room', 'कार्यालय' को सट्टा 'office' र 'कर्मचारी कार्यालय' को सट्टा 'staff-room' लेखिएको पाइन्छ । त्यसै गरी 'भान्छाघर' को सट्टा 'kitchen' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्तै 'भोजनालय' को सट्टा 'dinning hall' को प्रयोग देखिन्छ । यसै वाक्यमा 'सुसाङ्ख्य कक्ष' को सट्टा 'computer-room' लेखिएको पाइन्छ । नवौं वाक्यमा 'परियोजना' को सट्टा 'प्रोजेक्ट' लेखिएको पाइन्छ । दशौं वाक्यमा 'जेरो वेष्ट म्यानेजमेन्ट' अङ्ग्रेजी पदावलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसको नेपाली रूप भने 'शून्य फोहोर व्यवस्थापन' हो । एघारौं वाक्यमा आफ्नो विद्यालयको नाम लेख्दा नाम्प्यल 'हाइयर सेकन्डरी स्कुल' लेखिएको पाइन्छ तर यसमा पनि 'हाइयर सेकन्डरी स्कुल' नभनी 'उच्च माध्यमिक विद्यालय' भन्न सकिन्छ । बाह्रौं वाक्यमा भने 'हाउस' अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा 'हाउस' को स्थानमा 'सदन' शब्द प्रयोग गर्न सकिन्छ । तेन्नाँ वाक्यमा 'मौसम' को सट्टा 'क्लाइमेट' अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । चौधौं वाक्यमा 'क्रियाकलाप' लाई बुझाउन 'एक्टिविटी' शब्दको प्रयोग भएको कारणले कोड मिश्रण भएको देखिन्छ । पन्ध्रौं वाक्यमा 'संरक्षण' लेख्नुको सट्टा 'कन्जर्ब' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषिक प्रयोगमा देखिएको लिपिगत अवस्था

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषिक प्रयोगमा देखिने लिपिगत अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका सङ्ख्या ८ तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषाको प्रयोगमा देखिएको लिपिगत अवस्था

क्र.स.	तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने वाक्य	मानक नेपाली भाषाको वाक्य
१.	साथी भनेको हामीलाई दुःख र सुख understand गर्ने मानिस हो ।	साथी भनेको हामीलाई दुःख र सुखमा बुझ्ने मानिस हुन् ।
२.	साथीले हामीलाई पनि धेरै situation मा सहयोग ।	साथीले हामीलाई धेरै परिस्थिति मा सहयोग गर्नुपर्छ ।
३.	मलाई स्कूल धेरै मन पर्छ तर bore लाग्छ ।	मलाई स्कूल धेरै मन पर्छ तर अल्छी लाग्छ ।
४.	lunch time मा मात्रै rice पाउँछ ।	खाने समय मा मात्रै भात पाइन्छ ।
५.	मेरो आमा मेरो role model हुन् ।	मेरी आमा मेरा लागि प्रेरणाकी स्रोत हुन् ।
६.	एक अर्कालाई problem मा मद्दत गर्छ ।	एक अर्कालाई समस्या मा मद्दत गर्छन् ।
७.	सबैको behaviour राम्रो छ ।	सबैको व्यवहार राम्रो छ ।
८.	ऊ हाम्रो साथीहरू मध्ये tallest छ ।	ऊ हाम्रा साथीहरूमध्ये सबैभन्दा अग्लो छ ।
९.	उसको भविष्यमा बन्ने aim model बन्नु हो ।	कलाकार बन्नु उसको भविष्यको लक्ष्य हो ।
१०.	केसाँग musical instrument बजाउन मनपर्छ र राम्रो पनि छ ।	केसाडलाई सङ्गीत उपकरण बजाउन मन पर्छ र राम्रो पनि छ ।
११.	हामीलाई धेरै opportunity हरू पाउँछ ।	हामीले धेरै अवसर हरू पाउँछौं ।
१२.	असल साथीहरू एक अर्कालाई communicate गरेर फेरि साथी बन्छन् ।	असल साथीहरू एक अर्कालाई आफ्ना कुरा बुझाएर फेरि साथी बन्छन् ।
१३.	यसपालि राम्रो साथी पाउने hard छ ।	यसपालि राम्रो साथी पाउन नै गह्रो छ ।
१४.	साथीहरूमा पनि धेरै misunderstanding हुन्छन् ।	साथीहरूमा पनि धेरै असमझदारी हुन्छन् ।
१५.	हामिलाई मिउजिक Music मा guitar र गीत सिकाउँछ ।	हामीलाई सङ्गीतमा गितार र गीत सिकाइन्छ ।
१६.	हामी बोडर्सले शुक्रवार सधैं surrounding हरू सफा गर्छ ।	हामी छात्रावासमा बस्नेहरूले शुक्रवार सधैं वरिपरि सफा गर्छौं ।

- स्थलगत अध्ययन, २०७६

पहिलो वाक्यमा 'बुझ्ने' लेख्नुको सट्टा understand, दोस्रो वाक्यमा 'परिस्थिति' को सट्टा situation तेस्रो वाक्यमा 'अल्छी लाग्नु' लेख्नुको सट्टा bore, चौथो वाक्यमा 'खाने समय' लेख्नुको सट्टा lunchTime र 'भात' को सट्टा rice शब्द लेखिएको पाइन्छ । पाँचौं वाक्यमा 'प्रेरणाको स्रोत' लेख्नुको सट्टा role model लेखिएको पाइन्छ । छैठौं वाक्यमा 'समस्या'को सट्टा problem, सातौं वाक्यमा 'व्यवहार' को सट्टा behavior, आठौं वाक्यमा 'सबैभन्दा अग्लो' लेख्नुपर्ने ठाउँमा tallest लेखिएको पाइन्छ । नवौं वाक्यमा aim र model , दशौं वाक्यमा musical instrument रोमन लिपिमा लेखिएको पाइन्छ । एघारौं वाक्यमा 'अवसर' को सट्टा oppurtunity, बाह्रौं वाक्यमा 'भलाकुसारी गरेर' को सट्टा communicate र तेह्रौं वाक्यमा 'गह्रो' को सट्टा hard को प्रयोग भएको पाइन्छ । चौधौं वाक्यमा 'असमझदारी' लेख्नुको सट्टा misunderstanding, पन्ध्रौं वाक्यमा 'सङ्गीत' लेख्नुको सट्टा music, 'गितार' को सट्टा guitar, सोह्रौं वाक्यमा 'वरिपरि'को सट्टा surrounding शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यी सबै देवनागरीभन्दा भिन्न रोमन लिपिको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषामा शब्द प्रयोगगत अवस्था

तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीको नेपाली भाषाको शब्दप्रयोगगत अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका सङ्ख्या ९ तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले नेपाली भाषामा लेख्दा देखिएको शब्द प्रयोगगत अवस्था

क्र.स	तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने वाक्य	मानक नेपाली भाषाको वाक्य
१.	आफू काँडामा हिडोरा हामीलाई फूलको बाटोमा जनादिन्छ ।	आफू काँडामा हिँडेर हामीलाई फूलको बाटोमा जान दिन्छन् ।
२.	आमा गरीब हुन सक्छ तर उनीलो कहिलै आफ्नो बाच्चालाई महासोस गरन्दिन्न ।	आमा गरीब हुन सकिन्छन् तर उनले कहिल्यै आफ्नो सन्तानलाई महसुस गर्न दिँदैनन् ।
३.	पहिला जान्मिनदै आफ्ने आमाको अनुहार देखनोछ ।	पहिला जन्मिँदै आफ्नी आमाको अनुहार देखिन्छ ।
४.	नेपालीहरू ठाउँ, जात, दरम , रितीसबै अर्को भयतापनी एक अर्काको परम्पकार लाई आदर र धेरै ठूलो मानिन्छन् ।	नेपालीहरू ठाउँ, जात, धर्म , रिती सबै अर्को भए तापनि एक अर्काको परम्परालाई आदर र धेरै ठूलो मान्छन् ।
५.	देश विदेशबाट सुन्दर र साफ नेपालको एउटा नाजीरीय पाऊना का लागि वेदेशीहरू पनि आउनुछन् ।	देश विदेशबाट सुन्दर र सफा नेपालको एकपटक दृश्यावलोकन गर्नका लागि विदेशीहरू पनि आउँछन् ।
६.	आफ्नो देशलाई आफूले राम्रो नभनेसम्म कसैले पनि राम्रो भानउदैन ।	आफ्नो देशलाई आफूले राम्रो नभनेसम्म कसैले पनि राम्रो भन्दैनन् ।
७.	कुनै खेलकुदमा राम्रो र कुनै राम्रो छैन तर साथीहरू जस्तो होस् ।	कुनै खेलकुदमा राम्रा र कुनै राम्रा छैनन् तर साथीहरू जस्तोसुकै होऊन् ।
८.	खस गरि यो देश संसारका माथिल्लो भागमा छ र यहाँका मानिसहरू धेरै गुण र धरमिक छन् ।	खास गरी यो देश संसारको उच्च स्थानमा छ र यहाँका मानिसहरू धेरै गुणी र धार्मिक छन् ।
९.	नेपालमा धेरै धर्मशत्यल ठाउँ छन् ।	नेपालमा धेरै धार्मिक स्थल हरू छन् ।
१०.	उनीहरूले मलाई सदै बारी सहायोग गर्छ र म पनि उनीहरूलाई साथ दिने गर्थे ।	उनीहरूले मलाई सधैँभरि सहयोग गर्छन् र म पनि उनीहरूलाई साथ दिने गर्थे ।
११.	पहिला प्रथम मा अर्को देशमा आउदा खाने, बस्ने र सुत्ने नभएकाले धेरै बिजोक भयो ।	सर्वप्रथम अर्को देशमा आउँदा खाने, बस्ने र सुत्ने व्यवस्था नभएकाले धेरै बिजोक भयो ।
१२.	आमाले हामीलाई कहिल्यै नराम्रो बाटो देखाउदैन ।	आमाले हामीलाई कहिल्यै नराम्रो बाटो देखाउनु हुँदैन ।
१३.	आमाले साधै बालो सोच्छन् ।	आमाले सधैँ भलो सोच्नुहुन्छ ।
१४.	यस माध्य प्रामोकज्यू र प्राधानादपकज्यू पनि छन् ।	यसमध्ये प्रमुखज्यू र प्रधानाध्यापकज्यू पनि छन् ।
१५.	चीन, जापान, भारत , आदिहरू छन् ।	चीन, जापान, भारत आदि छन् ।

- स्थलगत अध्ययन, २०७६

पहिलो वाक्यमा 'हिँडेर' को सट्टामा 'हिडोरा' अनि 'जान दिन्छन्' का सट्टामा 'जनादिन्छ' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। दोस्रो वाक्यमा 'महसुस' को सट्टा 'महासोस' का साथै 'सकिन्छन्' शब्दको सट्टामा 'सक्छ' प्रयोग गरेको पाइन्छ। तेस्रो वाक्यमा 'जन्मिँदै' का सट्टामा 'जान्मिनदै' र 'देखिन्छ' का सट्टामा 'देखनोछ' शब्दको प्रयोग भएको छ। चौथो वाक्यमा 'धर्म' का सट्टामा 'दरम' र 'परम्परा' का सट्टामा 'परम्पकार' शब्दको प्रयोग भएको छ। पाँचौँ वाक्यमा 'एक पटक दृश्यावलोकन' को सट्टामा 'एउटा नाजीरीय पाऊना' को प्रयोग भएको छ। यस्तै यस वाक्यमा 'आउँछन्' शब्दका सट्टामा 'आउनुछन्' प्रयोग भएको देखिन्छ। सातौँ वाक्यमा 'होऊन्' का सट्टामा 'होस्' शब्दको प्रयोग भएको छ। आठौँ वाक्यमा 'धार्मिक' शब्दको सट्टामा 'धरमिक' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। नवौँ वाक्यमा 'धार्मिक स्थल' का सट्टामा 'धर्मशत्यल' शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ। दशौँ वाक्यमा 'सधैँभरि' शब्दका सट्टामा 'सदै बारी' प्रयोग भएको छ। एघारौँ वाक्यमा 'सर्वप्रथम' का लागि 'पहिलो प्रथम' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। बाह्रौँ वाक्यमा 'कहिल्यै' शब्दको सट्टा 'कहिल्यै' को प्रयोग भएको पाइन्छ। तेह्रौँ वाक्यमा 'सधैँ भलो' का सट्टामा 'साधै बालो' को प्रयोग भएको पाइन्छ। चौधौँ वाक्यमा 'प्रमुख' शब्दको सट्टामा 'प्रामोक' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। यस्तै यस वाक्यमा 'प्रधानाध्यापक' को सट्टामा 'प्राधानादपक' शब्दको प्रयोग भएको छ। पन्ध्रौँ वाक्यमा 'भारत' हुनुपर्नेमा 'भारत' शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनमा तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूले लेखे नेपाली भाषाको अवस्थालाई उदाहरणसहित विश्लेषण गरिएको छ । तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूले नेपाली लेखनको क्रममा मात्रागत, चन्द्रविन्दु, वर्ण र शब्दको लोप गर्ने गरेको पाइयो । तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले नेपाली लेखाइका क्रममा मात्रागत, वर्णगत, शब्दगत थपोट गरेको पाइयो । तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीले नेपाली लेख्दा शब्द मध्यमा दीर्घ लेखे गरेको पनि देखियो । उनीहरूले नेपाली लेख्दा 'ष' का सट्टामा 'स' को प्रयोग गरेको देखियो । उनीहरूले 'ब' र 'भ' मात्र होइन 'द' र 'ध', 'य' र 'ए' को पनि सही प्रयोग गरेको देखिएन । तिब्बती शरणार्थीको नेपाली लेखनलाई कोडमिश्रणका दृष्टिकोणबाट हेर्दा उनीहरूले प्रयोग गर्ने वाक्यहरूमा स्ट्रीकट, गूर्प, बास्केट बल कोर्ट, ग्रिन क्लब, प्रोग्राम, ओर्गानाइज, प्रोजेक्ट इत्यादि जस्ता अङ्ग्रेजी शब्द प्रयोग मात्र नभई कतिपय तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूले नेपाली लेख्दा रोमन लिपिका शब्दहरू लेखे गरेको समेत पाइयो । त्यसै गरी तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाको लेखाइका क्रममा 'धर्म'को सट्टा 'दरम', 'भारत'लाई 'वारत', 'होऊन्' को सट्टा 'होस्', 'धार्मिक स्थल'हरूलाई 'धर्मशाल्यल' लेखेको पाइयो । तिब्बती शरणार्थी विद्यार्थीहरूमा नेपाली शब्दभण्डार क्षमता बढाएर कोडमिश्रण गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्नुपर्ने देखिन्छ भने मानक नेपालीका वर्णविन्यास र शब्द प्रयोगका लागि पर्याप्त अभ्यास आवश्यक देखिन्छ । उनीहरूलाई नेपाली भाषामा लेख्न लगाएर परीक्षण गरी वर्णगत र शब्दगत लोप र थपोटगत प्रयोगलाई सुधार गर्नुपर्ने देखियो ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६९), *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

दुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०७४), *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं : एम. के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (सन् १९७४), *हिन्दी भाषा का समाजशास्त्र*, नई दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन प्रा. लि. ।

Christophersen, P. (1973). *Second Language Learning Myth and Reality*. England : Penguin Education.

Crystal, D. (1997). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. U.K : Blackwell Publishers Ltd.

Hudson, R. A. (1990). *Sociolinguistics*. New York: Cambridge University Press.

Wardhaugh, R. (1986). *An Introduction to Sociolinguistics*. New York: Basil Blackwell.

देवता कथामा लैङ्गिक उत्पीडन

गोविन्दप्रसाद दुलाल
विद्यावारिधि अध्ययनरत

सारसंक्षेप

प्रस्तुत अध्ययन लैङ्गिक समालोचनासँग सम्बन्धित छ । देवता कथामा रहेको लैङ्गिक उत्पीडन अध्ययनमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित छ । लैङ्गिकताले लिङ्गगत रूपमा सीमान्तकृत भएर बाँच्न बाध्य वर्गको खोजी गर्छ । प्रस्तुत अध्ययन पनि नेपाली समाजमा स्थापित प्रभुत्वशाली पुरुषले दोस्रो दर्जाको रूपमा होरिएका नारी जातिको अध्ययन केन्द्रित छ । कथाकार ठकुरीले निम्नवर्गीय नारी र उच्चवर्गीयमा पुरुष पात्रको प्रतिनिधित्व गराएर उनीहरू शैक्षिक, अर्थिक र सांस्कृतिक रूपमा कसरी सीमान्तकृत भएका छन् भनि कथाका माध्यमबाट यथार्थ रूपमा चित्रण गरेकी छन् । कथाकी मुख्य नारी पात्र पार्वतीले नारी भएर भोग्नु परेको कारुणिकतालाई यस कथामा व्यक्त गरिएको छ । अशिक्षित बालबालिका वा नारी कसरी पीडित भएका छन् । उनीहरूको हकअधिकार प्रभुत्वशाली वर्गले कसरी शोषण गरेका छन् । त्यसलाई चुपचापसहन उनीहरू किन बाध्य छन् भन्ने यावत् कुरा प्रस्तुत अध्ययनले देखाएको छ । यस कथाको उत्पीडनका आधारमा मात्र विश्लेषण गरि निष्कर्ष समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रमुख शब्दावली

प्रतिनिधित्व, पहिचान, प्रतिरोध, लैङ्गिकता, सीमान्तीकृत, संस्कृति आदि रहेका छन् ।

१. विषय परिचय

माया ठकुरी (२००३) आधुनिक नेपाली साहित्यको कथा विधाअन्तर्गत सामाजिक यथार्थवादी तथा नारीवादी कथाकार हुन् । उनले साहित्य लेखन कविता विधाबाट सुरु गरे पनि हालसम्म उनका नजुरेको जोडी (२०३०), गमलाको फूल (२०३३), साँघु तरेपछि (२०३९), चौतारो साक्षी छ (२०४६), माया ठकुरीका कथाहरू (२०४८), आमा ! जानुहोस् (२०६४) प्रियंबदा (२०६९), कथासङ्ग्रह र इन्द्रधनुष (२०६९) गीतसङ्ग्रह प्रकाशित भइसकेका छन् । माया ठकुरीका सामाजिक यथार्थवादी कथाहरूलाई लैङ्गिक उत्पीडनका दृष्टिले विश्लेषण गर्न सकिन्छ । लिङ्गका आधारमा गरिने हिंसा, शोषण, दमन तथा विभेद लैङ्गिक उत्पीडन अन्तर्गत पर्दछन् । समाजमा एक किसिमको लैङ्गिक संरचना भएको समुदाय प्रभुत्वशाली र अर्को किसिमको संरचना भएको समुदाय अधीनस्थ बन्ने अवस्था उत्पीडनको अवस्था हो । नेपाली समाज पितृसत्तात्मक समाज भएकाले मूलतः नारी समुदाय लैङ्गिक उत्पीडनको सिकार बनेको पाइन्छ । माया ठकुरीका कथाहरूमा पनि नारी पात्रहरू परिवारकै पुरुष सदस्यहरू तथा समाजका विभिन्न पक्षहरूबाट नारी भएकै कारण आर्थिक, भौतिक, मानसिक, वैचारिक उत्पीडन भोग्न विवश छन्, शारीरिक हिंसा बेहोर्न बाध्य छन् । यसैगरी ठकुरीका कतिपय कथाहरूमा तेस्रो लिङ्गले भोग्नु परेको लैङ्गिक विभेद, हिंसा तथा अपमानलाई विषय बनाइएको छ ।

उत्पीडन सांस्कृतिक अध्ययनको एउटा क्षेत्र भएकाले यो लैङ्गिक अध्ययनसँग सम्बन्धित छ । 'उत्पीडन' शब्दको अर्थ पीडा, कष्ट वा सताउने काम हो । कुनै व्यक्ति महिला, पुरुष वा तेस्रो लिङ्ग भएकै कारण उसलाई शारीरिक तथा मानसिक रूपमा आधारभूत पुग्ने गरी गरिएको हिंसालाई लैङ्गिक उत्पीडन भनिन्छ । हाम्रो सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशलाई नियाल्दा व्यक्तिहरू विभिन्न कारणले उत्पीडन भोगिरहेका देखिन्छन् । जाति, वर्ग, समुदाय, वर्ण (रङ्ग), लिङ्ग, स्वरूप (शारीरिक बनावट), संस्कृति, भाषा, धर्म, सम्प्रदाय, राष्ट्रियता आदि इत्यादि कारणले मानिसहरू बीच विभेद सिर्जना भएको पाइन्छ र यिनै आधारमा एकले अर्कालाई पीडा दिने गरेको पनि देखिन्छ । यसरी कुनै पनि व्यक्तिको इच्छा र चाहना विपरीत उसलाई शारीरिक, मानसिक, भाषिक, जातीय र वर्गीय (रङ्ग भेद) रूपमा आघात पुग्ने गरी गरिएका जस्तो सुकै हिंसा उत्पीडन हो ।

लैङ्गिक उत्पीडनको सिकार महिला वा पुरुष वा तेस्रो लिङ्ग जो पनि हुन सक्छ मूलतः पुरुषको तुलनामा महिला उत्पीडनमा परेको देखिन्छ । कतिपय समाजमा पुरुषले महिलामाथि मात्र होइन महिलाले पुरुषमाथि समेत हिंसा र अधीनस्थता कायम गरेका हुन्छन् (भट्टराई, २०७७ : १३८) । साहित्य कृतिभित्र उपस्थित पात्रहरूको भूमिकाका आधारमा पुरुषद्वारा महिलामाथि, महिलाद्वारा पुरुषमाथि, महिलामाथि र पुरुषद्वारा पुरुषमाथि गरिएका शारीरिक तथा मानसिक हिंसालाई केन्द्रमा राखेर महिला वा पुरुष को उत्पीडनमा परेको छ भन्ने कुराको अध्ययन विश्लेषण लैङ्गिक उत्पीडनअन्तर्गत पर्दछ ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

यस लेखको मुख्य विषय नै **नजुरेको जोडी** सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित 'देवता' कथा लैङ्गिक उत्पीडनको आधारमा विश्लेषण गर्नु हो । लैङ्गिक सिद्धान्तका आधारमा 'देवता' कथा लैङ्गिक सामाजिक, पारिवारिक, आर्थिक, जातिगत, धार्मिक उत्पीडनलाई केलाउँनु नै लेखलाई मुख्य समस्याका रूपमा लिइएको छ । साहित्यमा कथा विधा प्राचीन समयबाट नै विकसित भएको विधा हो । यसलाई विभिन्न कोण र सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यहाँ माया ठकुरीद्वारा लिखित 'देवता' कथा लैङ्गिक उत्पीडनका आधारमा मात्र विश्लेषण गरिएको छ । माथिका यिनै अनुसन्धेय समस्याको समाधानका लागि यस प्रकारका मुख्य उद्देश्य राखिएका छन् :

(क) 'देवता' कथामा लैङ्गिक दृष्टिले पात्रगत उत्पीडन स्थितिको अध्ययन गर्नु,

३. अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमा उठाइएका शोधप्रश्नहरूको तथ्यपूर्ण, वस्तुनिष्ठ र प्रामाणिक समाधानका लागि सामग्री सङ्कलन गर्न मूलतः प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतका रूपमा दुईवटा विषयलाई अवलम्बन गरिएको छ । पहिलो पक्षका रूपमा ठकुरीद्वारा लिखित **नजुरेको जोडी** कथा सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित 'देवता' कथा लिइएको छ भने दोस्रो विषयका रूपमा लैङ्गिक मान्यतामा आधारित सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको छ । त्यसै गरी द्वितीयक स्रोतअर्न्तगत लैङ्गिक उत्पीडन चिन्तनसँग सम्बन्धी विभिन्न पुस्तक, शोध कार्यहरू, अनुसन्धानात्मक लेख रचना, पत्रपत्रिका, इन्टरनेटबाट प्राप्त सामग्रीलाई ग्रहण गरिएको छ ।

४. सैद्धान्तिक आधार

प्रमुख शोध विषय कथाको अध्ययनका लागि विभिन्न सिद्धान्तको प्रयोग गरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ । सांस्कृतिक अध्ययन पद्धतिका आधारमा लैङ्गिकता सम्बन्धी अध्ययन गरिने यस कार्यमा उत्पीडन सम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर 'देवता' कथा अध्ययन गरिएको छ । कथा विश्लेषणको आवश्यकता अनुसार यहाँ पितृसत्ता, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक संरचनाद्वारा उत्पीडनमा परेका नारी तथा पुरुष पात्रहरूको भूमिकाका आधारमा माया ठकुरीका कथाहरूलाई पुरुषद्वारा महिला माथि, महिलाद्वारा पुरुषमाथि र महिलाद्वारा महिलामाथि गरिएको उत्पीडनको अध्ययन गरिएको छ ।

५. सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययनका सङ्कलित सामग्रीहरूको समुचित विश्लेषण र मूल्याङ्कनका लागि गुणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । सामग्रीको विश्लेषणका लागि लैङ्गिकता सम्बन्धी सिद्धान्तलाई मूल सैद्धान्तिक पर्याधार बनाइएको यस अनुसन्धानमा शोध प्रश्नसँग सम्बन्धित भएर व्याख्यात्मक प्रक्रियाद्वारा विश्लेषण मूल्याङ्कन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

६. उत्पीडन सम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधार

'उत्पीडन' शब्दको अर्थ पीडा, कष्ट, सताउने काम हो । यसरी उत्पीडन भन्नाले कोही व्यक्ति कुनै अर्को व्यक्तिबाट विभिन्न कारणले र विभिन्न प्रकारले पीडित हुनु भन्ने बुझिन्छ । हाम्रो सामाजिक र सांस्कृतिक पर्यावरणलाई नियाल्दा व्यक्तिहरू विभिन्न कारणले उत्पीडन भोगिरहेका देखिन्छन् । जाति, वर्ग, समुदाय, वर्ण (रङ्ग), लिङ्ग, स्वरूप (शारीरिक बनावट), संस्कृति, भाषा, धर्म, सम्प्रदाय, राष्ट्रियता आदि इत्यादि कारणले मानिसहरूबीच विभेद सिर्जना भएको पाइन्छ, र यिनै आधारमा एकले अर्कालाई पीडा दिने गरेको पनि देखिन्छ । यसरी कुनै पनि व्यक्तिको इच्छा र चाहना विपरीत उसलाई शारीरिक, मानसिक, भाषिक, जातीय र वर्गीय (रङ्ग भेद) रूपमा आघात पुग्ने गरी गरिएका जस्तो सुकै हिंसा उत्पीडन हो । सृष्टिको आदिकालदेखि नै चल्दै आएको विभेदको अध्ययन नै सांस्कृतिक अध्ययनमा हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गबाट सीमान्तीकृत वर्ग सधैं चेपुवामा पर्दछ, यो उत्पीडनबाट मुक्तिका लागि वर्ग संघर्ष आवश्यक छ भन्ने आधार सांस्कृतिक अध्ययनको हो ।

सङ्क्षेपमा भन्ने हो भने वास्तवमा सांस्कृतिक अध्ययन त्यस्तो समालोचना पद्धति हो जसमा निम्नवर्ग, दमित, पीडित पिछडिएकाको अध्ययन गरिन्छ । यसैकारण लिङ्गको आधारमा हुने दमन वा उत्पीडन पनि यसकै एउटा अध्ययन क्षेत्र हो जसलाई लैङ्गिक उत्पीडन भनिन्छ । सांस्कृतिक समालोचनाअन्तर्गत कुनै कृतिको लैङ्गिक अध्ययन गर्ने क्रममा कृति भित्रका पात्रहरूले लिङ्गको आधारमा के कस्तो भूमिका निर्वाह गरेका छन् र ती कसकसबाट के कसरी पीडित छन् भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ । यस अन्तर्गत मूलतः पितृसत्ताको कारण उत्पीडनमा परेका नारीहरू र तिनीहरू माथिको दमन नै अध्ययनको (खोजी) विषय बन्दछ तर लैङ्गिक अध्ययन भन्नाले लैङ्गिक समविकासको अध्ययन भएका हुनाले विभिन्न समाज र संस्कृतिमा पुरुषको स्थिति/अवस्था, तिनले भोग्नु परेको पीडा पनि यस शीर्षक अन्तर्गत अध्ययन गरिन्छ । यसैगरी समाजमा आफ्नो पहिचान स्थापित गर्न सङ्घर्षरत तेस्रो लिङ्गीहरूले भोग्नु परेको विभेद, दमन तथा शोषण पनि लैङ्गिक उत्पीडन अर्न्तगत कै एक क्षेत्र हो ।

लैङ्गिक उत्पीडन भन्नाले लैङ्गिक हिंसा, लैङ्गिक शोषण, लैङ्गिक दमन, तथा लैङ्गिक विभेद भन्ने बुझिन्छ । एक किसिमको लैङ्गिक समुदाय प्रभुत्वशाली र अर्को किसिमको लैङ्गिक समुदाय अधीनस्थ हुने स्थिति नै लैङ्गिक उत्पीडन हो । नेपाली समाज पितृसत्तात्मक समाज हो । त्यसैले यस समाजमा मूलतः पुरुष प्रभुत्वशाली रहेको छ र महिला अधीनस्थ । कुनै पनि महिला बाल्यावस्थामा बाबु, युवावस्थामा पति र वृद्धावस्थामा छोराको आश्रयमा बस्नुपर्ने जुन सोचाइ समाजमा रहेको छ त्यसले महिलालाई सधैं पुरुष अधीनस्थ बनाएको छ र यो नै नारीलाई उत्पीडनको सिकार बनाउने कारक हो । पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाको उत्पादन तथा श्रमशक्ति,

गतिशीलता, यौनिकता, प्रजननशक्ति, सम्पत्ति एवम् सम्पूर्ण स्रोत साधनमाथि पुरुषको नियन्त्रण रहन्छ (पाण्डे, नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता २२२) । त्यति मात्र नभई नारी कोमल, सहनशील, दयालु, पतिव्रता हुनु पर्छ भनेर नारीलाई समाजिक तथा कथित सांस्कृतिक बन्धनको जालोभित्र राखिन्छ । यसरी नेपाली नारीले परिवारदेखि लिएर समाजका हरेक क्षेत्रमा विभेद भेल्नु परेको र दमित हुनुपरेको छ ।

यसरी पुरुषप्रधान समाज भएका कारण हाम्रो नेपाली समाजमा महिलामाथि भएको उत्पीडन धेरै देखिए पनि सोही मानसिकताको कारण पुरुष पनि ठगिएका छन्, ती पनि उत्पीडनको शिकार भएका छन् भन्ने कुरालाई विर्सनु हुँदैन । पुरुष भएकै कारण जस्तै दुःखद परिस्थितिमा पनि रुन नहुने, आफ्ना शारीरिक कमजोरी प्रदर्शन गर्न नमिल्ने, घरायसी काममा श्रीमतीलाई सहयोग गर्दा 'जोइटिङ्गो' उपाधि पाइने, आर्थिक रूपमा महिलाको आश्रित भएमा 'नामर्द' कहलिनै जस्ता हाम्रा संस्कृति र परम्परा पितृसत्तात्मक सोचका उपज हुन् । महिलाले गर्ने काम पुरुषले गर्नु नहुने अनि पुरुषले गर्ने काम महिलाले गर्न नसक्ने जस्तो बेअर्थको धारणा समाजमा फिजाइदिएको छ पितृसत्ताले (पाण्डे, नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता ११) । यी कुराहरूलाई गहिरिएर हेर्दा महिला मात्र नभएर पुरुष पनि पुरुष भएकै कारण लैङ्गिक उत्पीडनमा परेका देखिन्छन् । नारीको अनुपातमा पुरुष उत्पीडनको मात्रा कम देखिएला तर पितृसत्ताको दमन पुरुषलाई पनि परेकै देखिन्छ । लैङ्गिक उत्पीडनको खोजी गर्दा पुरुष उत्पीडन पनि अध्ययनको विषय हुन्छ । विश्वमा लैङ्गिक उत्पीडनको सिकार पुरुषको तुलनामा महिला बढि उत्पीडनमा पर्नुका कारण भद्राले यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

१. देवी वा दासीका रूपमा २. अछूतको रूपमा ३. महिलामाथि पितृसत्तात्मक नियन्त्रण ४. हिँडुलमा नियन्त्रण ५. शरीर तथा प्रजननमा नियन्त्रण ६. श्रम तथा आयमा नियन्त्रण ७. यौनिकतामा नियन्त्रण ८. परिवारिक सम्पत्तिमा आर्थिक स्रोत तथा प्राकृतिक समाधानमा नियन्त्रण ९. विचारधारा तथा विवेकमा नियन्त्रण (भद्रा, २०७० : ३१-३४) ।

मानव सभ्यता र समाजका इतिहासमा पितृसत्ताको स्थापना र विकासपछि लैङ्गिक उत्पीडनको सिकार पुरुषको तुलनामा महिला बढी भएको देखिन्छ । महिलाको पहिचानलाई पुरुष आधारित बनाइएको र पुरुषका यौनसुखको परितृप्तिको साधन बनाइएको स्थितिमा उनीहरूलाई शक्तिहीन बनाइनुका साथै सीमान्तकृत अवस्थामा पुऱ्याइएको पाइन्छ । ज्ञान र शक्तिदेखि वञ्चित गरिएका महिलाहरू अन्य उपभोग्य वस्तुभन्दा उपभोग्य वस्तु बन्न पुगे (पाण्डेय, २०७३ : ९९) । पितृसत्तात्मक सामन्ती समाजमा यौनहिंसाका विभिन्न घटनाक्रमले पनि महिलामाथि भएका लैङ्गिक उत्पीडनलाई पुष्टि गर्दछ भने अरु दृष्टिले उपेक्षित र सीमान्तकृत बनाइएका महिलाहरूलाई बेचबिखन र जवर्जस्ती देह व्यापारमा संलग्न गराइनुको अर्को उत्पीडन पनि महिलाहरूले नै खप्नु परेको छ । समाजमा महिलाहरू पुरुषद्वारा मात्र होइन स्वयम् महिलाद्वारा नै उत्पीडनमा परेका छन् । यसलाई लैङ्गिक अध्ययनमा समलिङ्गी उत्पीडन भनिन्छ । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीहरू आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संरचनामा कहाँ छन्, उनीहरू कसरी उत्पीडित छन् र त्यस विरुद्धको प्रतिवाद कस्तो छ भन्ने कुराको अध्ययन नारीवाद गर्छ । नारीवादले लैङ्गिक विभेद र उत्पीडनका विविध रूपमा हेर्छ । यस भित्र यौन हिंसा र उत्पीडनका विविध रूपहरू पनि पर्छन् ।

समाजमा लैङ्गिक उत्पीडनको सिकार बनेका महिला र पुरुषहरूका साथै समाजमा उत्पीडनमा पर्ने अर्को वर्ग पनि छ - तेस्रो लिङ्गी हुन त सन् १९८० को दशकमा नारीवादबाट समलिङ्गी नारीवादको र सन् १९९० को दशकमा सन्दिग्धता सिद्धान्तको स्थापनापछि लैङ्गिक अध्ययनको स्वरूप फेरिएको हो (ढकाल, नेपाली आख्यानमा तेस्रो लैङ्गिक चरित्र ३३२) । यसपछि नै समाजमा विद्यमान फरक यौनिकता भएका, परिवर्तित लिङ्गी, स्त्री समलिङ्गी, पुरुष समलिङ्गीहरूको विषय पनि लैङ्गिक अध्ययनमा समेटिन थाल्यो । समग्रमा तेस्रो लिङ्गी भनेर सम्बोधित यो समुदाय समाजमा लैङ्गिक कारणले निकै नै उत्पीडित वर्ग हो ।

७. कथाको विश्लेषण

यस अध्ययन कार्यमा लैङ्गिक उत्पीडन अन्तर्गत पितृसत्तात्मक समाजमा नारीहरू आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संरचनामा कहाँ छन्, उनीहरू कसरी उत्पीडित छन् माया ठकुरीद्वारा लिखित **नजुरेको जोडी** कथा सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित 'देवता' कथाको मात्र विश्लेषण गरिएको छ :

लैङ्गिक उत्पीडन

'देवता' कथा लैङ्गिक उत्पीडनको विषयवस्तु समेटिएको कथा हो । कथाकी मुख्य पात्र पार्वती आफ्नै गाउँको गाउँबुढाको एकमात्र छोराको रूप, सौन्दर्यता र रबाफ देखेर प्रलोभित भएकी देखिन्छे । पार्वतीमा जवानी र प्रजनन भएका कारण नकुलद्वारा यौन शोषणमा परि गर्भवती भएकी छ । समाजमा महिलालाई अछूतको रूपमा गरिने व्यवहार, पितृसत्तात्मक नियन्त्रण, हिँडुलमा नियन्त्रण, श्रम तथा आयआर्जनमा नियन्त्रण, शरीर तथा प्रजननमा नियन्त्रण, पारिवारिक सम्पत्ति, आर्थिक स्रोत तथा प्राकृतिक संसाधनमा नियन्त्रण र विचारधारा तथा विवेकमा नियन्त्रण जस्ता कारणले महिला सदियौदेखि उत्पीडनमा पर्दै आएका छन् (भद्रा, २०७० : ३१-३४) । यसै मान्यतामा रहेर हेर्दा, यस कथाकी नारी पात्र पार्वतीलाई पनि पितृसत्ता र आर्थिक शक्तिको आडम्बरका कारण नकुलले यसरी उत्पीडनमा पारेको देखिन्छ, "म अरुको पाप सियारन सात्तिन" (पृ. ३२) । पार्वतीलाई अन्धकारमा छोडी बाटो लागेको छ । तत्कालिन समयमा अदालतमा नगर्दै धेरै ठूलाठूला समस्यालाई पनि गाउँमा नै पञ्चायत बसेर मिलाउने गरेका छन् । पञ्चले प्रभुत्वशाली पुरुष नकुलको गल्ती नदेखाई पार्वतीको मात्र गल्ती देखाइएकाले ऊ सामाजिक उत्पीडनमा परेकी छ । सम्पत्तीका आशले आइलाग्न खोजेकी हो भन्दै प्रभुत्वशाली वर्गले उसलाई मानसिक

उत्पीडन दिएका छन् । ज्ञान र शक्तिदेखि वञ्चित गरिएका महिलाहरू अन्य उपभोग्य वस्तुभन्दा उपभोग्य वस्तु बन्न सक्छन् भन्ने (पाण्डेय, २०७३: १९) मान्यताका आधारमा कथाबाट यो साक्ष्य लिन सकिन्छ :

कसैले चर्को स्वर सुनेर पार्वती भुसङ्ग भई र गाउँबूढाले फेरि आफ्नो प्रश्न दोहोर्‍याउँदै भने, “भन, त्यो गर्भको नानीको बाउ को हो ?” अनि पार्वतीलाई लाग्यो, मानो पेटभित्रको त्यस अन्ध शिशुले पनि विछ्याएर सोधिरहेको छ, “को हो ? को हो ?” एकपल्ट ता पार्वतीको मनमा आयो गाउँबूढालाई प्रश्नको उत्तरमा “तिम्रो पुत्र नकुल” भन्नलाई, तर उसको विवेकले उसलाई रोक्यो (पृ. ३३) ।

पार्वतीले समाजका अगाडि खुलेर आफ्नो समस्या भन्न नसक्नु नै उत्पीडन सहनु हो । उसले सोचेकी छ जसलाई थाहा हुँदाहुँदै त होइन भनेर तिरस्कार गर्छ भने अरुबाट आशाको दियो सल्काउन खोज्नु तेलमात्र सक्नु हो । पार्वती अविवाहितामा नै गर्भवती हुनुमा उसलाई समाजले दोषी देखाएको छ । यसरी आफ्नो अस्तित्वबोध गर्न नसकी नकुलको प्रेमजालमा फसेका कारण उत्पीडन सम्बन्धी “समाजमा पुरुषले मात्र होइन, महिलाले पनि महिला माथि हिंसा र अधिनस्थता कायम गरेका हुन्छन्” (भट्टराई, २०७७: १३८) मान्यताका आधारमा कथाको यो साक्ष्यलाई लिन सकिन्छ, “एकमात्र आफ्नो भन्नु यस संसारमा एउटी वृद्धा आमासिवाय पार्वतीको कोही पनि थिएनन्, तर आज त्यही आमाले पनि पार्वतीलाई जन्म दिइएकीमा आफ्नै कोखलाई धिक्कारिरहेक थिइन । सबैले उसको नाउँ लिएर उसलाई धिक्काउँ, पतिता कलङ्किनी” (पृ. ३०) इत्यादि नाम दिनुले लैङ्गिक तथा समलैङ्गिक उत्पीडनकारी विचार धारालाई प्रसय गरेको देखिन्छ । समाजलाई पुरुष बिना नारीले सन्तान पाउन सक्दैन भन्ने थाहा हुँदाहुँदै यहाँ पुरुषप्रधान भएका कारण नकुलको दोष नभएर पार्वतीको मात्रै दोष देखाई उसलाई मानसिक उत्पीडन दिनु भनेको नारी अस्थित्व माथिको उत्पीडन हो भन्न सकिन्छ ।

पञ्च बसेका सबैले पार्वतीलाई मात्र पालेपालो एकोहोरो कारकेर गर्नु नै उसलाई दोषी देखाउनु लैङ्गिक उत्पीडनका फलक हुन् । पञ्च बसिरहेको ठाउँमा पार्वतीका कोही पनि सहारा हुँदैनन्, “पञ्चको अधि नबोलेर जित्न पाइँदैन, यसर्थ कोही निर्णय गर्नुभन्दा अधि पञ्चले अन्तिमपल्ट सोध्दै छन्, “भन त्यो पुरुष को हो ?” (पृ. ३३) पार्वतीलाई सबैले गरिएको दबावबाट पनि एउटी निर्दोष नारीले पितृसतात्मक प्रभुत्वशाली समाजमा कारण आफूले अधिनस्थता स्वीकार गर्नु परेका कारण तत्कालिन समयमा पनि नारीलाई एउटा खेलौनाका रूपमा मात्रै हेर्ने गरेको देखिन्छ । त्यही कारणले गर्दा समाजमा रहेका सबाल्टन वर्गको प्रतिनिधित्व गरेकी कथाकी नारी पात्र पार्वतीले सामाजिक मान मर्यादाका कारण आफूले नकुल र पञ्चका कारण शारीरिक तथा मानसिक उत्पीडन भोग्नु परेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा ‘देवता’ कथा आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा प्रभुत्वशाली पितृप्रधान समाजमा नारीले भोग्नु परेको उत्पीडनको कथा हो ।

८. निष्कर्ष

माया ठकुरीद्वारा लिखित ‘पार्वती’ कथा लैङ्गिक, सामाजिक साथै वर्गीय उत्पीडनमा आधारित कथा भएकोले यसमा समाजका विभिन्न पात्रहरूको उत्पीडन गराइएको छ । लैङ्गिक दृष्टिले हेर्दा यस कथामा नारी र पुरुष पात्रहरूलाई गनि व्यवहार समान रूपले उपस्थित गराएको छैन । वर्गीय तथा लैङ्गिक दुवै दृष्टिले केन्द्रमा रहका र सीमान्तीकृत बनाइएका महिलाको प्रतिनिधित्व यस कथामा गराइएको छ । समाजमा निम्नवर्गका नारीले भोग्नु परेको पिरमार्का र शासित हुनु परेको जीवन कथा र शिक्षित तथा सम्पन्न वा उच्च वर्गका मानिसले निम्नवर्गका नारीलाई गर्ने व्यवहार प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा यहाँ मुलधारका केन्द्रिय चरित्र नकुलको परिवार र परिधिका सीमान्तीकृत चरित्र पार्वतीलाई उपस्थिति गराइएको छ । यसमा मुख्यतः नेपालका उच्चवर्गको शारीरिक तथा मानसिक शोषणमा परि न्याय नपाएको अवस्थामा आर्थिक तथा सामाजिक कारणले आफ्नै परिवारबाट पनि उत्पीडित हुनु परेको छ । यस कथाका पात्रहरूको पहिचान पुरुषसत्ता र सामन्ती संस्कृतिद्वारा निर्धारित पारम्परिक विचार धाराले निर्देशित छ । अतः पार्वती समाजमा पार्वतीले सबाल्टन वर्गका रूपमा जीवन बिताउनु परेको छ । पार्वतीलाई सबैले गरिएको दबावबाट पनि एउटी निर्दोष नारीले पितृसतात्मक प्रभुत्वशाली समाजमा सामाजिक तथा मानसिक समस्या भोग्नु परेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा ‘देवता’ कथा आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा प्रभुत्वशाली पितृप्रधान समाजका कारण नारीले भोग्नु परेको उत्पीडन महत्वपूर्ण पक्ष बन्न पुगेको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अल्थुसर, लुइस (सन् २००६). आइडोलोजी एण्ड आइडोलोजिकल स्टेट अपाराटसेज. लेनिन एण्ड फिलोसोफी एण्ड अदर इस्सेज, अनु. वेन त्रिपस्टड दिल्ली : आकार बुक्स पृ. ८५-१२६
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६५). सिद्धान्तका कुरा, अक्षर क्रियसन्स नेपाल, काठमाडौं ।
- एडगर र सेगविक (सन् २००४). कि कन्सेप्टस् इन कल्चरल थियोरी, न्युयोक : रोटलेज ।
- काल, मार्क्स (सन् १९९८). द जर्मन आइडियोलोजी, जर्मनी ।
- ग्राम्सी, एन्टोनिओ (सन् २००९). सेलेक्सन फ्रम दि प्रिजन नोटबुक्स, अनु. विलिन हेरेण्ड जिओफ्रे नोवेल स्मिथ. दिल्ली ओरिन्ट ब्लाक स्वान ।
- ठकुरी, माया (२०४६). चौतारो साक्षी छ, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पाण्डे, ज्ञानु (२०६९). नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- फुको, मिसेल (सन् १९८०). द हिस्ट्री अफ सेक्सुअलिटी, पेन्स्युन लेन, लेन लण्डन ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७४). “आधुनिक नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन”, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय डिनको कार्यालय ।
- भद्रा, चन्दा सम्पा.(२०६७). लैङ्गिकक अध्ययन,काठमाडौं :अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन प्रा. लि. ।
- लर्वर, जुडिथ (सन् २००५). जेन्डर इनइक्वालिटी (तेस्रो संस्करण) लस एन्जलस : पब्लिसिड हाउस ।
- स्टुअर्ट, हल (सन् २००७). कल्चरल स्टडिज एण्ड थेउरिटिकल लिगोसिज, द कल्चरल स्टडिज रिडर (सम्पा.) सिमोन डुरिड, न्युयोक, रुटलेज ।